Verder met kwartiermaken

naar de verwelkoming van verschil

Doortje Kal, Rutger Post en Jean Pierre Wilken *(red.)*

Verder met kwartiermaken

Colofon

Redactie: Doortje Kal, Rutger Post en Jean Pierre Wilken
Vormgeving: Rutger Post/InBeelding Amsterdam
Druk: Raddraaier b.v.

Dit boek is gedrukt op 100 grs. resp. 300 grs. Biotop FSC-gecertificeerd papier.
De gebruikte inkt is gebaseerd op plantaardige oliën.

Uitgeverij Tobi Vroegh, Amsterdam
ISBN 978-90-78761-38-9
december 2013

Het Kenniscentrum Sociale Innovatie van de Hogeschool Utrecht is een bundeling van een aantal lectoraten op het gebied van zorg en welzijn, sociaal beleid, maatschappelijke participatie, ondersteuning en dienstverlening, arbeid, recht en veiligheid. Het doel van het kenniscentrum is om kennis te ontwikkelen, te bundelen en over te dragen ten behoeve van onderwijs en praktijk.

Deze uitgave kwam tot stand vanuit het lectoraat *Participatie, Zorg en Ondersteuning,* dat onder leiding staat van lector Jean Pierre Wilken. Van 2011 tot 2013 was Doortje Kal bij dit lectoraat werkzaam als bijzonder lector *Kwartiermaken*.

[www.socialeinnovatie.hu.nl]
[www.participatiezorgenondersteuning.nl]
[www.kwartiermaken.hu.nl]
[www.kwartiermaken.nl]

Alles uit deze uitgave mag, mits met bronvermelding, worden vermenigvuldigd en openbaar gemaakt.

Verder met kwartiermaken

naar de verwelkoming van verschil

Doortje Kal, Rutger Post en Jean Pierre Wilken (red.)

Inhoud

Verder met kwartiermaken Inleiding 6
Doortje Kal

Kritische Dialoog Lof der zichtbaarheid 12

Kritische Dialoog Burgervriendschap 26

Kritische Dialoog Wijkgericht werken 38

Kritische Dialoog Inclusieve economie 48

Kritische Dialoog Uitsluiting maakt ziek 62

'Welke afkomst je hebt, zegt mij helemaal niets' Overwegingen bij een HU onderzoek naar ervaringen van Marokkaanse jonge mannen met uitsluiting. 80
Huub Beijers & Saïda el Arbaji

Ander onderzoek Diversiteit als rijkdom en opgave 86
Doortje Kal

Lof der zichtbaarheid Synposium & Festival, en de Vrede van Utrecht 90
Doortje Kal

Verder met kwartiermaken Een beschouwing 102
Doortje Kal

'Allemoale tuupe tegoare' Kwartiermaken in Gent en Sleidinge (België) 124
Peter Dierinck

Gedachten over 'kwartiermaken' 132
Gustaaf Bos

Verschil mag er zijn 136
Jaqueline Kool

Erbij horen gaat niet vanzelf 'Het is voor mij een probleem om er vanuit te gaan dat mensen aardig tegen mij zijn' 144
Fritz Bremer

Kunst om te vieren, te strijden, te delen en te helen Over de gemeenschappelijke uitdaging voor Community arts en kwartiermakers 148
Dirk Willem Postma & Frits de Dreu

Andere plaatsen Over de ontmoeting tussen mensen met en zonder een (verstandelijke) beperking 158
Herman P. Meininger

Doortje Kals proefschrift als inspiratiebron 170
Jenny Boumans

Kwartiermaken in de Transvaalbuurt 174
Gerda Scholtens

Nederland als ontmoedigingsmachine 182
Ernst van den Hemel

Kwetsbaarheid gerehabiliteerd Een pleidooi 188
Andries Baart

Kantelen met kwartiermaken Kansen voor sociale wijkteams 196
Jean Pierre Wilken

Verder met kwartiermaken Van incidenteel naar structureel 202
Doortje Kal

Doortje Kal

Verder met kwartiermaken

Inleiding

Twee jaar geleden schreef ik in mijn Openbare Les: "Wat betekent kwartiermaken - het werken aan ruimte voor anders-zijn - in tijden van materiële en morele onzekerheid?" Ik citeerde Zygmunt Bauman (2011) die spreekt over de desintegratie van het sociale leven en de teloorgang van bestaande instituties. Daarmee zou deze tijd zijn eigen harde grenzen tussen binnen- en buitenstaanders trekken en zijn eigen vreemdelingen creëren.
Dat verplicht ons ertoe te identificeren wie en wat die harde grenzen doen voortbestaan. Het komt er op aan ruimte te geven aan tegenkrachten: de vreemdelingen, zij die soms letterlijk 'buitenstaanders' worden, èn hun bondgenoten. Om hen te helpen de druk te weerstaan om te aanvaarden zoals het is.
De keuze van mijn onderzoeksthema's had met deze opdracht alles te maken.

Ruim twee jaar mocht ik bijzonder lector zijn aan deze gastvrije faculteit Maatschappij en Recht. Het waren twee intense jaren.

Onderzoek - vijf kritische dialogen

Ik koos ervoor vijf, wat ik noemde *kwartiermaak*thema's bij de kop te vatten en wel op een manier die ver buiten het heersende paradigma van *evidence based* valt. "Het gaat erom", schreef ik in 2011, "om in een kritische dialoog samen, met wederzijds respect en vertrouwen, een thema en alle redeneringen daaromtrent van verschillende kanten te begrijpen, juist om de zaak zelf recht te doen." Coöperatie prevaleert boven competitie.
Een voorwaarde voor het dialogiseren is - naar Adri Smaling (2008) - het *empathisch verstaan.* Inlevingsvermogen helpt om de ander meer recht te doen. Empathisch verstaan verbetert de dialoog en omgekeerd versterkt de dialoog het empathisch verstaan. Ik noemde Smalings suggestie dat er misschien in de samenleving te weinig wordt gedaan om ons dialogisch en ook empathisch vermogen te ontwikkelen. Dit vermogen is zowel belangrijk voor een menselijke samenleving als voor het menswetenschappelijk onderzoek. Het zal duidelijk zijn dat ervaringskennis, als noodzakelijk complement op andere (theoretische en praktische) kennisbronnen, binnen de dialoog een plaats krijgt. Het is nadrukkelijk de bedoeling om overeenkomst en verschil in opvattingen boven tafel te krijgen, en ze verstaanbaar en communiceerbaar te maken.
Dat gebeurt in het hiernavolgende door er uitgebreid verslag van te doen.

Per dialoog werden als aanstichter van het gesprek sleutelfiguren uitgenodigd en een gespreksleider. Zij worden straks per dialoog geïntroduceerd. Alle dialogen trokken veel belangstelling, een klein vast gezelschap en verder steeds nieuwe, in het specifieke thema geïnteresseerden. In alle dialogen vervulden docenten/lectoren en/of studenten qua aantal een bescheiden, maar actieve rol.

Mederedacteur Rutger Post en ondergetekende hebben ons tot het uiterste ingespannen de opgevoerde sprekers recht te doen. Het was onmogelijk de uiteindelijke tekst aan iedereen afzonderlijk voor te leggen. Uiteindelijk deden per dialoog in de eerste ronde gemiddeld zeven mensen op uitnodiging mee. In de tweede ronde - na een korte pauze - voerden soms wel tientallen mensen het woord. Niet alle bijdragen zijn in het verslag terug te vinden. De bijeenkomsten hadden soms wel iets van een Poolse landdag - een wilde ongeregelde bijeenkomst. Gespreksleiders die enerzijds tot taak hebben iedereen aan het woord te laten komen en ook het onbenoembare de kans te geven gezegd te worden, en anderzijds lijn moeten brengen in de dialoog, staan voor een ongemakkelijke opgave. Wij hebben geprobeerd, als de tekst daarom vroeg, met 'zijteksten' en noten aanvullende of actuele informatie te verschaffen, op ander onderzoek te wijzen, of reliëf te geven aan wat in de discussie naar voren werd gebracht.

Een terugkerend thema in alle dialogen is de vraag hoe met de inspirerende initiatieven die tijdens de dialogen naar voren kwamen, inbreuk te maken is op structurele uitsluitingsmechanismen. Hoe kunnen de verbindende praktijken die beschreven worden, een transformerende kracht vormen?

Nog één opmerking is hier van belang. In het verleden ben ik een enkele keer benaderd door iemand die met naam en toenaam in een publicatie werd genoemd, met het verzoek daaruit verwijderd te worden. Hij of zij wilde niet via Google geboekstaafd staan als iemand met een psychiatrische achtergrond. Waar het een internetpublicatie betreft voldeed ik natuurlijk onmiddellijk aan die vraag, maar we weten ook dat het niet afdoende is.
Dit weerspiegelt een dilemma: moeten mensen tegen zichzelf beschermd worden als ze met hun ervaring in het openbaar willen verschijnen? Zijn zij niet juist toonbeelden van herstel omdat zij met hun verhaal naar buiten treden? Dat heeft ons ervoor doen kiezen de namen van de mensen die publiekelijk hebben geparticipeerd in de dialoog - en dat ook wilden - te noemen. Ze doen ertoe! Lof der zichtbaarheid!

Onderwijs

Ik initieerde natuurlijk niet alleen eigen onderzoek, maar begeleidde ook onderzoek door HU-studenten. Zoals het onderzoek naar ervaringen van jonge Marokkaanse mannen met uitsluiting, dat door Huub Beijers en Saïda el Arbaji verderop in deze bundel besproken wordt. Ook studentenonderzoek naar stigmatisering, en in het kader van het symposium *Lof der zichtbaarheid* komen aan de orde.

En natuurlijk gaf ik ook les - werd ik gevraagd een gastles te verzorgen! Dat deed ik steeds met veel plezier. De respons bleek soms pas later, bijvoorbeeld als studenten kwartiermaakonderzoek wilden gaan doen of hun 'artikel' aan kwartiermaken weidden.
In mijn openbare les sprak ik ook over *kwartiermaken in het onderwijs*. Enerzijds is het zaak om kwartiermaken in het onderwijs een vaste plek te geven. Daar zal overigens het komend jaar nog verder aan gewerkt worden. Anderzijds is het ook noodzakelijk dat de hogeschool zelf als gastvrije plek, als niche functioneert, ook of juist voor hen die zelf met problemen kampen. Aansluitend bij wat ik hierover zeg in mijn lectorale rede, deed docente Carla van Slagmaat hier het afgelopen jaar onderzoek naar:

met welke problemen kampen studenten, wat ervaren ze als steunende begeleiding en wat is er voor nodig om deze ondersteuning te organiseren? Haar rapport komt binnenkort uit.

Lof der zichtbaarheid

Ten slotte had ik me voorgenomen om met en op de hogeschool een heus *kwartiermakerfestival* te organiseren. Dat kreeg uiteindelijk de vorm van het Symposium en Festival *Lof der zichtbaarheid,* dat op 14 juni plaatsvond, met een overdonderende hoeveelheid voorstellingen door theater- dans- en muziekgroepen van mensen met een beperking, spannende gesprekken rond het thema 'zichtbaarheid' en vele workshops. Het geheel werd georganiseerd in nauwe samenwerking met Tine Veldhuizen van *Special Arts* en Toinette Loeffen van de hogeschool, die heel veel studenten meenam in de organisatie. Het Symposium en Festival vonden een vervolg tijdens de viering van de Vrede van Utrecht in het midzomerweekend van 2013. Die viering bood een uitgelezen kans om *Lof der zichtbaarheid* in de praktijk te brengen en te beproeven. Van beide evenementen wordt in deze bundel verslag gedaan.

Verder met kwartiermaken

We hebben dit boek zo genoemd omdat deze titel ons inziens het best de lading dekt. Enerzijds gaan we gewoon verder met (theorie en praktijk van) kwartiermaken, anderzijds hopen we met deze bundel ook de impact van kwartiermaken te vergroten. De inzet is om het brede scala aan incidentele en op zichzelf staande kwartiermaakpraktijken en ideeën te bundelen tot een structurele agendering van het gedachtegoed in het onderwijs, in zorg en welzijn, in de sociaal doe-het-zelven-initiatieven, bij beleidsmakers en politiek. De ondertitel drukt uit waar het naar toe moet: het besef dat diversiteit niet het probleem is maar een waarde die we zouden moeten omarmen.

Halverwege het boek blik ik in een uitgebreide bijdrage terug op de kritische dialogen, probeer ik de aangesneden thema's van nog meer ammunitie te voorzien, dialogiseer ik verder aan de hand van oude en nieuwe teksten en probeer ik, wat Smaling noemt 'het object van onderzoek', recht te doen, onder meer door een plaatsbepaling in de vigerende discussies.

Voor het tweede deel hebben we een aantal mensen gevraagd vanuit hun perspectief iets over kwartiermaken te zeggen. Bij de ene auteur stond vooral dat eigen perspectief centraal, bij de ander kwartiermaken. Samen heeft dat een rijk palet aan beschouwingen opgeleverd.

Peter Dierinck laat zien hoe hij kwartiermaakt in België en hoe kwartiermaken in het kader van het Vlaamse Artikel 107 extra van belang wordt.
Gustaaf Bos roept er toe op dat niet alleen de mensen in kwetsbare posities getuigenis afleggen, maar ook de mensen die met voor hen vreemde anderen omgaan - hij geeft zelf het goede voorbeeld.
Jacqueline Kool verbindt kwartiermaken met het gedachtegoed van *Disability Studies*.

Fritz Bremer vertelt over hoe hij kwartiermaakt in Neumünster en hoe hij samen met mij door heel Duitsland bijscholingen verzorgde.
Dirk Willem Postma analyseert samen met *Frits de Dreu* de verwantschap tussen *community arts* en kwartiermaken.
Herman Meininger verdiept vanuit Foucaults begrip 'heterotopieën' het binnen kwartiermaken belangrijke begrip 'niche'.
Jenny Boumans onthult wat haar als onderzoeker in mijn proefschrift nou zo precies aanspreekt.
Gerda Scholtens maakt kwartier in een Amsterdamse buurt waar men genoeg heeft, niet per se van 'lastige karakters', maar vooral van de zorg die zich op het verkeerde moment terugtrekt.
Ernst van den Hemel wijst erop dat grenzen overal zijn.
Andries Baart laat in een aanstekelijk intermezzo binnen zijn artikel zien hoe hij kwartiermaakt voor jongeren van een jongerenvoorziening in de buurt.
Jean Pierre Wilken pleit ten slotte voor sociale wijkteams waarin een oriëntatie op kwartiermaken, de presentiebenadering, ervaringskennis en herstelondersteunende zorg radicaal in de werkwijze is opgenomen.

We hopen dat de lezer door het lezen van deze bundel geïnspireerd verder kan met kwartiermaken.

Doortje Kal

1ste Kritische Dialoog:

Lof der zichtbaarheid

De kracht van kunst in het werken aan ruimte voor anders-zijn

De Vlaamse filosoof Rudi Visker wijst in zijn boek *Lof der zichtbaarheid* op de betekenis van het in de openbaarheid treden van mensen in de marge.[1] De publieke openbare ruimte stelt mensen die vaak 'binnen blijven omdat buiten zeer doet', in staat niet alleen te blijven met hun anders-zijn, een anders-zijn dat hen tot een minderheid maakt, en hen daarom misschien benauwt. Artistieke producties - beeldende kunst, poëzie of podiumkunsten - bieden mensen in kwetsbare posities een mooie kans om zich zichtbaar te maken. De amateurs of professionele kunstenaars nuanceren met hun werk en optreden de vaak negatieve beeldvorming. Ze laten iets zien van mensen van wie de toeschouwer soms niet zoveel begrijpt en agenderen daarmee tegelijkertijd het verlangen van mensen die minder vanzelfsprekend in de wereld staan om mee te doen en erbij te horen.

[1] Rudi Visker, *Lof der zichtbaarheid. Een uitleiding in de hedendaagse wijsbegeerte*. SUN, 2007

Aan deze dialoog lagen de volgende vragen ten grondslag:

- Waaruit kan de kracht van kunst bestaan in het werken aan ruimte voor anders-zijn?
- Welke rol speelt kwaliteit? Is kwaliteit ook een kwestie van context? Voegt kunst van amateurs kwaliteit toe?
- Wat is *community art*? Welke plek zou community art op de HU in moeten nemen?
- Lof der zichtbaarheid: wat moet zichtbaar worden, moet er iets precies zichtbaar worden? Hoe werkt de beoogde agendering van inclusie?
- Wat doet het optreden in de openbare ruimte met professionele en amateurkunstenaars in kwetsbare posities?

Voorafgaand aan deze dialoog speelden Yannic Pourquie en Nicole Kovacs van theatergroep *Eenhoorn* een fragment uit hun voorstelling 'Familieberichten'.

Gespreksleider van deze dialoog was **Sahand Sahebdivani**. Hij is storyteller van Iraanse oorsprong, muzikant, en organisator van het Mezrabcafé in Amsterdam.

Geïnviteerde deelnemers:

Jannemiek Tukker, beeldend kunstenaar met psychiatrie-ervaring. [www.jannemiektukker.nl]
Maryam Merabet a.k.a. *Bad Brya,* hiphopster, en *community artist* - al noemt ze zich niet zo. [www.badbrya.com]
Margreet Bouwman, coördinator van het *Community Arts Lab* tijdens de Vrede van Utrecht. [http://www.cal-xl.nl]
Tine Veldhuizen, projectmanager van de stichting *Special Arts*, die bevordert dat alle mensen met een handicap aan kunst kunnen doen, en hun talenten daarvoor kunnen ontwikkelen. [www.specialarts.nl]
Sanne Droste en **Rosanne de Vries**, actrices in theatergroep *Eenhoorn*. [www.theatergroepeenhoorn.nl]
Stefan Jung, artistiek leider en speler bij theatergroep *Carte Blanche*. [www.carteblanche.nu]
Frits de Dreu, docent aan de opleiding Culturele en Maatschappelijke Vorming van Hogeschool Utrecht.

‘Kunst is een buiten-gewone vorm van expressie, waarin de persoonlijkheid en de particuliere belevingswereld van de kunstenaar nu eens van groter gewicht zijn dan de noodzaak om te voldoen aan conventies en normen. Dat is één van de redenen dat kunst maken bevrijdend kan zijn, juist ook voor mensen die veel te stellen hebben met de normativiteit van de wereld om hen heen.’

uit: Doortje Kal, Rutger Post en Gerda Scholtens, *Meedoen gaat niet vanzelf*, Tobi Vroegh, 2012

Een buiten-gewone vorm van expressie

Maryam Merabet: Ik begeleid sinds een jaar een groep jongeren met een verstandelijke beperking. Dat gaat heel goed. Ik heb workshops gegeven om songteksten te schrijven en covers te designen. We hebben intussen al meerdere keren opgetreden. De groep was aanvankelijk een beetje onzeker, angstig.

Sahand Sahebdivani: Was je dat als begeleider ook?

Maryam: Nee. Ik dacht, ik ga met deze groep om zoals ik altijd met jongeren omga. Dat pakte goed uit. Soms kwamen mensen te laat of kwamen ze helemaal niet. Nu zorgt hun enthousiasme ervoor dat iedereen al voor aanvang aanwezig is. We werken nu ook aan een videoclip.[2] Het gaat niet alleen om muziek maken maar ook om andere kunstuitingen, zodat ook onbekende andere talenten en interesses aangeboord kunnen worden.

Sahand: Merkte je ook dat dit van betekenis was, dat het iets veranderde in hun dagelijks leven?

Maryam: De deelnemers komen in contact met jongeren zonder beperking en omgekeerd - dat gaat prima. Beide groepen groeien. Ervaring leert dat jongeren in hun dagelijks leven veranderen - ook op gebieden buiten de groepsdeelname. Het is heel belangrijk dat ze zien dat ze iets goed kunnen. Aan het begin denken ze: ‘wat zullen ze van ons denken, doen we het wel goed?’ Na de eerste keer optreden en opnemen waren er veel positieve reacties. Dat helpt enorm.

Jannemiek Tukker: Ik volgde de kunstacademie toen ik in mijn afstudeerfase psychotisch werd. Ik ben wel afgestudeerd, maar vraag niet hoe. Daarna ben ik cultuurwetenschappen gaan studeren, omdat ik dacht dat kunst niets voor mij zou zijn. Via een kunstenaarscollectief ben ik toch weer kunst gaan maken.
Ik krijg regelmatig commentaar van mensen die vinden dat ik toch eens op moet houden ‘met die psychiatrische mensen’, maar zij negeren dat ik er zelf één van ben. Kunst maken is een gevecht, maar voor collega’s zonder psychiatrische achtergrond is het dat ook.
Om mijn weg te vinden in de kunst moest ik de kunstacademie achter me laten. Ik moest opnieuw beginnen, en ontdekte een andere manier van tekenen. Het confronteerde me met wat ik liever niet wilde zien maar wel moest

aanschouwen. Dat maakte veel los aan gevoelens bij mijzelf, en later ook bij anderen. Ik wil doorgaan ‘met vertellen wat niet mag worden verteld’.

Sahand: Sanne Droste en Rosanna de Vries van theatergroep *Eenhoorn,* net vertelde Maryam over haar werk met een groep die eerst verlegen was, maar zich ontpopt heeft tot een groep die popelt om op te treden. Hebben jullie die ontwikkeling ook bij jullie zelf gezien?

Sanne Droste: Jazeker. Toen ik voor het eerst meedeed was ik ook zenuwachtig, maar als je vaker hebt gespeeld gaat dat over. Je groeit als deelnemer aan kunst, je hebt er ook buiten het theaterleven wat aan. Je wordt anders gezien, ook in hoe je van binnen bent.

Iemand uit het publiek: Kunst geeft mij vrijheid, om me uit te drukken aan de buitenwereld, geeft aan dat ik wat kan. En daar krijg ik waardering voor. Het geeft mij het gevoel dat het goed is dat ik ben wie ik ben. Het gaat om mij, over andere mensen hoef ik dan niet na te denken.

Stefan Jung: We maken samen stukken. Ik zie dat mensen daarin groeien, zelfbewuster en sterker worden om te integreren. Je interesseert je voor denkprocessen en gevoelens, en dus ook voor wat anders kan zijn. Rehabiliteren kan zonder stigmatiseren en zonder rapportcijfers uit te delen.

[2] http://www.youtube.com/watch?v=4XoAcX-9aOM

Community art

Sahand Sahebdivani: Misschien kan Margreet Bouwman verder gaan? Bij *community art* draait het om mensen die bijvoorbeeld hun buren beter moeten leren kennen. Hoe verhoudt zich dat tot de wens om hoge kwaliteit kunst te produceren? Hoe wordt daarmee omgegaan?

Margreet Bouwman: Het ligt er maar aan vanuit welk kader je naar kunst kijkt. Wil je als kunstenaar je eigen ei leggen? Of bestaat je werk uit contact maken met anderen en zien wat daar uit komt? Dat is een andere manier van werken. Als kunstenaar ben je dan misschien niet zelf met kwasten bezig maar met mensen die met kwasten bezig zijn. Het gaat in community art om zowel de sociale als de artistieke kwaliteit. De sociale kwaliteit is het vinden van manieren om samen te werken, om de kwali-

Componist Merlijn Twaalfhoven over imperfectie:

“Ik werk niet alleen vanuit een educatieve doelstelling vaak met amateurmusici; het is tevens een duidelijke artistieke keuze. Juist de combinatie van hoog opgeleide specialisten met hun uitmuntende gepolijste kwaliteit en ‘podiumprésence’, en de imperfecte klank en ijver van amateurmusici of kinderen verruimt het klankpalet en geeft diepte aan het muzikale werk.”

teit die ontstaat als je met elkaar aan de slag gaat. Eerlijk gezegd vind ik de vraag of dat dan uiteindelijk kunst mag heten niet zo relevant. Wat is kunst überhaupt? Vanuit de kunstwereld wordt die vraag natuurlijk wel gesteld. En de subsidiegevers zijn er ook wel in geïnteresseerd, maar altijd naast de sociale kwaliteit. Het gaat erom dat je via kunst maatschappelijk iets teweeg kan brengen.
Soms beginnen kunstenaars aan community art zonder dat ze hun autonomie los kunnen laten. En dat moet met community art wel: je afhankelijk willen maken van mensen met wie je werkt. Anders kun je elke deelnemer wel laten uitvoeren wat jij hebt bedacht, maar het wordt pas interessant als er verschillende werelden bij elkaar komen.

Ik ontdekte dat ik in mijn werk nooit een community art project heb meegemaakt waarin sprake is van een groep waarvoor kwartiermaken in het leven is geroepen. Wel over gehoord, maar nooit van dichtbij meegemaakt. Hoe komt dat nou eigenlijk? Ik vroeg me af of die groep dan zo geïsoleerd is dat zelfs de geëngageerde kunstenaars ze niet kunnen vinden? Zijn ze te onzichtbaar, doen ze niet mee, hebben ze geen stem? Of zijn ze voor kunstprojecten te gedifferentieerd, niet als groep te beschouwen? Of missen kunstenaars de gevoeligheid of de creativiteit om met hen aan de slag te gaan? Of zijn er toch weer zoveel subwereldjes binnen community art dat ik het niet tegenkom, dat het buiten mijn gezichtsveld blijft? Of is het gewoon niet 'in' om te werken met psychiatrische patiënten en mensen met een verstandelijke beperking? Voor community art zijn renovatiewijken wel 'in'; misschien moet daarbinnen meer aandacht komen voor mensen met beperkingen, moet er meer beleid op gemaakt worden en meer geld aan besteed.

'*Community art* omvat projecten waarbij professioneel geschoolde kunstenaars op intensieve wijze samenwerken met mensen die normaal gesproken niet of nauwelijks met actieve kunstbeoefening in aanraking komen. Het bestaat uit vormen van kunstbeoefening die aansluiten bij wat de deelnemers willen. Community art laat de deelnemers hun verhaal vertellen. Er zijn veel varianten. Kunstenaars zien in hun wijk mensen uit elkaar groeien. Ze besluiten mensen bij elkaar te brengen en een activiteit te bedenken, ook tegen de verloedering. Daarvoor gaan ze de wijk in om te zien waar wat kan worden gedaan. Daar kan een activiteit uit voortkomen als samen een blinde muur beschilderen - voor en door buurtbewoners. De buurtbewoners weten het beste wat wel of niet werkt. Het kan ook gaan om het opzetten van een theatergroep van jonge moeders.'

Communitiy Art Lab ~ Vrede van Utrecht, 2012

Opleidingen

Tine Veldhuizen: Bij de kunstopleidingen zou er meer aandacht moeten zijn voor onderwijs aan en begeleiding van mensen met een handicap. Het LKCA *(Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst)* heeft dit, na de geslaagde *pilot* 'De kunst van de beperking' van voorheen de Kunstfactor, nu opgenomen in haar werkplan.[3] Er is veel animo voor van vakdocenten die willen werken met mensen die anders zijn.

Sahand Sahebdivani: Frits de Dreu, je hebt nu een aantal verschillende mensen gehoord, ervaringsdeskundigen, kunstenaars en mensen die begeleidend bezig zijn. Zelf ben je aan het bezien welke plek dit vakmatig moet innemen op de hogeschool. Waar ben je al, en wat betekent deze discussie voor je?

Frits de Dreu: Blijkbaar is het in Nederland zo georganiseerd dat er belangen botsen tussen welzijn, cultuur en gezondheidszorg. Dat is het eerste waar we aandacht aan moeten besteden. Dat geldt ook voor de vraag 'wat is kunst?'. En voor wie?! Kunst moet uitgaan van de kracht van mensen, niet van stigmatiseren, niet van wat je niet kunt.

Sahand: Maar nu concreet, wat is of moet er in het curriculum van de opleiding? Wat vind je verder nodig om te ontwikkelen; de banden aanhalen met community art?

Frits: Dat gebeurt al, we hebben een traditie in scholing op het gebied van kunst, theater en sport. Wat we constateren is dat de band tussen onze studenten en die van de Hogeschool voor de Kunsten kan worden versterkt. We zoeken nu naar samenwerking. Studenten kennen elkaar dan al vanaf de propedeuse. Maar zoals gezegd zijn kunstenaars die hun eigen ding willen doen, niet geschikt voor community art. We zoeken naar mensen, (aankomende) kunstenaars, die hun artistieke kwaliteiten willen inzetten, die zich maatschappelijk willen engageren. Kunstenaars die met eigen werk willen scoren, daar hebben we in deze context niks aan.

Doortje Kal: Het verhaal van Frits is gekoppeld aan de opleiding *Cultureel Maatschappelijke Vorming,* maar kennismaking met de kracht van community art zou ook voor de andere Social Work-opleidingen goed zijn.[4]

Kunst Inclusief is een project waarin onderzocht werd hoe mensen met een beperking volwaardig kunnen deelnemen aan de kunstbeoefening en welke veranderingen dat vraagt bij de professionals, instellingen en centra die zich bezighouden met zorg en kunstbeoefening.
Mensen met een beperking willen hun creatieve talenten ontwikkelen, maar hebben soms speciale wensen op het gebied van begeleiding en faciliteiten. Zij willen gezien worden als deelnemer, als cursist en als kunstenaar. In het project is op drie plaatsen in Nederland door middel van zogenaamde 'ontwikkelwerkplaatsen' geëxperimenteerd met vormen van samenwerking tussen ateliers in de zorg en kunsteducatiecentra. Kwartiermaken bleek zowel binnen de zorg, de kunsteducatiecentra als de samenleving van belang om ruimte te creëren voor genoemde burgerrollen.

Martha van Biene e.a., *Kansen in de Kunst. Kunst door mensen met speciale wensen.* Kenniscentrum Sociale Innovatie, Utrecht, 2010

Toinette Loeffen, *Verdwalen in verhalen van mensen met speciale wensen.* Kenniscentrum Sociale Innovatie, Utrecht, 2010

[3] In het werkplan 2013 van het LKCA [www.lkca.nl] wordt gesignaleerd dat er behoefte is aan deskundigheidsbevordering voor het werken met mensen met een beperking. Doelstelling van de cursus is bijscholing van docenten en autonome kunstenaars, en het creëren van netwerken. Projectleider is Hans Noijens.

[4] Er is sprake van de integratie van de Social Work-opleidingen. Dan komt het dus misschien vanzelf goed.

De vraag *wat kunst eigenlijk is*, kwam in deze dialoog nauwelijks aan de orde.

Afgezien van een - min of meer - bevrijdende bezigheid, bemiddelt kunst ook een bepaalde inhoud. Natuurlijk ontleent ze daaraan in de eerste plaats haar kracht. Kunst maken is immers een speciale, persoonlijke manier om (je verhouding tot) de werkelijkheid te onderzoeken - inclusief je eigen manieren van zijn. Tegelijkertijd is het ook een onderzoek naar welke middelen en vormen daatoe het meest geëigend zijn. Het kunstwerk doet verslag van dit onderzoek.

Zoals Boy Jonkergouw van *Theatergroep Zonderling* het zegt: 'Het uitleggen van een psychose aan een 'normale' is als het beschrijven van een oerwoud aan een kameel. Zelfs als die kameel zich psychiater noemt. Om beter te begrijpen wat iemand met een psychose nou ècht meemaakt, is *verbeelding* nodig.'

Intermezzo

'Het gebouw van *Hospital Borda*, het grootste psychiatrische ziekenhuis van Buenos Aires, is groot en deprimerend. Hier worden sinds jaar en dag meer dan 1000 mensen opgeborgen. En wie er eenmaal opgenomen is, heeft een grote kans er voor altijd in te verdwijnen. Regelmatig worden deze patiënten vergeleken met de *'desaparecidos'*, de verdwenen slachtoffers van de militaire dictatuur.

Sinds 1984 is in dit voorgeborchte van de hel echter ook een uniek kunstenaarscollectief actief, het *Frente de Artistas de Borda*, dat op instigatie van de directeur van de sociaalpsychologische afdeling José Grandinetti, tracht patiënten te bevrijden uit hun gevangenschap. Voor Grandinetti was van meet af aan duidelijk dat de strijd tegen het opsluiten van patiënten tot mislukken gedoemd zou zijn als die niet samen zou gaan met een strijd voor maatschappelijke en culturele verandering. "Gekkenhuizen zijn niet aan een bepaalde plaats gebonden: soms vind je ze op plaatsen waar je ze het minst verwacht. Het gaat om een houding, om vastgeroest denken, om een rigide manier van omgaan met verschillen. Het is een defensieve houding ten opzichte van de gedachten van anderen en soms ook ten opzichte van eigen gedachten, als die buiten het kader van het traditionele en voorspelbare treden. Deze houding is niet instellingsgebonden."

Bepalend voor het werk van het *Frente* is dat de artistieke activiteiten nadrukkelijk *niet* als therapeutische praktijk worden gezien. Kunst kan weliswaar therapeutisch werken, maar voorop staat dat het werk aan zichelf betekenis ontleent, en dus ook geschikt is om aan een 'gewoon' publiek te presenteren. Alleen dan werkt het destigmatiserend en helpt het bondgenoten te vinden in de strijd tegen de inrichting.
Inmiddels functioneren er elf kunstwerkplaatsen voor muziek, theater, schrijven, beeldende kunst, dans en lichaamswerk. Elke werkplaats wordt geleid door een kunstenaar. Elke werkplaats heeft tot doel iets te maken dat buiten de inrichting getoond en verspreid kan worden. Van de opbrengst van optredens, voorstellingen en de verkoop van kunstwerken gaat 80% naar de kunstenaars. Van wat overblijft, gaat de helft in de kas van de werkplaats en de andere helft in de kas van het *Frente*. De werkplaatsen staan open voor interne en externe patiënten van de kliniek. En sinds 1990 ook voor mensen die niets met het *Borda* te maken hebben.

Gevraagd naar de effecten op de deelnemers, zegt Alberto Sava, directeur van het *Frente*: "In de inrichting verlies je je vermogen mens te zijn, te denken, te voelen en iets te doen. Je verliest je passies, je verlangens en je banden met anderen, binnen of buiten de inrichting. Kunst helpt dit alles terug te winnen: passie, verlangen, een eigen houding. Ze maakt vaardigheden wakker en smeedt banden in de groep. Mensen gaan weer denken en voelen, worden zich bewust van zichzelf en hun lichaam. Uiteindelijk moeten ze naar buiten om dat wat ze gemaakt hebben aan de wereld te tonen. Zo komt iemand vanuit een passieve positie in een veel actievere positie."
Bij veel patiënten is medicatie het grootste probleem. Die belemmert de motoriek, vlakt het gevoelsleven af. Regelmatig dringen werkplaatsbegeleiders er bij de medische staf op aan minder medicijnen te verstrekken. Vaak lukt dit. Er zijn andere belemmeringen: het monotone leven in de inrichting maakt dat mensen zich afgesloten hebben voor hun omgeving en voor wat in henzelf leeft. Het *Frente* stimuleert juist jezelf te openen. Dat is niet alleen moeilijk, maar ook confronterend. Het kan tot een crisis leiden. Psychologische begeleiding op de werkplaatsen is dan ook belangrijk: je moet begrijpen dat zo'n crisis het gevolg is van nieuwe uitdagingen en erop vertrouwen en uitstralen dat iemand er goed doorheen komt, uiteindelijk meer kan, zich beter gaat voelen. Ontwikkeling en herstel gaan nu eenmaal vaak samen met crises.

De Argentijnse sociaalpsycholoog Pichon Riviere ziet voor de kunstenaar maar twee wegen: ofwel de structuur van een instituut, van de maatschappij of van een groep bevestigen, of deze juist transformeren, uitdagen en omwentelen. "Wij zitten op het tweede spoor" zegt Sava, "wij maken niet alleen kunst, maar vragen ons ook af waarom we kunst maken, voor wie onze producten bestemd zijn en welk effect we willen bereiken. Zo ontstond binnen het *Frente* een klimaat van debat en discussie; niet alleen over de rol van de psychiatrie maar ook over sociale en politieke kwesties. Doordat we ons werk naar buiten brengen ontstaat er een cirkel, een waaier van het begin tot het einde. Zodat de doodse situatie van het gekkenhuis verandert in een levend project." '

vrij naar: Michi Almer, 'Waar kunst is, wordt de pijn minder', *Deviant, Tijdschrift tussen psychiatrie en maatschappij,* nr. 64, maart 2010, [www.tijdschriftdeviant.nl]

De kracht van kunst

Sahand Sahebdivani: Draagt kunst bij aan een plek voor anders zijn? Heeft kunst dat vermogen?

Mira Kho (coördinator van het wijkenproject van de Vrede van Utrecht): Projecten in de wijk maken mensen zichtbaar, ze verbeelden en ontroeren. Kunst kan dat losmaken. Kunst heeft dat vanzelf al in zich.

Iemand uit het publiek: Kunst is voor mij een andere taal om een verbinding met jezelf te maken, èn met anderen.

‘Kunst ontregelt, verrast, en daagt uit. Kunst verbindt en geeft kunstenaars en toeschouwers de mogelijkheid een ontwikkeling door te maken. Daarmee zijn ze koren op de molen van de kunstsector èn de zorg- en welzijnssector. Een samenwerking ligt voor de hand, want maatschappelijk geëngageerde kunstenaars dragen bij aan welzijnsdoelen als participatie van kwetsbare burgers en het vergroten van de sociale cohesie en leefbaarheid in wijken. Het helpt mensen om in hun eigen kracht te staan, maakt hen mondig en geeft hen kansen om de samenleving mede vorm te geven.’

Geciteerd uit het Position paper *Kunst en cultuur* van Movisie (2012) over de maatschappelijke waarde van sociaal artistieke projecten. [www.movisie.nl/artikel/kunst-participatiemiddel-position-paper]

Heinz Mölders (oprichter van, en gesprekleider van Multiloog ®): Multiloog is communicatie ter bevordering van de verstandhouding met jezelf en met anderen. In een kunstmultiloog wordt aan de hand van kunst gesproken. Het kunstwerk vertelt een verhaal. Het maakt gesprekken mogelijk en roept vragen op, expliciet over ervaringen, niet over diagnoses! Die functie heeft kunst: uitwisseling en verbinding. [5]

Iemand uit het publiek: MK24, voorheen *De Werkschuit*, begon 60 jaar geleden met als doel alle Amsterdammers de mogelijkheid te geven hun creatieve talenten te ontdekken en te ontwikkelen. We hebben al 30 jaar ervaring met mensen met een psychiatrische achtergrond. Het gaat bij ons niet over ziek zijn. Het gaat over kunst. Wij zijn kunstdocenten. De deelnemers excelleren. Ook binnen een jaar. Het is een speelplaats om (kleine) stappen te zetten. [6]

Mira: Met kunst en cultuur kun je in andere domeinen iets teweeg brengen, dat is zeker. Kunst is een vergemakkelijkende, versterkende en verbindende factor. Kunst kan bruggen bouwen - daar zijn we binnen de Vrede van Utrecht van overtuigd. Kunst is niet per se belangrijker maar draagt bij, ook of juist in combinatie met bijvoorbeeld werk.

Frits de Dreu: Kunst is zowel doen als ernaar kijken. Het is leren, cognitief, iets begrijpen van de samenleving, en het is expressie, uiting. Dat is de functie van kunst. Als samenleving heb je een opdracht: mensen niet uitsluiten van de mogelijkheid om kunst te bedrijven en te ervaren. Je mist als samenleving iets als je mensen uitsluit. Die discussie is al gevoerd. Dat hoeven we niet opnieuw te doen.

Een vierdejaars studente GGz-agoog: Mij houdt bezig dat iedereen steeds meer exclusie ervaart. Er is steeds meer waaraan je niet kunt of durft deel te nemen. Als je dat ziet, dan heb je ook meer feeling met hoe je bruggen kunt bouwen.

5 [www.inca-pa.nl]

6 [www.mk24.nl]

De vraag naar kwaliteit

Sahand Sahebdivani: Hoe zit het met ‘kwaliteit’ versus ‘liefdadigheid’? Er zijn mensen die het werk van mensen met een handicap niet als volwaardig zien, en er vanuit liefdadigheid naar kijken.

Stefan Jung: Mensen met een beperking kunnen heel goed een hoog ambitieniveau hebben. Ze overwinnen hun schroom. In het werk kom je elkaar vervolgens vanzelf tegen en dat reguleert de ambities. Maar ook dan blijft ambitie de motor, de drijfveer. Als je dat zou afvlakken, raak je alles kwijt.
Bij *Carte Blanche* kunnen deelnemers een aantal dagen per week terecht en moeten ze flink hun best doen. Vaak komen ze vanuit een situatie waarin ze te horen krijgen: ‘ach Pietje, vind je het te moeilijk bij de toneelgroep, dan ga je toch gewoon wat anders doen’. Dan kunnen ze terug naar het dagactiviteitencentrum om weer tussen de lijntjes te kleuren. Het gaat vaak om mensen die omringd worden door zorg, wier leven van ‘s morgens vroeg tot ‘s avonds laat is ingedeeld. Elke onverwachte gebeurtenis wordt uit hun leven gebannen. Dat is ingegeven door hun verstandelijke beperkingen. Maar hun enorme rijkdom aan emotionele en spirituele capaciteiten komt daardoor ook in verdrukking.
Wij proberen ze een kader te geven waarbinnen ze kunnen losbreken. Onze activiteit probeert zich buiten sjablonen te begeven - die bieden we niet aan, je richt je op je eigen vormen. Je handicap is niet een vorm die is opgelegd. De vormen moeten ontwikkeld worden vanuit de ambitie en de mogelijkheden van de kunstenaars zelf - ongeacht hun handicap. Dàn komt er wat te voorschijn waar ‘normale’ kunstenaars een puntje aan kunnen zuigen.

Richard Brons (filosoof): Ik heb geschreven over de ethiek van de strijdigheid. Bij *Lof der zichtbaarheid* gaat het over zichtbaar maken. Ik denk dat iedereen, ook niet-patiënten, moeite heeft met z’n eigen identiteit. Een al dan niet zelfgeconstrueerde identiteit betekent op zichzelf nog niks; betekenis ontstaat tenslotte pas als die uitgedrukt wordt in een sociale context. Het kunstwerk werkt pas in de openbaarheid.
De vraag naar kwaliteit verwijst naar een lastige kwestie. Ik ga er van uit dat kwartiermaken een (wel) zijnskwestie is en dat je, als je de kunst betreedt, te maken krijgt met allerlei strijdigheden en complicaties. Het streven van kunst, zoals bijvoorbeeld het verlangen naar kwaliteit, ligt niet vanzelfsprekend in het verlengde van het streven van zorg of welzijnswerk. Er is dus wat mij betreft een strijdigheid tussen kunstkwaliteit, welzijnselementen en de exposurefunctie. Het zou een goede onderzoeksvraag zijn om dat nog verder in kaart te brengen.

Wat moet eigenlijk zichtbaar woren?

Sahand Sahebdivani: In *Lof der zichtbaarheid* gaat het om groepen die zichtbaar worden via kunstproducties. Maar wat moet er zichtbaar worden? De mensen zelf? Hun psychiatrisch verleden?

Hoe iemand gezien wordt, wordt in hoge mate bepaald door de verwachtingen die mensen hebben. Bij mensen die op een of andere manier buiten het 'gewone' liggen, worden verwachtingen vaak vooroordelen. Als je kunst probeert te maken vanuit de kluwen van vooroordelen waarin je gevangen zit, kan je je daar nooit uit bevrijden. Want ook een welwillende blik kan de kunstenaar vastketenen aan het opgelegde beeld van patiënt, Iraniër, homo, of wat dan ook, en hem de toegang tot mens-zijn buiten die typeringen ontzeggen.

Of kan het toch wel? Theatergroepen als de *Firma Zorgbehang* en *Zonderling* nemen de psychiatrische ervaringen van hun spelers juist als uitgangspunt voor hun voorstellingen. In plaats van een beperking zien zij hun ervaringen (ook) als een rijkdom, als een vorm van kennis die andere mensen niet bezitten. Vanuit die instelling kan de onwetendheid die vooroordelen voedt, bestreden worden. Door mensen deelgenoot te maken van die speciale kennis, door verbindingen te leggen met ervaringen die ook 'gewone' mensen kennen, en door vooroordelen te ondergraven en belachelijk te maken. Zodoende kunnen hokjes waarin je opgesloten bent, opgeblazen worden.

Tine Veldhuizen: Het gaat onder andere om het zichtbaar maken van wat de kunst met mensen doet! Met zowel degene die de kunst maakt - bij ons mensen met een beperking - als met degene die de kunst ziet - vaak mensen zonder beperking. Bij *Special Arts* zijn we erg bezig om voor dat wederzijdse proces steun te genereren, bij gemeentes en fondsen, bij bezoekers en omstanders. De zichtbaarheid van de doelgroep is erg belangrijk, nu speciaal in het kader van de Wet maatschappelijke ondersteuning.

Stefan Jung: Het begint al met zichtbaar worden in de fondsenwereld. Wat gemeenten vaak doen is groepen zoals wij tussen verschillende departementen heen en weer schuiven. Dus als ik een culturele subsidie aanvraag voor een theaterproject dan komen ze erachter dat er verstandelijk gehandicapten meespelen. Dan gebeuren er twee dingen: in de eerste plaats scharen ze dan de aanvraag niet meer onder de professionele kunst, want mensen met een verstandelijke beperking zijn per definitie amateurs, en ten tweede verwijzen ze je naar welzijn, want het gaat over zorg en niet over cultuur.

Jannemiek Tukker: Om 'kunst en psychiatrie' hangt een atmosfeer van onvolwaardigheid: kunst als therapeutische bezigheid, exposities uit liefdadigheid. Mijn collega-kunstenaars vonden het te min voor mij om steevast te willen exposeren met psychiatrische patiënten - maar ik zie gewoon dat er veel talent onder hen zit. Ik zie het ook wel als mijn taak om dat te laten zien.

Sahand: Er was een tentoonstelling van Irakese kunstenaars en de krant schreef enigszins beschuldigend dat de Golfoorlog niet in het werk was terug te zien. Dat is uitgaan van een verwachting dat je je op een bepaalde manier zichtbaar moet maken. Dat is betuttelend: anderen schrijven voor wat jij als kunstenaar moet laten zien. Dat speelt natuurlijk bij *Lof der zichtbaarheid* ook: moeten de eigenaardigheden vertoond worden of toch niet? Als niet, waar blijven dan die eigenaardigheden en lastige talenten?

Iemand uit het publiek: Wil je wel aan verwachtingen voldoen? Jij wil niet aan het clichébeeld van een Iranees voldoen. Je stigmatiseert jezelf door het te benoemen. Het is lastig, ingewikkeld. Vergelijk het met in een bestuur zitten omdat je allochtoon bent, terwijl je daar persoonlijk weinig mee hebt als kwestie. Je wilt als vrouw gewoon werken, niet iets agenderen.

Iemand uit het publiek: Voldoen aan verwachtingen is geen kunst bedrijven. Kunst is iets onverwachts. Je wilt immers verrassen!

Geborgen of verborgen?

Huub Beijers (manager Steunpunt GGz Utrecht): Er wordt op heel veel verschillende manieren gewerkt aan een inclusieve samenleving. Mijn vraag aan jullie is of kunst, de kunsten, hierin een speciale voorhoede rol hebben als het gaat om het werken aan ruimte voor anders-zijn? Moeten we daar meer op inzetten? Ook in bijvoorbeeld het verbeelden van wat de samenleving ons heeft aangedaan?

Michi Almer (redactrice tijdschrift Deviant): In het Psychiatrie Café in Amsterdam werden laatst allerlei projecten gepresenteerd. Voor deelname moest je bij driekwart een indicatie hebben. Dat staat integratie in de weg.

Niels Breukers (coördinator van Beeldend Gesproken): Beeldend Gesproken is een galerie en kunstuitleen voor kunst van mensen met een psychiatrische achtergrond. Het lijkt erop dat kunstenaars met een psychiatrische achtergrond altijd iets met die achtergrond moeten. Dat is alsof je van Indianen verwacht dat ze altijd 'uche uche' roepen.[7]
Waarom weer een hokje? Met Beeldend Gesproken venten we psychiatrie of beperking niet uit. Onze klanten weten soms niet eens dat onze kunstenaars die achtergrond hebben. We werken met professionals, hebben een goede collectie. Maar de kunstenaars kunnen vaak niet uit de voeten met hun marketing. Als je al moeite hebt met naar de supermarkt gaan voor je dagelijkse boodschappen... Die marketing doen wij dan. De kunstuitleen meent dat psychiatrie geen specifieke kunst geeft; soms ontdekken klanten naderhand iets over de achtergrond van onze kunstenaars. Dat is een positieve manier van kwartiermaken.

Iemand uit het publiek: Wat ik een beetje ingewikkeld vind als ik vanuit dagbesteding denk: ik hoor dingen als 'zorgtraject', 'stappen die gezet moeten worden'. Ik heb een aantal keer mee mogen doen met kwartiermakersfestivals. We werkten toen samen met choreografen en kunstenaars en er waren helemaal geen stappen nodig! De kunstenaars vonden het normaal om *out of the box* te denken, om interesse te hebben in het anders zijn van de ander, niet omdat die anders is, maar omdat dat kunstenaars eigen is.

Jannemiek Tukker: Het mooiste is als mensen met een handicap ook bij de centra voor de kunst binnen zouden kunnen komen en aan de programmering zouden kunnen deelnemen. Dat vraagt wél om tussenstappen.

Moeten kunstenaars met een psychiatrische achtergrond wel een eigen, aparte kunstuitleen hebben? Is het niet een paradoxale strategie om mensen apart te nemen om ze uit hun apartheid te verlossen?

Beeldend Gesproken is een vrijplaats waar gestoeid kan worden met de identiteiten van patiënt en kunstenaar. Een tussenruimte, waar niet van 'psychiatrische kunst' wordt gesproken, waar de kunstenaars niet naar diagnose worden ingedeeld, maar wel verkeren met lotgenoten die weet hebben van anders-zijn. Het is een *niche* waarin een psychiatrische achtergrond niet per definitie een handicap is, en soms zelfs een stimulans kan zijn.*

Het zijn kunstenaars die er net als anderen naar verlangen erkend te worden in hun artistieke kwaliteiten. De publieke ruimte stelt de kunstenaar in staat niet opgesloten te blijven in zijn anderszijn; een anderszijn waaraan hij misschien is gehecht, maar dat hem ook tot een minderheid maakt en hem daardoor beklemt. Het is een ruimte die een bevrijding van 'het private zelf' mogelijk maakt.

* meer over *niches* in: Doortje Kal, Rutger Post en Gerda Scholtens, *Meedoen gaat niet vanzelf*, Tobi Vroegh, 2012

Kunst bedrijven kan op zichzelf als een *niche* beschouwd worden: het biedt de 'bescherming' van het anders mogen (of zelfs willen) zijn, en je daarin uit te drukken. Het kan je bevrijden van de druk van sociale conventies en normen.

Maar dat wil nog niet zeggen dat het een 'veilige' onderneming is. Elke kunstenaar staat op enigerlei moment alleen in die speciale verhouding tot de werkelijkheid en het (eigen) leven, die in het maken van kunst gezocht wordt. Zoals alles wat de moeite waard is, is dat niet zonder risico's.

zie ook: Rutger Post, 'Out There', in *Deviant*, nr. 57, juni 2008. [www.tijdschriftdeviant.nl/inhoudsopgaven-op-jaar/2008/57-juni-2008#13]

Richard Meijer (kunstenaar en kwartiermaker): Iedere kunstenaar heeft een zwaar leven, wat zijn achtergrond ook is. Ik kreeg eens een boekje na een bezoek aan een expositie en daarin stonden de kunstenaars. Ik begreep dat het de bedoeling was te ontdekken wie welke achtergrond had. Maar daar gaat het niet om. Kunst is communicatie met een zender en een ontvanger. De boodschap is belangrijk, niet wat iemands achtergrond is.

Sahand: Is er ooit een kunstenaar geweest die niet iets mankeerde?

Stefan Jung: Het overwinnen en benutten van de moeite met leven, dat is iets algemeens, dat hoeft niet te worden geanalyseerd. Het bestaat gewoon. De kunst grijpt daarop aan, met eigen vragen en verhalen. Dat leeft (latent) bij alle mensen. Wie daar echt mee bezig is werkt aan een werk dat een zeer hoog integriteitsgehalte heeft. Zij zijn gidsen en pioniers.

7 [www.beeldendgeproken.nl]

Deze eerste kritische dialoog vormde een opmaat voor het Symposium & Festival Lof der Zichtbaarheid *dat Doortje Kal vanuit het lectoraat organiseerde in samenwerking met Special Arts.**
Het Symposium & Festival, dat onder andere een podium bood aan maar liefst elf bijzondere theatergroepen, vond plaats op 14 juni 2013 op de Hogeschool Utrecht. Onder dezelfde titel programmeerde Doortje Kal een week later kunst, theater en muziek door mensen met een beperking in het wijkenprogramma van de Vrede van Utrecht. Een verslag van beide evenementen is verderop in deze bundel te lezen.

* [www.specialarts.nl/332572/projects/symposium-en-festival-lof-der-zichtbaarheid-0513.html]

2de Kritische Dialoog:

Burgervriend schap

Hoe kan de kracht van maatjesprojecten in het kader van de Wmo worden versterkt en uitgebreid?

Vriendendiensten en maatjesprojecten zijn er sinds hun ontstaan in de jaren negentig in soorten en maten. Ze hebben bewezen betekenisvol te kunnen zijn voor de betrokkenen. De relaties die daarin worden aangegaan zouden, in navolging van de ethicus Hans Reinders 'burgervriendschappen' genoemd kunnen worden. 'Vriendschap' is hier uitdrukking van een publieke deugd, die daadwerkelijk samenleven mogelijk wil maken. Burgervriendschap bestaat daar waar burgers voor elkaar medeburger zijn; men heeft deel aan elkaars leven zodanig dat ieder kan gedijen.
Zulke 'burgervriendschappen', lijken een uitgelezen mogelijkheid om de oriëntatie op participatie, die onder andere in de Wmo is neergelegd, te realiseren. Het actieve burgerschap van weerbaarder burgers ondersteunt het meedoen en erbij horen van burgers in kwetsbare posities.

Aan deze dialoog lagen de volgende vragen ten grondslag:

» Onder welke condities worden burgers betrokken burgers, 'burgervrienden'? Welke professionele infrastructuur is nodig om burgervriendschappen te doen slagen en hoe leiden we daarvoor sociale professionals op?
» Welke positie nemen burgervriendschappen/maatjesprojecten in, in de transitie van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving?
» Hoe dragen maatjesprojecten bij aan ruimte voor anders-zijn, aan een ander denken over anders-zijn, bestrijden ze stigma's? Zou burgervriendschap tot de orde van de dag kunnen gaan behoren?

De dialoog werd geleid door **Geesje Tomassen**, oprichtster van de Vriendendienst in het Zoetermeerse project kwartiermaken, waar Doortje Kal haar proefschrift aan heeft gewijd. Geesje was ook lange tijd actief in het bestuur van de Vriendendiensten Nederland. Dit bestuur zorgde ervoor dat de Vriendendiensten onderdak kregen bij Mezzo: de Landelijke Vereniging voor Mantelzorgers en Vrijwilligerszorg.

Geïnviteerde deelnemers:

Els Ranshuijsen van Mezzo [www.mezzo.nl/vriendendiensten].
Esther den Breejen van het Oranjefonds. [www.ikwordmaatje.nl]
Marleen Botman, coördinator, en het duo **Dominick Bos** en **Christine Saxton** van de Amsterdamse Vriendendiensten [www.vriendendiensten. nl].
Hanne Deckers en **Chris Haesendonckx**, coördinatoren, en het koppel **Marie-Louise de Croock** en **Martine Kettermans** van *Een Paar Apart* uit Vlaanderen (zie pag.28).
Daniël Kruithof van de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG).

Een paar apart en *Maatje ter plaatse*

In Vlaanderen worden mensen die in armoede leven gekoppeld aan mensen die niet in armoede leven, om samen als 'een paar apart' vooral de wereld van kunst en cultuur te verkennen.

In Vlaanderen wordt tevens werk gemaakt van wat ook wel 'het maatje ter plaatse' wordt genoemd: op de plek waar iemand vanuit een kwetsbare positie vrijwilligerswerk wil doen, wordt een maatje gezocht om hem of haar zich thuis te laten voelen.

Maatjesprojecten: het perspectief van de deelnemer

Geesje Tomassen: Ik wil deze dialoog beginnen met een citaat:
"Ik vond het erg fijn. Het was echt iets om naar uit te kijken. En als we samen buiten de deur zaten was het erg leuk. Je had een apart gevoel van binnen, van ik ben er even uit, het lijkt wel of ik even heel kort op vakantie ben. De Vriendendiensten geven je hoop, dat er toch iets is dat met sociaalheid te maken heeft. Want het probleem is, als je eenzaam bent kun je niet zo makkelijk vrienden maken."
Aldus Dirk, deelnemer aan de Amsterdamse Vriendendiensten.
Marie Louise, hoe ging dat bij jou, hoe kwam je bij *Een paar apart* terecht?

Marie-Louise de Croock: Via *Recht-Op, Vereniging waarin armen het woord nemen* kwam ik bij Een paar apart terecht. Annemie en Chris waren coordinator van die groep. Ik kwam elke keer langs het Cultuurcafé van Een paar apart maar durfde niet naar binnen te gaan. Ik heb in armoede geleefd. Ik leefde tussen mijn vier muren. Mijn netwerk bestond uit de politie, maatschappelijk assistenten, de dokter. Ik had niemand! In Recht-Op leerde ik andere mensen in armoede kennen en daar heb ik zelfvertrouwen gekregen - dat had ik helemaal niet. Ge wordt mondiger. Het heeft nog een half jaar geduurd. Toen is Annemie mij uit mijn appartement komen halen: "En nu gaat gij!".
Ik kwam uit mijn vier muren voor gewoon een tas koffie in het buurtcentrum waar Een Paar Apart het cultuurcafé houdt. Ik wil er ook bij horen en mijn plaats hebben in de maatschappij. Mijn wereld is door Een Paar Apart echt een stuk groter geworden. Ik dacht diep van binnen dat ik er geen recht op had, 's avonds uit te gaan, te genieten. Annemie heeft dat uit mijn hoofd gepraat.
Ik had ook mijn vooroordelen over niet-armen: die kunnen gaan waar ze willen, doen wat ze willen, hebben geld. Maar als je in duo op weg gaat, merk je dat zij ook hun zorgen en problemen hebben. Ge leert elkaars werelden kennen en voor elkaar open te staan en het (verschil) te verdragen.

Geesje: Hoe is dat met jou gegaan Dominick? Hoe zag jouw leven eruit?

Dominick Bos: Ik was opgenomen geweest in een psychiatrische kliniek, en had liever geen contact. Maar ik moest ook aan mijn toekomst denken, verder vooruit komen. Het maatje heeft mij absoluut geholpen om weer meer naar buiten te gaan. Mijn contact met mijn maatje Christine is onderdeel van mijn herstel geweest.

Ik ben door Christine ook zelfverzekerder geworden, waardoor ik nu ook van betekenis kan zijn voor andere mensen. Ik ben sinds kort bevriend met iemand zonder handen, die gepest werd. Toen heb ik gezegd: wat zijn jouw interesses? Dan gaan we gewoon dat doen. Voetbal? OK, dan gaan we gamen, voetbalspelletje doen.
We moeten er naartoe dat het normaal is dat je ook op andere mensen let. Dan zijn maatjesprojecten niet nodig.

Maatjesprojecten: het perspectief van de vrijwilliger

Geesje Tomassen: Martine, waarom heb jij je als maatje gemeld?

Martine Kettermans: Op de lagere school nam onze directrice ons al mee naar mensen die in armoede leefden. Dat vond ik fantastisch. Spijtig genoeg kon ik de studies niet doen om erin te werken. Ik ben niet gezond. Het is voor mij goed om toch naar buiten te komen. Ik kan mensen stimuleren, enthousiasmeren. Ik zing in een koor. Iemand zei: je moet naar het cultuurcafé. Dat is iets voor jou. Ik kan mensen mee krijgen. Tegen iemand die niet durfde heb ik bijvoorbeeld gezegd: ik ga met je mee naar huis als het niet goed gaat. Uiteindelijk hebben we gegierd van het lachen. In ben zelf ook niet in rijkdom grootgebracht. Ik denk niet in 'soorten mensen'. Ik moet mijn vrijwilligerswerk wel stiekem doen. Het mag niet, want dan zou ik ook kunnen werken.

Christine Saxton: Ik had al wel vrijwilligerswerk gedaan, in Afrika. Ik ontmoette iemand op een verjaardag die over Vriendendienst vertelde. Ik kwam aan de praat… Ik ben 27 jaar. Ik heb een baan, een vriend, een huis, ik sport, waarom zou ik niet iets kunnen doen voor iemand anders? Een paar uurtjes kun je echt wel inbouwen. En het geeft mij vooral veel voldoening. Je wilt graag dat je iets betekent voor iemand. Dominick zegt dat hij iets aan mij heeft gehad. Het doet me deugd om te zien hoe hij is gegroeid. Ik had nog nooit met mensen met psychiatrische problemen te maken gehad. Mijn vrienden zeggen, oh wat goed dat je dat doet. Maar er is niemand die zegt, ja dat ga ik ook doen. Ze vinden het eng, staan niet open…
Aan het begin deden we vrij weinig. Het was moeizaam: beetje praten, elkaar leren kennen, wennen aan elkaar. Het was lastig en ook een beetje eng. Toen Dominick begeleid ging wonen, moest hij ook boodschappen doen, kwam hij al iets meer buiten. We gingen meer wandelen, koken ook. Hij kocht eten en dan gingen we samen koken en het opeten - dat soort dingen. Uiteindelijk zijn we ook wel eens naar een restaurantje geweest. Als je bedenkt hoe Dominick is gegroeid in die twee jaar, het is ondenkbaar.

Chris Haesendonckx: Bij Recht-Op maakten we de vaststelling dat mensen in armoede een beperkt sociaal netwerk hebben. De mensen die zij kennen leven met dezelfde problemen, òf het zijn hulpverleners. We vroegen ons af: hoe kunnen we ontmoetingen realiseren tussen mensen in armoede en mensen die niet in armoede leven. Cultuur leek ons een ideaal middel daarvoor. We experimenteerden eerst

Ook in Nederland bestaat de doorsnee vrijwilligersorganisatie uit blanke middenklassers. Twee factoren zijn daarvoor verantwoordelijk: sociaal-economische achterstand en verschillen in cultuur en traditie.
In het autochtoon vrijwilligerswerk zijn hoger opgeleiden actiever. Ze beschikken over de nodige kennis en vaardigheden, zijn zelfbewuster ook. Allochtonen doen overigens wel vrijwilligerswerk binnen het eigen netwerk, alleen noemen ze het niet zo. Ook zijn ze actief in eigen etnische organisaties. Bij de allochtone vrouwen speelt een gebrek aan assertiviteit en autonomie een rol en soms gebrekkige taalbeheersing. Het verschil in cultuur speelt bijvoorbeeld bij voetbal een rol: in Turkije worden de clubs gesponsord en wordt geen vrijwillige inzet gevraagd. Maar... veel vrijwilligersorganisaties zijn ook niet erg uitnodigend jegens nieuwelingen. En daar is heel goed iets aan te doen.

naar: Brigit Kooijman, in *Binnenlands Bestuur*, maart 2011

met culturele *groeps*uitstappen, maar we zagen dat de mensen niet over de grens kwamen: arme mensen hier, niet-arme mensen daar. Toen zijn we één op één gaan koppelen.

In Vlaanderen bestaan de doorsnee vrijwilligersorganisaties in sport, cultuur, natuur uit blanke middenklassers. Ons doel is om mensen met een andere culturele achtergrond aansluiting te doen vinden bij deze vrijwilligersorganisaties. We proberen daartoe convenanten te sluiten met deze organisaties. Daarvoor moeten we elkaar eerst leren kennen. De organisaties moeten ruimte willen creëren voor deze nieuwe vrijwilligers. Er is veel tijd ingekropen om organisaties zo ver te krijgen dat ze zeiden: wij willen erin meestappen! Wij hebben overigens het gevoel dat het klimaat daarvoor zeer gunstig is. Men voelt zich ethisch verplicht. Wij vragen commitment om peter- of meterschap op zich te nemen. Sinds augustus 2012 zijn een achttal duo's effectief aan het werk en er staan nog heel wat peters en meters klaar.
De mensen die al vrijwilliger zijn komen in een totaal andere leefwereld terecht: mensen in armoede, uit een ander land. Er is geen of weinig herkenning. De vrijwilligersorganisaties geven aan dat het hen niet lukt om extra tijd in de begeleiding te stoppen. Daarom hebben we ervoor gekozen dat duo's terecht kunnen bij een externe coach. In die ploeg van coaches hebben we grote diversiteit nagestreefd - om tenminste dáár herkenning zo groot mogelijk te maken, rolmodellen voor de nieuwe vrijwilligers aan te reiken.

Wat is er voor nodig?

Esther den Breejen: In 2008 organiseerden wij als Oranjefonds voor het eerst de mediacampagne *ikwordmaatje*. We stelden ons de vraag hoe we konden werven voor de koppelingen op basis van gelijkwaardigheid, en met de nadruk op dat het leuk is. Het moest er om gaan mensen tijdelijk een steuntje in de rug te bieden. We hebben de maatjesprojecten gevraagd of ze koppels hadden die op film het echte verhaal konden vertellen in 60 seconden. Dat haalt mensen over de streep. Gewoon laten zien hoe het is. Dat heeft gewerkt: de campagne leverde meer dan 2000 nieuwe maatjes op, en een verdrievoudiging van het bezoek aan de site ikwordmaatje.nl!

Ik spreek ook wel mensen die zich als vrijwilliger willen inzetten en zeggen, ik had het al veel eerder willen doen maar ik werd niet gevraagd. En de initiatieven stellen zich ook niet altijd gastvrij op. Prof. Lucas Meijs heeft zijn studenten allerlei projecten laten bellen om zich als vrijwilliger te melden. Bleken van de tien projecten er minstens acht alleen op heel specifieke momenten te bereiken te zijn, geen antwoordmogelijkheid te hebben, etcetera. Daar valt ook nog wat te winnen: er zijn genoeg mensen die wat willen maar hoe vang je ze op?

Marleen Botman: Ik heb nu tien jaar ervaring als coördinator. Je krijgt steeds meer mensenkennis, je leert contact te maken en je leert vooral tijd te nemen! Het gaat om het tot stand brengen van waardevolle contacten. Humor is daarbij ook belangrijk. Maar het is ook belangrijk te beseffen dat de ene groep zich makkelijker laat koppelen dan de andere. Er zijn aantrekkelijke en minder aantrekkelijke doelgroepen. Jongeren zijn geliefder dan bijvoorbeeld mensen uit de psychiatrie. Dus voor die laatste groep moet je je extra inspannen.
Er zijn gelukkig ook steeds meer bedrijven die tijd ter beschikking stellen. En wij als werknemers van de Regenboog krijgen nu ook de kans zelf een maatje te nemen. *Practice what you preach.*
En dan zijn er ook nog mensen die zelf psychiatrie-ervaring hebben. Als die geen maatje mogen zijn laat je wel veel potentiële vrijwilligers liggen. Maar als zij in een uitkeringssituatie zitten is dat soms een obstakel. Als je vrijwilligerswerk kunt doen, zegt men dan, dan kun je ook werken… Dan moet er eerst toestemming zijn van de toeziend geneesheer. [1]

Chris Haesendonckx: Het is evident dat de duo's die met elkaar optrekken ongelijke kansen hebben gehad in het leven. Het gaat erom of men het fundamenteel ziet zitten om van mens tot mens met iemand in contact te treden. Mensen hebben ongelijke kansen gehad, maar zijn wel gelijkwaardig. *Evenwaardig* is, zoals eerder werd geopperd, misschien een beter woord. Maar het gaat erom, en dat vragen wij van mensen die instappen in ons project, of de vrijwilligers van mens tot mens in contact willen treden.

Els Ranshuijsen: De kwaliteit van een coördinator is affiniteit en betrokkenheid - ruimte voor anderszijn; open staan en respectvol zijn. En je moet kunnen matchen, dan gaat het om intuïtie, zoeken naar gezamenlijke hobby's en passend temperament.

[1] Aan de oprichting van de Amsterdamse Vriendendienst lag overigens de hartgrondige wens van veel DAC-bezoekers ten grondslag juist eens met *iemand van buiten de psychiatrie* op te kunnen trekken. Aan de andere kant wil je mensen met een psychiatrische ervaring natuurlijk niet voor eeuwig daarop vastpinnen. Sommige deelnemers hebben bovendien juist wel graag een maatje met psychiatrie-ervaring.

De transitie van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving

Daniël Kruithof: Ik geloof in die transitie, ook op grond van wat ik nu hoor. Ik geloof dat we samen beschikken over voldoende sociaal kapitaal. We hebben geen gebrek aan vrijwilligers, soms wel aan

leuke inspirerende projecten. Als je uitgaat van wat mensen inspireert, als je uitgaat van hun betrokkenheid, dan geloof ik in de energie van de samenleving en is het een kwestie van faciliteren. In het welzijnswerk in Scheveningen, waar ik woon, *boomt* het vrijwilligerswerk.
Hoe kunnen we iedereen betrekken? Welke positie nemen maatjesprojecten daarbinnen in? Het is duidelijk dat vrijwilligers steeds meer autonoom willen zijn, hun eigen tijd in willen delen. Maatjesprojecten bieden die gelegenheid.

In hoeverre maatjes hulpverleners (kunnen) vervangen? En of dat de bedoeling moet zijn? Dat de overheid meer kan terugtreden, er minder zorgverlening nodig zal zijn, meer bezuiniging mogelijk? Ik weet niet of dat het uitgangspunt zou moeten zijn. We willen met elkaar veel meer halen uit die energieke samenleving. Omdat dat goed is voor die samenleving, omdat het de samenleving vitaliseert. Je leert weer je buren te groeten en op een prettige manier met elkaar te wonen en te leven.
Ja, we moeten 5 miljard bezuinigen, maar dat is punt twee. Ik hoop dat we zoveel mogelijk halen uit de *civil society*, de eigen kracht van burgers. Dat we dan wellicht met minder hulpverleners toekunnen, kun je een bijwerking noemen, en het is natuurlijk ook de hoop en de verwachting. Maar het is niet de *drive*!!

We moeten uitgaan van wat mensen beweegt en bezielt. Ik vind het heel mooi dat Dominick zei dat hij zelf nu weer iemand kan bezielen en inspireren. Dat is waar we naar toe willen, het is een prachtig voorbeeld van ongeorganiseerd vrijwilligerswerk. Je hoeft het niet eens zo te noemen, het heeft geen bemiddeling nodig, je doet het gewoon.
Er klinkt hoop uit jullie verhalen, ik hoor heel mooie dingen, ook heel verschillende geluiden. Ik vraag me natuurlijk af: gaan we het redden, gaan we het halen, lukt het om iedereen erbij te betrekken? Het hoeft niet je buurman te zijn of iedere buurman maar ik weet wel dat het leeft - dat is mijn roze bril. Dit is een mooi onderzoek denk ik.

Chris Haesendonckx: Wij hebben nu het programma *Mix & Match* lopen waarin mensen die actief zijn in vrijwilligersorganisaties zich verbinden met mensen die dat willen worden. Dit is uiteraard voortdurend in beweging: er vallen om allerlei redenen duo's weg, tijdelijk of permanent. Mix & Match is een experiment om uit te proberen of deze manier van 'aanhaken' werkt. Vandaar dat we vooralsnog naar niet meer dan tien duo's streven.

Turkse en Marokkaanse jongeren met een licht verstandelijke beperking kampen met veel problemen, maar krijgen vaak niet de aandacht die ze nodig hebben. *Best Buddies Nederland* is een maatjesproject dat zich inzet voor jongeren met een lichte verstandelijke beperking tussen de 16 en 35 jaar. Door de jongeren één op één te koppelen aan een leeftijdsgenoot zonder verstandelijke beperking, ontstaan er vriendschappen en groeit het sociale netwerk van de jongere met beperking. Het blijkt echter dat jongeren met een Marokkaanse of Turkse achtergrond slecht worden bereikt. Mede door het taboe dat in deze culturen rust op het hebben van een handicap, wordt er vaak niet over gepraat en geen hulp gezocht. Het Verwey Jonker instituut heeft onderzocht hoe deze jongeren beter bereikt kunnen worden. Het onderzoeksrapport bevat daarvoor diverse aanbevelingen.

Bulsink, Diane & Marjan de Gruijter, *Vriendschap opent een nieuwe wereld. Onderzoek naar Best Buddies projecten voor Turkse en Marokkaanse jongeren met een lichte verstandelijke beperking*, Verwey-Jonker Instituut, 2013

Bedoeling is wel om deze methodiek over te dragen naar andere organisaties of instanties waar men er dan ruimer mee aan de slag kan. We hopen dit te realiseren tegen midden 2014. We weten niet of het gaat lukken. De methodiek werkt goed, vinden we. Maar het is zeer arbeidsintensief: de helft van onze inspanning leidt tot de opstart van een duo, de andere helft dus niet. Dat is op zichzelf niet erg: elke beïnvloeding is OK. Maar helaas maakt niet iedereen op deze manier de balans op... En we vrezen daardoor voor de overdraagbaarheid in deze barre besparingstijden.

Marleen Botman: Wij krijgen als coördinatoren wel vragen binnen van hulpverleners die afwisselend met een vrijwilliger het contact met hun cliënt willen voortzetten, omdat hij voor minder hulp is geindiceerd en er een gat dreigt te vallen. Dat kan soms heel goed, maar soms ook niet omdat geschikte vrijwilligers ontbreken! Wij hebben deelnemers binnen ons maatjesproject die echt heel moeilijk koppelbaar zijn, die echt moeilijk gedrag hebben.
En we krijgen ook wel vrijwilligers binnen die het gewoon een beetje leuk willen hebben. Dan blijf je met een groep zitten die heel graag een vrijwilliger wil, maar voor wie je niet zo makkelijk een vrijwilliger vindt met de juiste competenties en capaciteiten.

Kunnen maatjescontacten iets teweegbrengen in de maatschappij?

Loek Bevers (kunstenaar): Voor mij is *Een paar apart* een politieke actie op micro-niveau: een burgerinitiatief om mensen uit armoede en uit hun vier muren trekken.

Erwin Wieringa (coach en trainer voor mensen met een handicap): Een van de redenen waarom ik mijn werk zo interessant vind, is het volgende. Ik werk met mensen met probleemgedrag en zogenaamde stoornissen. Iemand heeft ooit voor mij uitgetekend hoe wij omgaan met iemand met een vlekje. Je gooit op een grote cirkel een inktvlek. Wij leren als het ware die inktvlek steeds groter te maken, gaan hem beschrijven, in kaart brengen, en uiteindelijk noemen we dat de handicapvlek: de hele cirkel is zwart geworden en we zien alleen nog de handicap. Maar uiteindelijk is het maar één eigenschap van de persoon in kwestie. Waar hij behoorlijk veel last van kan hebben. Armoede, het feit dat je dingen ziet die andere mensen niet zien, dat je dingen niet kan die andere mensen wel kunnen. Dat kunnen belangrijke belemmeringen zijn, maar het is maar een klein stukje van wie je bent als persoon.
Ik denk dat de truc is dat je iemand tegenkomt in je leven, die blind is voor dat vlekje, die gewoon denkt: dit is een leuk persoon, die net als jij van voetballen houdt, of van vissen, of een vreselijke hekel heeft aan Utrechters, noem maar wat, elk alibi is goed. Als je maar een aantal mensen hebt in je omgeving die jou leuk vinden om welke reden dan ook, dan ontstaat het gevoel: ik ben de moeite waard in de ogen van de ander. Dat probeer ik met die toekomstplanning te doen. Ik hoor hier te veel: we weten dat het je niet meezit, maar ik ben in de buurt om je te helpen. Het ademt liefdadigheid. Maar daarmee maken we de handicap veel te groot. We laten eerst mensen uit de boot vallen, uit gebrek aan respect voor diversiteit, om ze daarna weer in de boot te wurmen. We kunnen beter de boot op orde brengen!

Doortje Kal: 'In ons Vriendendienstproject in Zoetermeer heeft de presentiebenadering ons erg geholpen de maatjes te motiveren ook met díe deelnemers, die bijna niets wilden of konden, te blijven optrekken. De theorie van de presentie komt voort uit een praktijk van buurtpastoraat onder mensen die zich vaak sociaal overbodig voelen, niet in de laatste plaats omdat ze als sociaal overbodig weggezet zijn. Juist die groep biedt presentie een zorgzame betrekking aan.

Maatjescontacten hebben met de presentiebenadering gemeen dat ze belangeloos en aandachtig zijn, onvoorwaardelijk (zoals spreekt uit het aanbod met iemand op te trekken) en pretentieloos (het maatje is er niet op uit om iemand te 'genezen'). Dat wil niet zeggen dat Vriendendiensten het actorschap van de deelnemers uit het oog verliezen.
Een maatje dat er is voor de deelnemer, aansluit bij zijn of haar leefwereld, aanbiedt hem of haar mee te nemen in de vaak als ongastvrij of intimiderend ervaren wereld, draagt wel degelijk bij aan het handelingsrepertoire van de deelnemer.'

Chris Haesendonckx: Wij hebben in de ondertiteling van onze projecten heel duidelijk staan dat het om 'gearrangeerde ontmoetingen' gaat - dat heb ik denk ik gespiekt van u, Doortje. Daar gaat het om: er zijn mensen in de samenleving die elkaar voorbij lopen. En toch zijn er mensen die behoefte hebben aan die ontmoetingen. Dus die moet je arrangeren. Het is het creëren van een kader waarin mensen elkaar tegen kunnen komen, mensen die elkaar anders niet tegenkomen, echt niet! Dat weet ik uit verhalen die mensen ons al jaren vertellen. Het gaat er niet om dat je professionele taken overneemt, ik heb het gevoel dat dat totaal niet aan de orde is. Dit speelt zich informeel af. Het gaat niet over zorgverlening aan mensen, het gaat erom dat er ontmoeting is. Dat vind ik echt belangrijk te zeggen. Dat dat voorop staat in al deze projecten. En ja, daarvoor is dus bemiddeling nodig.

Doortje Kal: Zitten we liefdadigheid te organiseren? Dat zet de weldoener op een hoge plaats en maakt degene die het maatje wil, klein. Maatjesprojecten spannen zich in vrijwilligers te vinden die naast iemand willen staan, er voor en met iemand willen zijn zonder dat iemand klein wordt gemaakt. Precies hierom is de presentietheorie belangrijk. Je maakt iemand de moeite waard door met hem op te trekken, en dat verleent iemand waardigheid. Die mag er zijn in zijn anders-zijn. De vlek hoeft niet weggepoetst, maar inderdaad ook niet groter gemaakt dan die is!
Ik vind het begrip 'burgervriendschap' iets dat je in de samenleving zou willen installeren. Zó dat het ruimte geeft aan kwetsbaarheid, aan kwetsbaar zijn, er mogen zijn, ook in je ontreddering. Dat je daarmee niet iemand bent voor alleen de hulpverlening, voor de zorg, maar ook voor de samenleving. Het gaat in maatjescontacten niet alleen over samen leuke dingen doen!
Zo straks werd gezegd dat mensen die uit de psychiatrie komen niet de meest populaire groep vormen. Het is belangrijk daarbij ook stil te staan; een maatjescontact kan zwaar en ingewikkeld zijn. Juist door naast iemand te gaan staan, kan het eenzijdige beeld van narigheid, moeilijkheid of lastigheid genuanceerd worden. Dat genuanceerde beeld kan in het contact groeien. Het kan zijn dat mensen die 'blind zijn voor het vlekje' beter in dat gewone contact slagen, maar ik weet dat die er ook wel eens voortijdig uitstappen, omdat het tegenvalt. Dus, hoewel ik hoop dat de maatjesprojecten aanstekelijk, letterlijk 'voorbeeldig' werken om je ook zonder bemiddeling als medeburger/burgervriend op te stellen, geloof ik dat het arrangeren van ontmoetingen middels maatjesprojecten voorlopig nodig blijft. Ik denk wel dat die voorbeeldfunctie verder uitgebuit zou kunnen worden.

Iemand uit het publiek: Vrijwilligers hebben toch recht om zich te ontwikkelen? Die hebben baat bij scholing, bijvoorbeeld over de presentiebenadering, interculturele ontmoetingen enzovoort. In die scholingen kunnen ervaringsdeskundigen weer een sterke rol vervullen.

Iemand uit het publiek: Er wordt gezegd dat het zo belangrijk is naar de buurman te stappen en te kijken wat we voor de buurman kunnen doen, maar zo'n contact kan ook veel te intensief worden. Daarom vind ik de maatjesprojecten zo fantastisch. Het maatjescontact is een heel goede manier om contacten tussen mensen die flink van elkaar verschillen onderling vorm te geven. En dan is het belangrijk dat we de maatjesprojecten die goed lopen, die gemakkelijk aan hun vrijwilligers komen, in beeld krijgen zodat we ook de maatjesprojecten kunnen ondersteunen die minder goed lopen. De *vrijwilligersacademie* kan daarbij helpen.[2]

Chris: Wat is de maatschappelijke draagwijdte van dit soort projecten? Wij gebruiken in onze projecten om de duo's te organiseren cultuur als insteek, in een ander project de digitale kloof en in mijn project het vrijwilligerswerk. Je voelt dat deelnemers en vrijwilligers hun ervaringen mee naar huis nemen. Dat het in de familie een gespreksonderwerp wordt. Dat het iets op gang zet bij mensen. Dus ik denk dat er niet alleen op micro-, maar ook op macroniveau heel veel gebeurt.

Geesje Tomassen: Hoe maak je die ervaringen zichtbaar op macroniveau - zodat het daar effect sorteert, cultuur toegankelijker maakt?

Hanne Deckers: De mensen in armoede maken heel duidelijk dat de kosten een probleem zijn als men zelfstandig een culturele uitstap zou willen doen. Daarnaast wordt de informatie over culturele evenementen lang niet altijd toegankelijk gebracht. Als men niet bereid is daaraan te werken blijft ge mensen uitsluiten. Hetzelfde geldt voor de toegankelijkheid van de digitale snelweg of de vrijwilligersorganisaties. Er zijn structuren waarop mensen niet zomaar kunnen aansluiten. Dat signaleren we ook. De organisaties moeten nadenken over hun ontoegankelijkheid, over hun drempels.

[2] Aan de vrijwilligersacademie kunnen cursussen gevolgd worden door mensen die maatje willen worden, of het al zijn. Behalve de basiscursus zijn er vele cursussen, workshops en masterclasses die de diepte in gaan over specifieke problemen of uitdagingen.

Burgervriendschap buiten de maatjesprojecten

Inge van de Vooren (kwartiermaakster): Bij de maatjesprojecten zijn vaak lange wachttijden. Dan kijkt ons maatschappelijk steun systeem wat er voorhanden is in de wijk. Er zijn mensen die vrijwilligerswerk willen doen en dan gaan we bijvoorbeeld in de volkstuinen kijken. Dat is buiten de hulpverlening om, het zijn vaak oudere mensen die het niet meer alleen kunnen, en die zijn heel blij met die vrijwilliger die ze vaak op handen dragen. Dat is in hun eigen wijk en dan krijg je dat contact wel.

Voor sociale professionals is het belangrijk inzicht te hebben in de vele, vaak normatieve facetten van hun eigen culturele identiteit in relatie tot die van anderen.

Een mooi boek om dit inzicht te helpen ontwikkelen is: *Retourtje Inzicht. Creatief met diversiteit voor sociale professionals*, geschreven door Toinette Loeffen en Herma Tigchelaar, docenten en onderzoekers bij het Kenniscentrum Sociale Innovatie. Het boek bevat drie *leerroutes*. In de route 'Denken' presenteren de auteurs theorieën en een diversiteitsmodel om met diverse aspecten van diversiteit te werken. Geïnspireerd door de community art-methode dagen zij in de route 'Doen' studenten en professionals uit om op een creatieve en praktische manier aan hun diversiteitscompetenties te werken. In het 'Dagblog van een reiziger' kunnen ze zich laten inspireren door het verslag van een zoektocht naar inzicht. Verder maakt de lezer kennis met kleurrijke professionals die laten zien hoe zij creatief omgaan met diversiteit.

Toinette Loeffen en Herma Tigchelaar, *Retourtje Inzicht. Creatief met diversiteit voor sociale professionals*, Coutinho, 2de druk, 2013

Jan Arts: Ik werk in Maastricht bij een welzijnsorganisatie die veel vrijwilligers begeleidt. Wat mij opvalt is dat het in die burgervriendschap vooral over maatjes gaat, maar ik denk dat juist in de buurten heel andere vriendschappen of contacten kunnen ontstaan. Dan heb je niet een verhouding van weldoener en ontvanger maar een normale verhouding in de buurt, met elkaar op gelijkwaardig niveau. We proberen bijvoorbeeld mensen met een verstandelijke beperking te koppelen aan mensen die behoefte hebben aan tuinonderhoud - omdat ze dat leuk vinden. Dan ontstaat er een normale manier van samenleven waarin iedereen van waarde is voor elkaar. Ik ben een beetje verbaasd dat we hier niet spreken over de *netwerkcoach*. Die probeert netwerken in de buurten of in de omgeving te ontwikkelen. [3]

Marleen Botman: Onze vrijwilligers vinden netwerkcoaching leuk. Deelnemers willen het vaak ook na een jaar met een maatje te hebben opgetrokken.

Martin van de Lustgraaf (trainer): In de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking kan het voorkomen dat je als cliënt 666 professionals tegenkomt - daar kom je zo aan. En als je het dan hebt over vrijwilligers, wat mogen die dan nog zijn? Ik refereer graag aan de *'GAST-factor'*: het aanbieden van gezelschap, aanspraak, steun en tijd als effectieve en 'burgervriendschappelijke' manier om mensen uit hun islolement te halen. Ik zou zeggen, het zijn eigenlijk domeinen van kwaliteit van bestaan, die meer in de sfeer van respect, rollen, relaties liggen. Als die allemaal door het professionele circuit worden ingevuld, en dat zie je bij mensen met een verstandelijke beperking maar al te vaak, dan is dat dè manier om iemand heel lang in een sociaal isolement te houden. [4]

Iemand uit het publiek: Ik wil mijn eigen woonsituatie benoemen als voorbeeld van hoe burgervriendschap ook anders kan worden gerealiseerd. In de tijd dat ik opgenomen was kwam ik erachter dat het niks voor mij was om vier hoog op dat flatje alleen te wonen, en toen ben ik op zoek gegaan naar alternatieve woonvormen. En uiteindelijk hebben wij een Centraal Wonen-project opgezet. Daar woon ik nu al 15 jaar. We wonen daar met zo'n 90 mensen. Je zou het een groot maatjesproject van het dagelijks leven kunnen noemen. Iedereen kent elkaar en als iemand die ouder is in de winter niet zelf de boodschappen kan doen, doet iemand anders dat. Iemand anders is goed in koken, weer iemand anders doet graag een klus voor een ander. En op het moment dat ik steun nodig heb, weet ik

iemand te vinden. Ik denk dat dat maatschappelijke steun, burgervriendschap in optima forma is, in het gewone dagelijkse leven.

Toinette Loeffen (docente HU): Wij leren studenten ook met diversiteit om te gaan.

Jorrit Meulenbeld (student Social Work): Je leert daardoor eigenlijk jezelf beter bekijken - door de verschillen bij anderen te zien en dat goed tegen elkaar weg te zetten… Er komt een hele hoop zelfkennis bij kijken, over hoe je jezelf opstelt tegenover de ander.

Hanne Deckers: Complimenten voor de oefening die de studenten krijgen. Ook in ons project merken we dat we heel erg vanuit ons eigen referentiekader kijken. Dat is een bron van vooroordelen die we ook met z'n allen hebben. Ook mensen die deelnemen bij ons en die met de beste bedoelingen in het project stappen, hebben nog steeds vooroordelen. We moeten echt een beroep doen dat mensen hun blik verruimen en zich inleven in de situatie van mensen die in armoede leven.

[3] Een netwerkcoach is een vrijwilliger die iemand helpt met het opbouwen van een netwerk.

[4] In deel negen van de serie internetfilmpjes *'De Wmo-gestript'* mondt zo'n maatjes-benadering uit in het organiseren van een netwerkcoach: [www.youtube.com/watch?v=1jZced91NK4]

3de Kritische Dialoog:

Wijkgericht werken

Van organisatiegebonden naar wijkgericht werken

In de wijk werken (te) veel verschillende organisaties en professionals langs elkaar heen. Vanuit het Kenniscentrum Sociale Innovatie wordt gewerkt aan een model van geïntegreerde wijkteams die ervoor zorgen dat burgers die dat nodig hebben de juiste ondersteuning krijgen op het gebied van wonen, zorg en participatie naar eigen wens en mogelijkheden. Het gaat om een team van nieuwe sociale professionals die present en breed aanspreekbaar zijn, en die verbindingen weten te leggen met mantelzorgers en andere vormen van informele of vrijwilligerszorg.
Steeds vaker klinkt de oproep aan de zorg om zich meer wijkgericht in de eerste lijn op te houden. Daarbij is de vraag aan de orde hoe grote instituties zich kunnen voegen naar de schaal waarop dan gewerkt moet worden. Het idee is dat wijkgericht werken en het organiseren van de zorg binnen de eerste lijn veel betere kansen biedt voor aansluiting bij de maatschappelijke kansen en problemen, alsook bij de leefwereld van mensen in kwetsbare posities. De zorg kan daardoor integraler, adequater (en ook goedkoper) worden. Kwartiermakers en ervaringsdeskundigen kunnen veel organischer hun plek innemen, en meedoen en erbij horen komen meer binnen bereik.

De dialoog werd geleid door **Gee de Wilde**, klinisch psycholoog en zelfstandig adviseur in zorg en welzijn. Momenteel adviseert hij bij de *pilot* 'PanoramiX' op Kanaleneiland in Utrecht. Gee was ooit secretaris van de Taskforce Vermaatschappelijking Geestelijke Gezondheidszorg en van de Projectorganisatie Interculturalisatie Gezondheidszorg. Hij was de eerste voorzitter van het Landelijk Platform GGz en winnaar van de Hylke van Zwolprijs. Kort geleden schreef Gee samen met anderen: *'33 goede voorbeelden in het leven van mensen die langdurig in een GGz-instelling verblijven'.* [*]

[*] *33 goede voorbeelden in het leven van mensen die langdurig in een GGz-instelling verblijven*, Platform GGz-Utrecht, 2013

Aan deze dialoog lagen de volgende vragen ten grondslag:

» Is 'de wijk' inderdaad de eenheid waarmee we moeten werken? Hij is toch niet voor iedereen even belangrijk?
» En welke functies kunnen kwartiermakers en ervaringswerkers vervullen ten gunste van participatie en sociale cohesie?
» Hoe worden organisaties meer faciliterend?

Geïnviteerde deelnemers:

Erik van Marissing, stadsgeograaf, als onderzoeker verbonden aan het Verwey-Jonker Instituut, waar hij zich bezighoudt met samenlevingsvraagstukken in buurten.
Sidney van Zeggelaar, van *De Achterkant*, een organisatie van zes cliëntenraden op het gebied van verslavingszorg, jeugdzorg en maatschappelijke opvang. Vandaaruit is hij verbonden aan PanoramiX en aan *Ervaringsdeskundigen trainen zorgverleners.*
Kees Onderwater, sociaal-psychiatrisch verpleegkundige, stond als preventiewerker begin jaren negentig aan de wieg van het eerste kwartiermaakproject in Amsterdam Oud-West. Hij zette met Heinz Mölders de eerste multiloog op, en spant zich sinds dertig jaar in voor een wijkgerichte GGz. Actief betrokken bij bewonersgestuurde wijkontwikkeling.[**]
Mine Ozalp-Durmaz, Steunpunt GGz Utrecht, projectmedewerker/bruggenbouwer voor het project *Kapilari Acin (Open de deur)*, dat zich richt op de Turkse gemeenschap.[***]
Daphne Kann, Steunpunt GGz Utrecht, projectmedewerker bij PanoramiX en e-coach. Zij zet zich in voor het bevorderen van herstelgericht werken en denken van zowel hulpverleners als wijkbewoners en cliënten.
Jean Pierre Wilken, lector *Participatie, zorg en ondersteuning* bij het Kenniscentrum Sociale Innovatie (Hogeschool Utrecht) en programmaleider van de Wmo-Werkplaats Utrecht.

[**] zie ook de vierde dialoog
[***] zie ook de vijfde dialoog

Mercedes Zandwijken, die de vierde dialoog leidde, vertelde daar ook over haar activiteiten als 'burger':

'Ik ben ook actief in mijn eigen wijk. Er waren wat problemen met kinderen van verschillende etnische achtergrond die op straat speelden. Die kinderen gingen in totaal naar 12 verschillende scholen. En op een gegeven moment ben ik door de straat gaan lopen en gaan kijken naar de gordijnen, en naar de interieurs en naar de meest kapitaalkrachtige woningen. Dat is een beetje mijn strategie. De goed gevulde boekenkasten, de dure espressoapparaten. Ik ben daar gaan aanbellen en ik heb gevraagd: heb je zin om een keer te komen lunchen? Het waren ook hun kinderen die op straat pesten of gepest werden. Dat heeft geleid tot een voorleesclubje, elke zondagochtend in een lege kinderopvang, waar wij als ouders om de beurt voorlazen aan de kinderen in de buurt. Dat was een enorm succes, er waren iets van 25 tot 30 kinderen op zondagochtend. En dat heeft weer geleid tot een Marokkaanse moeder die elke vrijdag kookte, Tagine-maaltijden. En op een gegeven moment zag je dus op straat allerlei mensen heen en weer schuiven met zo'n maaltijd. Zij had wel tijd maar geen geld, die rijkere mensen hadden wel geld maar geen tijd. Er is ook een naai-reparatieplek ontdekt door ons allemaal, waar we nu allemaal onze kleren laten repareren, en er is huiswerkbegeleiding uitgekomen. En er zijn verschillende dames die schoonmaken bij andere buren. Zo simpel kan het ook gaan!'

Gee de Wilde: We leven in een fantastische tijd, niet omdat sinds vanmorgen (wij schrijven 7 december 2012 - red.) 1 miljoen mensen in Nederland in armoede blijken te leven. Nee, we mogen bezuinigen en dat betekent keuzes maken. Voor het eerst mogen we iets uitvoeren wat we tientallen jaren geleden al wilden. Doortje, Kees Onderwater, André Tuinier, Jean Pierre Wilken waren er allemaal bij. Wij wilden wijkteams en met de burgers zelf proberen voor elkaar te krijgen dat mensen hun hoofd boven water konden houden als ze het niet alleen konden. Maar de macht van de instituties was groot, te groot; die groeiden maar door. De hulp werd steeds specialistischer en daarmee gefragmenteerder.
Eindelijk mogen we nu de alternatieven doorvoeren, waarbij we natuurlijk moeten oppassen op nieuwe uitsluitingen, en de rol van specialismen niet uit het oog mogen verliezen.

De wijk

Erik van Marissing: Een geograaf houdt zich bezig met de relatie mens en omgeving, ik doe dat in de stad, ben dus stadsgeograaf. Ik zoek naar de invloed van het stedelijk beleid op de sociale samenhang in de samenleving. Hoe gedragen mensen zich, hoe gebruiken ze elkaar, hoe verhouden ze zich tot elkaar, en kan stedelijk beleid dat beïnvloeden.
Mensen kiezen vaak gelijkgestemden om met elkaar om te gaan. De keerzijde van samenhang is uitsluiting, er niet bij horen. Het gaat over contact, binding, normen en waarden. Je wilt bereiken dat mensen steun vinden bij anderen. De wijk als geografische eenheid lijkt daarvoor geschikt, maar het is geen wondermiddel. Het gaat ook over andere dingen. Een huismeester bijvoorbeeld die bewoners helpt met schuldenproblematiek. Dat mag eigenlijk niet, het is niet zijn *corebusiness*, maar hij heeft laagdrempelig contact met de bewoners. Hij zou geen terugtrekkende beweging moeten hoeven maken.
Ik pleit voor veel samen praten om duidelijk te maken wat iedereen van elkaar verwacht. Als professionals met elkaar praten, praten ze nog niet met de wijk! Ze komen vaak allemaal van buiten de wijk. De vraag 'wat gaan we doen voor de buurt?' is dan al problematisch. Het gaat erom dat er geluisterd wordt naar degenen die het aangaat, die een beroep doen - of zouden moeten kunnen doen - op de Wmo (Wet maatschappelijke ondersteuning). Mensen die het niet alleen redden. Professionals moeten in de

buurten afdalen, de leefwerelden leren kennen, fysiek aanwezig zijn, de vraag achter de vraag herkennen, identificeren. Ja, er zijn mensen die er alleen op uit zijn hun (al of niet vermeende) rechten binnen te halen; maar er zijn misschien wel net zoveel mensen die er niet in slagen hulp of ondersteuning te vinden, het zoeken moe worden en zich neerleggen bij de afwezigheid van geld, bezigheden, contacten.

Gee de Wilde: Kees, jij hebt veel van integraal werken geleerd, hebben anderen er ook van geleerd? [1]

Kees Onderwater: Ik heb vaak ruimte gekregen om van alles en nog wat te doen, maar het bleef wel vaak werken in de marge. De projecten hadden te weinig invloed op de structuur van de GGz-instellingen waarvoor ik werkte. Er werd weinig tot niets gedaan met de ervaringen en inzichten die werden opgedaan.

Maar eerst nog even over het project *IEP (Integratie Ex-Psychiatrische cliënten)*. IEP werd begeleid door onderzoek. Daar is een boekje over kwartiermaken uit voortgekomen.[2] We kregen in de gaten dat de DAC's wel volstroomden maar niet doorstroomden. We wilden dat mensen meer vaste voet aan de grond kregen in de buurt. De benaderde stadsdelen waren wel te porren voor het categoraal opbouwwerk dat wij voorstelden. We wilden dat de buurten ook meer feeling zouden krijgen met de DAC-bezoekers. De twee opbouwwerkers interviewden alle bezoekers over waar zij behoefte aan hadden. Daar kwamen 30 ideeën uit waarvan er vijf werden geprioriteerd. Een maatjesproject, het kunstenaarsproject *Diep Water Collectief*, ondersteuning in de wijk (flexibel, zonder indicatie, een sociaal psychiatrisch verpleegkundige in de wijk, wat door het stadsdeel Westerpark werd opgepakt), een kookgroep in een buurthuis, en voorlichtingen met medewerking van de ervaringsdeskundige voorlichters van *Stichting Pandora* - om beter begrip te kweken! We hebben er toen wel over geschreven en een conferentie georganiseerd, maar het was te vroeg… Hoewel: de Vriendendienst is gebleven, die vond in heel het land navolging, en ook het Diep Water Collectief bestaat nog steeds.

Het gaat mij om de manier van werken: luisteren wat mensen echt nodig hebben, ze er van het begin tot het eind bij betrekken. Nu is er bijvoorbeeld een project: *'Voorwaarts geïntegreerd'* met *FACT*-teams (FACT=*Functional Assertive Community Treatment*), maar die opereren gescheiden van de wijk. Ze doen hun ding in de wijk maar niet met de wijk. En er worden teveel mensen bij FACT onder gebracht, ook mensen die met minder hulp toe zouden kunnen, zelfs beter af zouden zijn, denk ik. Wat er gebeurt is dat mensen de eigen context wordt onthouden. Je sluit de cliënten in de hulp op. Het is belangrijk om samen met bewoners en professionals te onderzoeken: wat ervaren we aan problemen en wat gaan we eraan doen? Het begint bij het gesprek. Kijk ook naar multiloog.[3] Welke ervaringen hebben mensen met psychisch lijden? Mensen worden binnen gehaald in de GGz en daarmee wordt de verbinding met de wijk verbroken!

Gee: Heb je de geestelijke gezondheidszorg eigenlijk wel nodig?

Begin 2012 hebben de gemeente Utrecht en een aantal zorg- en welzijnsorganisaties, die in de wijk Kanaleneiland werken voor mensen met een verleden in dak- en thuisloosheid, verslaving en/of ernstige psychische problemen, samen met vertegenwoordigers van deze zogenoemde kwetsbare burgers, de koppen bij elkaar gestoken om aan een nieuwe manier van ondersteuning te werken. Een manier die de pakweg 200 mensen waar het in Kanaleneiland om gaat, meer op elkaar, en bij het leven in de wijk te betrekken. Met als doel om hen minder afhankelijk te maken van professionele zorg. De gemeente Utrecht vond die nieuwe manier veelbelovend en besloot voor twee jaar het experiment aan te gaan.

PanoramiX, zoals de tweejarige pilot 'Herstel' Kanaleneiland werd gedoopt, slaat een brug tussen kwetsbare burgers en hun omgeving, tussen professionele en informele zorg, en tussen de buurt-samenleving (van bedrijfsleven tot 'gewone' buurtbewoners) en zorgverleners. Al deze partijen worden partners van elkaar en bieden diensten en activiteiten aan: kwetsbare burgers aan elkaar en aan andere buurtbewoners, buurtbewoners aan buurtbewoners, kwetsbaar of niet. Niets moet, alles mag, en alles kan: ontmoeten, koken, wandelen, computeren, groente verbouwen, een bedrijfje opzetten, een club beginnen, boodschappen doen, met (weinig) geld omgaan, opruimen, taal leren, sporten. Kortom de normale dingen des levens die mensen nodig hebben om te (over)leven, maar waar niet iedereen uit eigener beweging toe komt of toe in staat is.
Voor de partners in Panoramix was het eerste 'vraag-aanbod-plaatje' een eye opener. Want links stonden thematisch de vragen en wensen van kwetsbare wijkbewoners die geïnterviewd waren, en rechts stond thematisch wat diezelfde kwetsbare burgers in de aanbieding hadden. Dat werkt niet alleen *empowerend* ('Hallo, hier ben ik, ik heb weliswaar de nodige steun nodig, maar dat wil niet zeggen dat ik niks kan'), maar maakt burgers ook minder afhankelijk van het professionele aanbod.

Op verzoek van de gemeente Utrecht heeft Gee de Wilde Panoramix ongeveer een jaar van nabij gevolgd. Wat is er veranderd? De contacten met 'de deelnemers' zijn uitgebreid en verstevigd, net als de contacten in de wijk. De werkwijze begint in de genen van de betrokkenen te zitten.

Gee de Wilde (2013) *Pilot Kanaleneiland halverwege; Panoramix blijft! Terugblik op één jaar Pilot 'Herstel' Kanaleneiland.*

Kees: We willen het wel met elkaar oplossen. Ik denk dat professionals wel nodig blijven. Justus Uitermark wijst er in zijn artikel *Burgerschap 2.0* op dat vooral de welgestelde mensen zichzelf kunnen redden.[4] In de bewonersgestuurde wijkontwikkelingsprojecten proberen we de dromen van mensen wakker te kussen, de dromen van mensen in kwetsbare en minder kwetsbare posities. Bij alles wat je doet moet het uitgangspunt de wens van de cliënt zijn. Alle projecten die we samen hebben opgezet staan als een huis - omdat ze van de mensen zelf zijn.[5]

Jan Schepers (Mezzo): Ik wil een ander geluid laten horen: de familieondersteuning hoeft echt niet wijkgerichter. Mensen maken ook deel uit van de stad, de voetbalclub, gaan naar de schouwburg. Moet het organisatieprincipe wel dat van de wijk zijn?

[1] Integraal werken betekent dat de zorg en/of hulpverlening zich niet alleen richt op de problemen waarvoor ze is ingeroepen, maar ook op de context ervan. Dat kan van alles zijn: andere problemen zoals schulden b.v., familieomstandigheden, (gebrek aan) sociale contacten en maatschappelijke activiteiten, enzovoorts. Deze benadering vereist meestal samenwerking tussen, en dus ook commitment van verschillende instanties.

[2] Doortje Kal, Dirk-Jan Haitsma, Kees Onderwater, Johanne van Lelyveld, Ment Gillissen, *Kwartiermaken. Eindverslag IEP,* 1995

[3] [www.inca-pa.nl]

[4] Justus Uitermark, *De gevaarlijke belofte van burgerschap 2.0* (plus reacties over en weer), najaar 2012, [www.socialevraagstukken.nl]

[5] Hier wordt o.a. gedoeld op de *Stichting Cliëntgestuurde Initiatieven en Projecten* (SCIP). Uitgeverij Tobi Vroegh die dit boekje uitgeeft, is één van deze projecten.
[www.scipweb.nl] [www.tobivroegh.nl]

Wat kunnen kwartiermakers en ervaringswerkers doen?

Sidney van Zeggelaar: Met PanoramiX proberen we 200-250 mensen op Kanaleneiland te bereiken - van verslaafden tot daklozen, etc. met als vraag: zijn ze zelf in beweging te krijgen om meer van hun leven te maken en daarbij elkaar en de wijk te betrekken? Binnen de pilot vervullen ervaringscoaches een belangrijke rol.
Er is een kernteam van hulpverleners gevormd dat voor het tot stand komen van de eerste contacten zorgde. De vraag die we als ervaringsdeskundige coaches van cliënten stellen is: wat geeft je leven zin, waar kom je je bed voor uit, wat mis je in de wijk? We hebben nu een woonkamer van de *Stichting Beschermde Woonvormen Utrecht (SBWU),* waar mensen twee keer per week 2,5 uur terecht kunnen en ideeën kunnen delen. Dan komen ze tenminste het huis uit.

Gee de Wilde: Waarom is het belangrijk dat jullie dat contact leggen en niet professionals van de SBWU of *De Tussenvoorziening* [6] bijvoorbeeld?

Sidney: Wij geven meteen een stukje van onze achtergrond aan. Daardoor ontstaat veel sneller gelijkwaardigheid en vertrouwen. Je kan samen verder komen. Activering levert het niet van de ene op de andere dag op. Er zijn mensen die gezelligheid missen, maar er zijn ook mensen die niet in een groep durven te komen. Wat is er voor hen te doen in de wijk? Nou, samen de hond uitlaten bijvoorbeeld. Het is nog te vroeg om te zeggen wat het allemaal concreet oplevert.

Gee: Daphne, wat doet deze werkwijze met de professionals? Zij mogen mee op huisbezoek, maar alleen om te schrijven, in de rol van notulist.

Daphne Kann: Het is voor de ervaringscoach fijn om niet zelf te hoeven schrijven. Zij kunnen zich helemaal richten op het contact maken. En de professionals krijgen zo minder kans om zich ermee te gaan bemoeien, want voor je het weet denkt de professional voor de cliënt. Bij PanoramiX willen we echt de mensen zelf aan het roer laten. We hopen dat de professionals hiervan leren.
Het is ook niet zo van 'u vraagt, wij draaien'. Het gaat erom wat mensen in de wijk kunnen en willen brengen. Steeds is de vraag: waar word je gelukkig van, wat heb je al geprobeerd, waar kunnen wij bij helpen? We willen mensen niet afhankelijk maken van de hulpverlening.
De angst van hulpverleners om overbodig te worden is trouwens in deze tijd van bezuiniging realistisch. Daar mogen we best aandacht aan geven, daar moeten we niet aan voorbij gaan.

André Tuinier: Ik werk bij De Achterkant, dat onder meer *Cliënten trainen hulpverleners* organiseert. (Ex)cliënten worden daartoe eerst zelf getraind. We werken met improvisaties, leuke werkvormen, leren jezelf presenteren, rollenspelen - casussen naspelen. In de training van de hulpverleners merken we dat de ervaringsverhalen van de twee ervaringsdeskundigen die de training geven, echt als eyeopeners werken. De verhouding hulpverlener-ervaringsdeskundige wordt gelijkwaardiger.

Door de inzet van ervaringscoaches kan de formele zorg er beter in slagen om mensen die zorg nodig hebben en anders geen hulp vragen, te vinden en te bereiken. Om activiteiten in de informele sfeer vorm te geven. En om anders te leren werken waarbij we mensen meer aanspreken op eigen kracht.

Mine Özal-Dumas: Kapilari Acin richt zich op de Turkse gemeenschap. Wij willen Turkse Nederlanders met psychiatrische problematiek en hun betrokkenen, zelf het woord geven over hun problemen. Wij proberen het gesprek binnen die gemeenschap te stimuleren en een klankbordgroep te vormen. Ik probeer een aanspreekbare 'bruggenbouwer' te zijn, waar men met al zijn ideeën, plannen en problemen terecht kan.
De witte professionals moeten Turkse Nederlanders anders benaderen. Men moet niet vanuit het eigen referentiekader kijken. Dat is de grote valkuil van de hulpverlening. Daardoor begrijpen ze hun cliënten niet goed en dat verstoort de relatie. Men voelt zich niet gehoord en begrepen en wil het contact niet voortzetten. Zo ontstaat drop-out.

Gee: Denk jij dat ervaringscoaches zoals Sidney dat beter kunnen dan de witte professional?

Mine: Je moet elkaar ruimte geven en vertrouwen winnen. De taal is daarbij ook belangrijk. We hebben nu een lotgenotengroep van Turkse mantelzorgers de *AMWAHT*-groep: allochtone mantelzorgers werken aan hun toekomst. Tien Turkse vrouwen in Overvecht komen elke vrijdag samen om over hun problemen te praten. Daarbij is het belangrijk dat ik als begeleider ook iets van mijzelf laat zien, dat je iets over jezelf weggeeft, over je eigen privé, wat ook jij aan problemen ervaart. Dat schept een band. Het geeft een bepaalde herkenning en daardoor heb je ook meer rust in het contact.
We willen niet dat hulpverleners over ons heen donderen. Waar het echt om gaat is dat mensen zelf het woord kunnen nemen, kunnen zeggen waar ze tegenaan lopen. Het frustreert mij: ik heb met zoveel mensen gesproken, mensen met zoveel problemen waar niets aan wordt gedaan. Daar kan ik heel boos over worden.

Daphne: Mijn insteek is dat mensen zich bewust worden van het eigen vermogen tot herstel en herkennen wat daarvoor nodig: bij henzelf, de wijk en de hulpverlening. Iedereen heeft een individuele benadering nodig. Bijvoorbeeld met behulp van het *Culturele Interview,* [7] om aandacht te genereren bij de hulpverlener voor iemands culturele achtergrond. Maar wij hebben allemaal een culturele achtergrond. Ik heb ook jaren een hulpverlener gehad die niet doorvroeg hoe het bij mij thuis was, hoe de dingen gingen. Ik had ook een individuele cultuurgerichte benadering nodig.

Mine: Ja natuurlijk is dat nodig als je echt bij de bron wilt komen. Hulpverleners missen veel kennis door gebrek aan belangstelling voor waar iemand vandaan komt.

Gee: Daarvan zijn we ons al lang bewust. Hebben de professionals niet genoeg bijgeleerd? Zijn ervaringsdeskundige coaches nog nodig?

Iemand uit het publiek: Ja, al is het maar om de professionals scherp te houden, ze blijvend aan te zetten tot reflectie. Soms hebben ze woorden waarvoor de cliënten nog geen woorden hebben.
En, en dat mag ook wel eens gezegd worden: heel veel hulpverleners hebben zelf ook psychische problemen (gehad). Het is het grootste taboe in de hulpverlening: toegeven dat jezelf ook bepaalde ervaringen hebt. [8]

[6] *De Tussenvoorziening* houdt zich bezig met opvang, woonvoorziening en schuldhulpverlening t.b.v. daklozen.

[7] Het Culturele Interview doet recht aan de sociale en culturele context van hulpvragers. Met andere woorden aan de unieke persoonlijkheid van de hulpvrager inclusief zijn of haar achtergronden. De kracht van het interview ligt in de dialoog. In het aangaan van een gesprek met hulpvragers. Het is een kompas in de zoektocht naar betekenisgeving. Niet zozeer als rigide vragenlijst maar als richtlijn, ruggesteun en prikkel tot reflectie. Het helpt zowel opvattingen als gedrag van de ander te duiden en te komen tot een gedeelde kijk op gezondheidsproblemen, genezing en herstel.

Huub Beijers, Rob van Dijk en Simon Groen, *Het Culturele Interview - Deel 1 Praktijkervaringen. In gesprek met de hulpvrager over cultuur en context*, Pharos, 2012

[8] In *Deviant* nr. 78 (september 2013) memoreert Gee de Wilde dat op bijeenkomsten van bijvoorbeeld 'ervaringsdeskundigen trainen hulpverleners' menig hulpverlener uit de kast komt - vaak voor het eerst, en meestal tot zijn of haar opluchting.

Hoe worden organisaties meer faciliterend?

Jean Pierre Wilken: Binnen de Wmo-Werkplaats Utrecht worden meerdere projecten uitgevoerd. Een van deze projecten heeft betrekking op de opkomst van *integrale wijkteams*. Momenteel doen zich namelijk allerhande veranderingen voor in de professionele organisatie van gebiedsgerichte zorg en dienstverlening. Doel van het project is om deze veranderingen in kaart te brengen, en aandacht te besteden aan verschillende thema's hierbinnen (waaronder de verhouding generieke-specifieke kwaliteiten van professionals, en de aansluiting van deze wijkteams bij de informele sociale wijkstructuur). [9]

Gee de Wilde: We hebben de opgaven voor de sociale professionals de revue horen passeren. Niet alleen hoe het organisatorisch gaat in wijken en buurten, maar ook hoe ze inhoudelijk hun werk zouden moeten doen. Zowel de generalist als de specialist. En dan zijn er ook burgers die zeggen: we doen het zelf wel. Heb jij een mooie boodschap voor de sociale professional Jean Pierre?

Jean Pierre: Ze krijgen heel veel mooie boodschappen om de oren van allerlei kanten. We leven in een spannende tijd, ook van hervorming en verandering, mooi, uitdagend; maar het veroorzaakt ook verwarring. Wat is nog de rol van de professional in deze tijd, welke kant moet het op? Is er nog wel een taak weggelegd voor de professional of hebben we over tien jaar een situatie dat alles wordt gedaan door ervaringsdeskundigen, door vrijwilligers, door burgers zelf?

Gee: Is dat een scenario dat je aan het uitwerken bent?

Sinds 2005 kent Eindhoven en omgeving een maatschappelijk steunsysteem (MSS) dat zich nadrukkelijk richt op wijkgericht werken, en op de ontkokering van de zorg die daarvoor onontbeerlijk is.

Om het proces van organisatiegebonden naar wijkgericht werken te bevorderen wordt er o.m. gewerkt met zogeheten *COP's*. Deze *Communities of Practice* zijn een soort leergemeenschappen waarin iedere deelnemer zijn eigen ervaringen en perspectief inbrengt. Gezamenlijk zetten de deelnemers dit om in gedeelde kennis over wat werkt in de praktijk. Deelnemers van de COP's zijn op de eerste plaats medewerkers uit het netwerk van het MSS. Centraal in de COP's staat de bespreking van casuïstiek.
Daarbij wordt allereerst geanalyseerd vanuit welk perspectief de casus is beschreven: dat van de cliënt, dat van de hulpverlener of dat van organisaties. Dat onderscheid is belangrijk om te kunnen kijken naar hoe de cliënt zijn situatie ervaart, wat hij als problematisch ervaart, wat zijn behoeften zijn en hoe hij aankijkt tegen de problemen die anderen met hem hebben. Vervolgens wordt geprobeerd zicht te krijgen op het persoonlijk steunsysteem van de cliënt. Welke rol kan dat spelen en waar liggen de kansen om het *empowerment* van de bewoner te bevorderen? Uiteindelijk wordt besproken wie wat kan doen - indien nodig, in samenwerking met andere organisaties.

Jean Pierre: We kijken welke verschuivingen er in het denken plaatsvinden, verschuivingen in paradigma's richting herstel-ondersteunende zorg, participatie, burgerkracht - het grote toverwoord van deze tijd... Wat betekent dit alles voor de inzet van professionals? Kees Onderwater zei al dat we de professionals wel hard nodig blijven hebben, om de meest kwetsbare mensen te helpen. Maar het is waar: de meeste zorg en ondersteuning leveren mensen aan elkaar. Dat was altijd al zo. Nu zet de overheid ook in op deze lijn: 1. mensen moeten eerst proberen zichzelf te redden; 2. als dat niet lukt hun netwerk inschakelen en alleen als dat niet genoeg is 3. komt de professional in beeld.

Ben Venneman (coach en adviseur): Ik ben sinds 11 jaar met professionals in de wijk aan de slag. Voortdurend kom ik daar hetzelfde tegen: professionals maken zich heel belangrijk. Het begint met: hoe haal je de vraag op in de buurt? Er zijn veel mooie voorbeelden, maar we hebben nog geen vorm gevonden waarin het past. Professionals moeten leren eraf te blijven; ze moeten leren de kracht te zien van zelfgemaakte oplossingen. Vaak bieden professionals een 100% oplossing, terwijl de vragen van 'de cliënt' maar een interventie vragen van 5 of 10%. De rest kan men zelf oplossen. In multiproblem-gezinnen wordt 10 x 100% aangeboden.

Ans ten Hope (kwartiermaakster): Er is nog geen oplossing; we zijn allemaal zoekend. Wijkbewoners en professionals kunnen profiteren van elkaars expertise. Een 'verbindingsmakelaar' kan vraag en aanbod zichtbaar maken.

Wim van Lent (RIBW-Nijmegen): Wij proberen 300 professionals aan het kwartiermaken te krijgen. We hebben daartoe ook ervaringsdeskundige kwartiermakers geworven. Het is een nog groeiende groep die razend enthousiast is om daar zijn schouders onder te zetten. Ze leggen contacten met mensen in de wijk, in combinatie met de professionele kwartiermakers. We hebben tandems gemaakt. Ik word van vergaderen nooit blij, maar als ik met de kwartiermakers vergader word ik blij. Het levert op dat ze de professionals wakker houden.
Het staat allemaal nog in de steigers; het is lastig precies te zeggen wat het op gaat leveren, maar het geeft veel energie. Het is hoe dan ook winst als mensen die in wijken wonen hun straat leren kennen, met mensen uit hun buurt dingen gaan doen, als bewoners die beschermd wonen andere rollen gaan vervullen. Vanuit de professionals kwam er geen beweging. Het gaat nu pas lopen, nu het gedragen wordt door cliënten.

Jeroen Spaargaren (kwartiermaker): We moeten in beeld krijgen wat de professionals anders moeten doen. Hoe ze meer het ontwikkelen van een netwerk kunnen stimuleren in de wijk, hoe ze minder vanuit de groep en meer vanuit de individuen gaan denken en meer leren werken met de omgeving.

Liesbeth van Drunen (opbouwwerker): Ten eerste: denk terug aan je eigen leertijd; 95% leer je niet op school. Ten tweede: de zorg doet hard zijn best te helpen, maar veel leer je in het leven zelf. Het sociaal cultureel werk weet dat, dat je op zoek moet gaan naar het gezonde deel van mensen. Maar het welzijnswerk, inclusief het opbouwwerk is totaal wegbezuinigd.

Doortje Kal: Ik wil graag nog even terug naar de opmerking van Hans van Ewijk in zijn oratie over al die hulpverleners in de buurt die de buurt niet kennen.[10] De verdubbeling van het aantal euro's voor specialistische GGz in tien jaar gaat ten koste van basaal opbouw- en sociaal werk dat wordt wegbezuinigd. Het deskundologisch regime laat mensen met ervaring 'ontschoold' en afhankelijk achter. De expertmaatschappij waarin wij leven leidt tot verlies van vertrouwen in eigen mogelijkheden en verlies van vertrouwen op eigen ervaring. [11] Steeds meer 'gewone' problemen worden in een psychologisch of biomedisch jargon vertaald. Deskundigen breiden hun markt uit en 'consumenten' (want dat worden het dan) leren om naar hun producten te vragen. Steeds meer aspecten van het dagelijks leven worden van hun sociale en politieke betekenis ontdaan. Professionaliseringsprocessen kunnen aldus problemen versterken, juist omdat ook omstanders gaan geloven dat ze alleen door experts kunnen worden opgelost en dat leken zich er maar beter verre van kunnen houden.
Kwartiermakers en ervaringsdeskundigen kiezen met de sociale wijkteams een andere insteek. Wij hebben in deze dialoog daar iets van gezien.

Met deze manier van werken wil men bereiken dat het denken in termen van diagnostiek los gelaten wordt ten gunste van een 'leefwereldbenadering'. Er moet voorkomen worden dat er 10 tot 15 hulpverleners actief zijn rond een casus. Idealiter heeft de cliënt in hoofdzaak met één hulpverlener of begeleider te maken, die ervoor zorgt dat de ondersteuning (ook van derden) afgestemd wordt op de bewoner.

uit: Doortje Kal, Rutger Post en Gerda Scholtens, *Meedoen gaat niet vanzelf*, Tobi Vroegh, 2012

[9] Inmiddels is een eerste rapportage verschenen waarin de stand van zaken in een aantal gemeentes in beeld is gebracht: Vincent de Waal, Joep Binkhorst en Inge Scheijmans, *De ontwikkeling van nieuwe vormen van integraal wijkgericht werken. Stand van zaken in Utrecht, Zeist, Wijk bij Duurstede, Nieuwegein en Amersfoort,* Kenniscentrum Sociale Innovatie, Utrecht, 2013.

[10] Hans van:Ewijk, *Maatschappelijk werk in een sociaal gevoelige tijd*, Oratie aan Universiteit voor Humanistiek in Utrecht, Humanistics University Press/SWP, 2010.

[11] Zie ook Doortje Kal, voorwoord van Wouter van de Graaf, Mark Janssen en Heinz Mölders (red.), *Versterkende gesprekken. Van monoloog naar dialoog tot multiloog,* Tobi Vroegh, 2013

4de Kritische Dialoog:

Inclusieve economie

Werken aan nichediversiteit en dwarsverbindingen

De vierde kritische dialoog gaat over een inclusieve economie en sluit aan bij het HU-speerpunt 'Werken en leren in de wijk'. Kwartiermaken pleit voor een economie waarin mensen met grote en kleine handicaps naar eigen wens en vermogen kunnen participeren. Een eigen inkomen waarvan ze kunnen rondkomen en die hen niet tot armoede veroordeelt, is daarbij van groot belang. Met de economische crisis van nu is dat een lastige opgave. Niettemin ontstaan er steeds meer initiatieven die een duurzame, solidaire en inclusieve economie nastreven. Die initiatieven staan voor een sterkere nichediversiteit, die mensen met uiteenlopende handicaps de mogelijkheid biedt op een humane, duurzame en solidaire manier mee te doen in de samenleving. De opkomst van wijkondernemingen is daarvan een treffend voorbeeld. Uiteindelijk wordt gestreefd naar een samenleving die minder eendimensionaal en minder monocultureel is.

Deze dialoog werd geleid door **Mercedes Zandwijken**. Zij werkte onder andere voor de Stichting tegen Vrouwenhandel, de gemeente Amsterdam, het ministerie van Buitenlandse Zaken, en het Hoge Commissariaat voor Vluchtelingen van de VN. Een van haar laatste initiatieven is de *Denktank Sociale Cohesie:* netwerken van excellerende burgers ten behoeve van het versterken van de sociale cohesie op wijkniveau (zie pag. 40).

Aan deze dialoog lagen de volgende vragen ten grondslag:

- Hoe kan de positie van mensen met een handicap worden versterkt in een door bewoners gestuurde wijkontwikkeling?
- Welk perspectief bieden zogeheten 'trusts' aan deze doelgroep? Dit zijn wijkondernemingen die staan voor een andere manier van denken, organiseren en kijken naar lokale economieën, waardoor creativiteit wordt vrijgemaakt en burgers worden gemobiliseerd.
- Hoe kunnen mensen met een handicap bij dergelijke ontwikkelingen betrokken worden?
- Hoe kunnen grotere ondernemers hun verantwoordelijkheid nemen voor nichediversiteit?

Geïnviteerde deelnemers:

Madeleine Prinsen, ervaringsdeskundig kwartiermaakster bij de GGz-Breburggroep en freelance HEE-docent. *HEE* staat voor herstel, ervaringsdeskundigheid en empowerment. Samen met kwartiermaakster Dominique Leenders strijdt zij tegen (zelf-)stigmatisering van mensen met een psychiatrische achtergrond o.a. via de methodiek *Photovoice*.
Bert van Boggelen, oudbestuurder CNV en kwartiermaker van *De Normaalste Zaak*. De Normaalste Zaak is een netwerk van MKB-ondernemers en grote werkgevers die ervoor ijveren dat iedereen de kans krijgt om naar vermogen deel te nemen aan de arbeidsmarkt.
[www.denormaalstezaak.nl]
Kees Onderwater, werkt voor de *Januscoalitie* mee aan het programma bewonersgestuurde wijkontwikkeling, dat onderdeel uitmaakt van het Amsterdamse project *Vertrouwen in de stad*.
[www.werkenindewijk.nu]
Martijn Jeroen van der Linden heeft van dichtbij, o.a. als manager bij een bank en als beurshandelaar, ervaren wat er mis is met het bestaande financiële en economische systeem. Sinds september 2011 is hij coördinator van het *Platform Duurzame en Solidaire Economie*. De missie van het Platform DSE is 'een stabiele, gelijkwaardige en rechtvaardige economie tot stand brengen waar het menselijk gebruik van natuurlijke hulpbronnen en het natuurlijk vermogen van de aarde in balans zijn.'
[www.platformdse.org] [www.mjvdl.com]
Rob Gründemann is lector *Organisatiefiguraties en arbeidsrelaties* aan de HU.

De normaalste zaak

Bert van Boggelen: Inclusief ondernemen wordt de toekomst. *De Normaalste Zaak* is een netwerk van werkgevers die inclusief willen ondernemen. De Normaalste Zaak is ongeveer een jaar geleden gestart vanuit Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO) Nederland. MVO gaat altijd over milieu en duurzaamheid - dat is ook heel belangrijk - maar wat doen we eigenlijk met mensen? Ik ben toen voor de *Startfoundation* gestart met het bouwen van een netwerk van bedrijven die ook wel vonden dat ze op een andere manier om moesten gaan met kwetsbare mensen op de arbeidsmarkt.
De Startfoundation financierde al projecten voor mensen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt, maar wilde een grotere (om)slag bewerkstelligen in het reguliere bedrijfsleven, en niet alleen in de marge rommelen. Ik was bij een middelgroot bedrijf op bezoek. Daar liepen mensen rond van wie je op afstand zag: 'daar is iets mee'. Ik zei: 'Wat goed dat je dat doet.' Zei die man: 'Dat vind ik de normaalste zaak. Dat doe ik altijd. Werk is de beste medicijn. Die rol heb je te vervullen in de gemeenschap.' Dàt idee proberen we met De Normaalste Zaak als een olievlek door ondernemend Nederland te verspreiden. Bedrijven die meedoen in mijn netwerk zijn hele grote als AH, NS, Mc Donalds, die ook zeggen: 'dat willen wij veel meer gaan doen'. En verder heel veel MKB-bedrijven, die vragen: 'help ons een beetje'. Binnen het netwerk wisselen we kennis en ervaringen uit: hoe pak je dingen het beste aan.

Een belangrijk issue is: hoe kom je nou eigenlijk aan de mensen?! Er staan zoveel instituties tussen de mensen en de werkgevers dat ze elkaar gek genoeg niet meer kunnen vinden. En nu komt er een *participatiewet* aan en misschien een *quotumregeling*. Wij vragen ons af of dat quotum echt nodig is om te bereiken wat we willen; of zo'n regeling niet onnodig stigmatiserend werkt. Wij willen juist dat het de normaalste zaak is.

Mercedes Zandwijken: is het in deze crisistijd niet speciaal moeilijk om aandacht te vragen voor jouw missie?

Bert: Nee, de bedrijven waarmee wij veel zaken doen lopen wel door - neem bijvoorbeeld de supermarkten. Hun klanten hebben daar ook oog voor, die hebben zelf familieleden of kennissen met handicaps. Laatst ontstond er een relletje omdat Jumbo na drie jaar iemand met een handicap op straat zette. Daar waren de klanten echt boos over, die kwamen in opstand. Dat hij daar rond liep en zijn ding deed, dat gaf mensen een goed gevoel: boodschappen doen bij die ondernemer die mensen met een beperking betrekt in zijn winkel.
Wij hebben niet meer het idee: mensen met wie iets is stoppen we met een uitkering in het bos. Vroeger vonden we dat oprecht de beste oplossing. We stelden hen vrij van arbeid. We zijn ons er nu meer van bewust dat dit mensen geen recht doet, dat het anders moet. Bedrijven voelen dat ook. Ik heb de wind juist mee.

Madeleine Prinsen: Ik werk samen met kwartiermaakster Dominique Leenders (GGz-Breburg) veel met *Photovoice*, een methodiek die een bewustwordingsproces op gang brengt bij mensen met een geschiedenis in de psychiatrie. Aan de hand van een door jou zelf gemaakte foto sta je stil bij hoe stigma en zelfstigma je klein houden, een proces dat ik zelf ook ervaren heb.[1] We proberen mensen op zó'n manier terug te laten kijken op die periode, dat die ook van waarde wordt. Heel veel cliënten zien hun kwaliteiten niet meer omdat ze zo gefocust geraakt zijn op hun stoornis.
Op een gegeven moment gaat het slecht met je en zit je in het gekkenhuis - met al die beelden over gekte die in de samenleving bestaan en die jezelf ook hebt, jij, maar ook je familie, je vrienden, je collega's. Binnen de psychiatrie is kwartiermaken het hardste nodig, omdat daar die diagnoses op mensen worden geplakt en de patiënten zelf gaan geloven dat ze hun diagnose zijn. Vervolgens durf je niet meer naar buiten om aan het gewone leven deel te nemen.

Ik denk dat als je in bedrijven mensen met kwetsbaarheden hebt, de waarde daarvan is dat mensen het gevoel krijgen dat uitvallen mag. Elk mens heeft op zijn tijd mentale steunkousen nodig… daarvoor hoef je niet gek te zijn. Het kan bij wijze van spreken heel 'gezond' zijn als je een *burn-out* krijgt. Je mag mensen daarmee feliciteren. Je moet het omdraaien: de wereld is gek gedraaid. Degenen die erg gevoelig zijn, die vallen uit, die worden gedumpt in de Wajong of de WAO. Dan gaan ze van zichzelf ook denken dat ze niks waard zijn.

[1] zie ook: Doortje Kal, Rutger Post en Gerda Scholtens, *Meedoen gaat niet vanzelf,* Tobi Vroegh, 2012

Het kabinet is van plan de wetgeving overhoop te gooien die regelt hoe mensen met een handicap een inkomen kunnen krijgen, al dan niet door deel te nemen aan de arbeidsmarkt.

Participatiewet
Met de participatiewet wil het kabinet bereiken dat mensen met een bijstandsuitkering èn gedeeltelijk arbeidsongeschikten zoveel mogelijk participeren in de samenleving. De opzet is dat er één regeling komt voor iedereen die in staat is om (gedeeltelijk) te werken.

WSW (Wet Sociale Werkvoorziening)
Per 1 januari 2015 worden de sociale werkplaatsen afgesloten voor nieuwe werknemers. Vanaf die datum kunnen mensen een beroep doen op een van de 35 regionale Werkbedrijven.

Wajong (Wet Werk en Arbeidsondersteuning Jonggehandicapten)
Met 'Jonggehandicapt' wordt bedoeld: van jongsafaan gehandicapt. De Wajong is per 1 januari 2015 alleen nog toegankelijk voor mensen die volledig en duurzaam niet kunnen werken. Mensen die geen recht (meer) hebben op een Wajong-uitkering kunnen naar het *Werkbedrijf*.

Het Werkbedrijf

Het Werkbedrijf waarin gemeenten en sociale partners samenwerken, helpt mensen met een arbeidsbeperking op weg naar werk. De Werkbedrijven zorgen voor begeleiding op de werkplek en bepalen in samenspraak de *loonwaarde* van de werknemers. Gemeenten organiseren via de Werkbedrijven beschut werk voor mensen met een arbeidsbeperking die meer ondersteuning nodig hebben dan van een reguliere werkgever mag worden verwacht. De gemeente zorgt zonodig voor een uitkering op bijstandsniveau.

De overheid betaalt het verschil tussen loonwaarde (afgeleid van de productiviteit van de werknemer) en het wettelijk minimumloon. Deze loonkostensubsidie bedraagt maximaal 70% van het wettelijk minimumloon (WML). De werkgever betaalt het verschil tussen het WML en het CAO-loon van de werknemer.

Werkgevers zijn bereid in totaal 100.000 mensen met een arbeidsbeperking in dienst te nemen. De overheid wil 25.000 mensen extra aan werk helpen. Worden de jaarlijkse aantallen niet gehaald dan komt er alsnog een *quotumregeling*, die net als de participatiewet per 1 januari 2015 in werking moet treden. De quotumregeling houdt in dat bedrijven verplicht worden om 5% mensen met een arbeidsbeperking in dienst te hebben.

Zelforganisatie

Kees Onderwater: We proberen het zelfzorgend, zelforganiserend en zelfondernemend vermogen van mensen te faciliteren. Aangezien ik het de normaalste zaak van de wereld vind dat mensen met een beperking meedoen - dat heb ik als preventiewerker en ontwikkelaar ook steeds gestimuleerd - ben ik de laatste jaren betrokken bij bewonersgestuurde wijkontwikkeling in Amsterdam. Dat is een ontwikkeling die zich erop richt dat bewoners ondersteund worden om zelf initiatieven te nemen, initiatieven die de sociale cohesie en economische ontwikkeling in een buurt vergroten. De Januscoalitie vindt het heel belangrijk dat mensen met beperkingen in deze beweging meedoen. Ze praat in buurten in Amsterdam-West en -Noord met mensen over hun dromen, over hun wensen en over welke mogelijkheden zij zien.

In Amsterdam Nieuw-West wordt door een groep bewoners gewerkt aan de realisatie van een alternatieve zorg en welzijnsstructuur. Bewoners hebben hier in een leegstaande school de *Lucas Community* gestart waarin ze een groot aantal nieuwe initiatieven zijn begonnen op het gebied van bewegen, multimedia, buurtbeheer, maaltijdverzorging, tuinieren en kunst. In deze Community wordt ook gewerkt aan een plan om de zorg en ondersteuning thuis, voor en door bewoners, zelf ter hand te nemen. Nadat het eerste plan is gemaakt gaat het nu verder met kleine stapjes. Het vraagt veel inzet en ondersteuning voordat er een organisatie staat, de bedrijfsvoering in grote lijnen op orde is, en er voldaan wordt aan alle wettelijke eisen en vergunningen. Belangrijke hobbel hierbij is ook dat zorgverzekeraars en gemeenten nog niet gewend zijn aan dergelijke initiatieven. Ze bieden nog geen faciliteiten die zouden kunnen helpen om een dergelijk initiatief van de grond te tillen.

In het verlengde van kwartiermaken waar ik met Doortje al twintig jaar bij betrokken ben denk ik dat we daarheen moeten: van meet af aan mensen erbij betrekken. Dat is een enorme kunst want de problemen zitten vaak niet bij de mensen maar bij de professionals. Ze nemen te vaak de dingen over van mensen.
Ik ben al wat ouder, maar toen ik 40 jaar geleden begon bij St Joris in Delft, op een zaal met 43 mensen, kreeg je te horen: 'ze kunnen helemaal niks'. We moesten maar voorzichtig broodjes smeren en schone broeken uitdelen…. Toen waren we al weerbarstig en dachten: 'dat kan niet waar zijn'. Nog steeds zijn er professionals die beweren: 'Dat kunnen ze niet zelf'. Dat mensen soms ondersteuning nodig hebben, dat deel ik heel sterk, maar het is idioot als mensen daarom in een systeem terecht komen waarin ze zelf niet meer mogen denken en handelen.
Om een voorbeeld te noemen: gister zat ik in een overleg in Osdorp met samenwerkende professionals. De discussie ging erover wie de regie moest hebben. Niemand kwam op het idee dat mensen zelf de regie moesten hebben. Dat is schrijnend: mensen worden gedebiliseerd, gekleineerd door de enorme hoeveelheid hulpverleners die knokken voor een plekje rond een bepaalde casus.

Mercedes Zandwijken: Jouw ambitie om mensen de kans te geven hun plannen te verwezenlijken wordt dus gehinderd door het paternalisme en de bemoeizucht van overheid en instituties. Heb je concrete voorbeelden van zulke plannen?

Kees: In Osdorp zitten veel mensen die de ambitie hebben actiever mee te doen in het leven, die bedrijfjes ontwikkelen. Zo willen Marokkaanse vrouwen een cateringbedrijfje starten, een naaiatelier en een zorgcoöperatie. Ze willen het heft in eigen hand nemen. Kom je bij de deelraad, zeggen de ambtenaren: daar zitten de instellingen toch niet op te wachten… Er wordt alleen maar gedacht vanuit institutionele structuren.

Rob Gründemann: Ik ken wel een leuk, succesvol voorbeeld van een Brabants dorp waar mensen steeds ouder en hulpbehoevender werden. Zij wierpen de vraag op: kunnen we niet in overleg met gemeente en verzekeraars zorgen dat in ons eigen dorp opvang georganiseerd wordt zodat we niet meer naar elders hoeven? Men blijft als oudere in zijn sociale omgeving, raakt niet ontworteld, blijft bij het verenigingsleven betrokken, etc. De bewoners hebben kennis die de mensen in de instituten niet hebben.

Iemand uit het publiek: Wat ik een prachtig voorbeeld vind is de beursvloer die in heel veel gemeenten wordt georganiseerd, een plek waar ondernemers in contact komen met maatschappelijke organisaties.

Kees: Er is wel een subtiel verschil met de bewonersgestuurde wijkontwikkeling. Als je het een beetje negatief zou benoemen dan klinkt die beursvloer alsof je de vraag van de bewoners bij de instituties brengt die iets te bieden hebben. Maar ik denk dat het erom gaat dat je bewoners bij elkaar brengt en - samen met sleutelfiguren - kijkt naar wat die bewoners met elkaar willen, wat hun wens in deze buurt is. Dan laat je de instituties niet voorop lopen. Zij mogen alleen maar vragen: wat heb je nodig om dit te organiseren? Dat is heel moeilijk voor instituties, ik denk dat er een enorme kanteling moet plaatsvinden. Want instituties zijn nog steeds bezig om het allemaal voor 'hun' te regelen. In bepaalde gevallen moet je dat kunnen doen, maar als je wilt dat er iets verandert dan begint het met groepen bewoners die met elkaar dromen en zeggen: 'Wij willen in de buurt dit gaan doen en we hebben een vrachtwagen zand en tegels nodig. Wie kan dat leveren?'

Een andere economie

Martijn Jeroen van der Linden: In het *Platform Duurzame en Solidaire Economie* zitten 25 mensen uit het bedrijfsleven, van NGO's, en academici. Wij denken allemaal dat er een andere vorm van economisch organiseren

De *Zorgcoöperatie Hoogeloon* werd in 2005 opgericht uit onvrede met het verdwijnen van steeds meer essentiële voorzieningen. Die waren voor zo'n kleine gemeenschap te duur geworden in de ogen van de verantwoordelijke instellingen. Hoogeloon is een Brabants kerkdorp van ruim 2100 inwoners. De coöperatie zet zich in voor het behoud en het ontwikkelen van zorg, diensten en faciliteiten in, en op de schaal van, het dorp. Zij wil hiermee bereiken dat ouderen en mensen met een beperking, ook bij een toenemende zorgvraag, in Hoogeloon kunnen blijven wonen.

"Vergrijzing, solidariteit en de eigen verantwoordelijkheid van de burger zijn belangrijke aandachtspunten. Zeker nu de overheid zich meer en meer terugtrekt en publieke taken overlaat aan de samenleving. Deze beweging kan voeding geven aan een houding onder burgers van 'ieder voor zich'. Maar het biedt ook de mogelijkheid voor burgers zelf verantwoordelijkheden op te pakken en wonen, welzijn en zorg zelf vorm te geven op de wijze waarop men dat wenst. Deze uitdaging hebben de inwoners van Hoogeloon samen opgepakt."

[http://www.zorgcooperatie.nl/?p=laatste-nieuws]

nodig is, een andere economie.[2] Wij doen aan visie-ontwikkeling: hoe kan het anders? We organiseren cursussen en conferenties en adviseren politieke partijen over hoe het anders zou moeten met de economie. Wij zetten nu in op het werken met andere indicatoren dan economische groei. Als je met andere indicatoren meet krijg je een andere politieke discussie en een ander beleid.
Wij hebben nu bijvoorbeeld met acht mensen een macro-economische-verkenning-plus geschreven - een tegenhanger van wat het Sociaal Cultureel Planbureau altijd doet. Onze verkenning gaat niet over groei, inflatie en koopkracht. Wij schrijven over duurzame energie en sociale indicatoren, zoals de arbeidsparticipatie van gehandicapten. Je krijgt, als je de indicator groei loslaat, een beeld van de economie waarin niet het geld alleen de graadmeter is. Daardoor ligt het meer voor de hand andere politieke keuzes te maken.

In de politiek gaat het altijd over geld. Maar je moet je afvragen wat geld eigenlijk is. Geld is een afspraak. Er wordt gezegd dat er minder geld is, maar dat is de vraag. Hoe wordt geld gecreëerd? Je gaat naar een bank en leent daar door de bank gecreëerd geld. Het kan ook anders. Ik doe iets voor jou en jij zegt: dankjewel dat je iets voor mij hebt gedaan, ik geef jou tien. Die kan jij aan jouw buurvrouw uitgeven. Dan creëer je zelf geld en ben je onafhankelijk van commerciële partijen. Er zijn veel varianten te bedenken. Er zijn bijvoorbeeld ook *timebanks* - daar wisselen mensen tijd uit. Ik kan ook mijn eigen energie opwekken en aan Doortje leveren. Eigenlijk ben je steeds bezig waarde uit te wisselen. Daar liggen ook voor kwartiermaken oneindig veel mogelijkheden - voor betaalde en onbetaalde arbeid.
Zouden niet groepen in de zorg bijvoorbeeld een eigen munt kunnen ontwikkelen, waarmee ze hun eigen ideeën kunnen realiseren; de empowerment krijgen om zelf je geld te kunnen besturen? Met complementair of alternatief geld zijn we beter in staat de transities waarover we het hebben te faciliteren. Met de nieuwe technologie, mobieltjes, IT, kan dat ook. Je zou activiteiten veel preciezer kunnen waarderen. Nu gaat het alleen maar over euro's. Je kan een ander waardestelsel creëren.

We werken met het Platform aan verschillende projecten. Ik ben zelf erg met die *green currency* [3] bezig. Er zijn mensen in het Platform die eerst in grote bedrijven werkten; zij zetten zich nu in voor een regionale economie. Progressieve managers die van ING komen of bij Unilever zaten en die zeggen: dat hele grote waarmee ik de wereld moet veroveren, daar geloof ik niet meer in. Ik wil liever in Castricum of in Amsterdam-Oost iets organiseren. Mensen die in Hongkong investeerden, gaan nu liever Oosterhout duurzaam maken. Dat kan, en dat is een beweging waar steeds meer mensen zich bij aansluiten.

Joop Kools (trainer): Wat ik interessant vind is de verhouding tussen een buurteconomie en 'de échte economie'. Kan een buurteconomie ook mainstream worden of blijft het toch een bijzonder soort economietje. Eigenlijk is het ook een vraag naar de relatie tussen De Normaalste Zaak en de complementaire economie.

Kees Onderwater: Het gaat in de bewonersgestuurde wijkontwikkeling niet alleen om kleine bedrijven; er zitten ook veel grote bedrijven in de wijk, die echter vaak niet aan de wijk gebonden zijn. Neem woningcorporaties. Die laten het onderhoud van hun woningen doen door een bedrijf uit Heerhugowaard of Drenthe - als ik even voor Amsterdam spreek. Die onderhoudsmensen hebben niets met de wijk te maken, terwijl er in de wijk ook tientallen goeie vaklui wonen zonder werk. Dat kaarten wij nu aan. Hoe kan een bepaalde corporatie die in die wijk misschien wel duizend woningen heeft, en bewoners die allemaal per maand vijftig euro betalen aan onderhoud, dat geld in die wijk besteden? Of op z'n minst in de zelfde stad. Waarom moet dat gedaan worden via een Europese aanbesteding?

Bert van Boggelen: Ik heb heel veel sympathie voor Martijns verhaal en een andere manier van kijken naar economie. Ik denk dat het heel goed is om het denken over andere indicatoren op gang te krijgen en te houden. Het is belangrijk 'het andere' te gaan waarderen. Maar ik ben ook heel erg van de school: probeer de *mainstream* te veranderen, dan maak je uiteindelijk meer massa en meer meters. De Startfoundation zette eerst in op kleine projecten, maar wil nu ook proberen - en de tijd is daar rijp voor! - om iedere ondernemer aan te spreken op zijn betrokkenheid bij zijn omgeving. Want de meeste ondernemers zijn geen slechte mensen, wonen ook in een buurt, hebben een gezin, zijn 'net gewone mensen' en willen ook wel goeie dingen doen. Ze moeten het tussen hun oren krijgen, dat er ook andere mensen zijn die graag willen werken, maar die ze nu niet zo makkelijk zien staan. Ik denk dat als je in een wijk of buurt gewoon bij een bedrijf aanklopt en zegt: zou u het willen proberen met een aantal van 'deze' mensen - dat je dan best nog eens een open oor kunt vinden. Gewoon vragen!

Ik denk ook nog even aan de uitspraak die zo even werd aangehaald: 'welkom in de psychiatrie, je komt er nooit meer uit'. Dat is niet alleen in de psychiatrie zo, dat is in heel veel vormen van zorg zo. De overstap van de wereld waarin je iets niet kunt naar de wereld waarin je iets wel kunt, naar een bedrijf, is heel moeilijk te maken. De zorg is daar veel te weinig op georiënteerd. Ik ben er heel erg voor om te proberen mensen met een arbeidsbeperking of hoe we het ook mogen noemen, bij een gewone werkgever op een goeie plek onder te brengen. Die werkgever is namelijk niet geïnteresseerd in jouw beperking maar in wat jij kan. En daarom is hij ook in staat om wat jij kan sterker te maken. Dan maak je de goeie beweging!
In Amerika hadden ze twintig jaar geleden nog veel sociale werkplaatsen, net als hier. Nu hebben ze er bijna niet één meer, omdat niemand er meer naartoe wil. Men wil gewoon naar een 'echt' bedrijf want dan hoor je erbij. Dan word je gewaardeerd in wat je kan. In een Sociale Werkplaats zit je omdat je iets niet kan. Dat is het grote verschil.

[2] In zijn essay *De kunst van het geldscheppen* (september 2013) gaat Martijn Jeroen van der Linden uitgebreid in op de noodzaak het monetaire systeem te hervormen. [www.mjvdl.com]
Joris Luyendijk werkte twee jaar als 'antropologisch journalist' voor *The Guardian* in The City, het financiële hart van Groot Brittannië. In *Dit gaat helemaal fout* voorspelt hij een nieuwe, nog veel ergere financiële crisis.
[http://volzin.nu/index.php/redactie/44-redactie/387-dit-gaat-helemaal-fout

[3] Er bestaan over de hele wereld duizenden zogeheten LETS *(Local Exchange & Trade Systems)*, grotere en kleinere. In Nederland is het Amsterdamse ruilnetwerk Noppes sinds 20 jaar de grootste met ca. 500 leden. [www.noppes.nl]
Een mooi, strikt wijkgebonden voorbeeld is te vinden op [www.torekes.be], en op [www.makkie.cc]

De harde werkelijkheid

Joop Kools: Ik vraag me af welk probleem we hier nu aan het oplossen zijn. Je hebt aan de ene kant maatschappelijke participatie, inclusie, op een menswaardig niveau mensen de kans geven te participeren. Aan de andere kant hebben we het over economie en dat zit heel snel op geld verdienen. En die twee dingen staan behoorlijk op gespannen voet. De sociale werkvoorziening was daar ooit een oplossing voor maar - daar zijn we het denk ik wel over eens: dat is een gedrocht geworden, dat volledig uit zijn voegen is gegroeid en zijn doelstelling niet meer haalt. Maar de vraag blijft wel of mensen met een beperking in economische termen de vermogens hebben om hun eigen brood te verdienen. Of dat we toch eigenlijk andere problemen, vooral rond participatie, proberen op te lossen en het geld een beetje op de achtergrond moeten schuiven.

Kees Onderwater: Ik denk dat op dit moment globaal gezien de oplossing wordt gezocht in het eruit werken van mensen die minder presteren. Het kapitalistisch systeem staat geenszins ter discussie. Dat betekent: 'eruit gooien die gasten want het systeem moet door'. Dat je mensen zorg en ondersteuning biedt, dat is een soort luxe die je je kunt permitteren als er geld is, maar dat moet op een goed moment stoppen want het gaat ten koste van ons economisch systeem.

Bert van Boggelen: De harde werkelijkheid is dat het bij gewone bedrijven erom gaat dat je zwarte cijfers schrijft. Sommige willen heel veel winst maken, daar staan we dan een beetje buiten, maar een gemiddelde ondernemer wil continuïteit van het bedrijf. Meer dan de helft van de bedrijven in Nederland is een familiebedrijf en kijkt dus nog een paar generaties verder. Zij zeggen: 'Iedereen mag hier komen werken als die wat bijdraagt, maar we moeten wel zwarte cijfers schrijven.' Als jij werkt met mensen die je 100 % moet betalen en die maar 25% productief zijn, dan houdt het een keer op. Onze beweging De Normaalste Zaak is er niet een van liefdadigheid maar een economische beweging.
Consumenten kunnen daar wel invloed in hebben. In Amerika is het al zover dat de consument, de opdrachtgever, iedereen die iets biedt aan een bedrijf, vraagt of dat bedrijf aan *diversity* doet, zo nee dan kom je op de zwarte lijst te staan en doe je niet meer mee. Dan wordt het economisch omdat de klant erom vraagt. Uiteindelijk gaat het erom dat ondernemers er aan wennen en de grap is, dat de mensen met beperkingen aanvankelijk vaak heel laag ingeschat worden qua productiviteit, maar als je serieus met ze aan de gang gaat als ondernemer zie je die productiviteit vaak stijgen.
Op dit moment worden veel sociale werkplaatsen verkocht aan ondernemers. En die ondernemers zeggen bijna allemaal dat ze in één of anderhalf jaar tijd de productiviteit met 40% opvoeren. En dat is niet omdat ze mensen eruit gooien, maar omdat mensen met een arbeidshandicap opeens worden aangesproken op wat ze kunnen. En daarbij speelt mee dat die onderneming zegt, jongens, als wij niet in staat zijn concurrerend te zijn met weet ik wie in de wereld, dan houdt het hier gewoon op. Dus je betrekt mensen er op een andere manier bij. Mij gaat het erom: haal deze mensen uit de cultuur van zorg en pamperen en breng ze naar een cultuur waarin aanspraak wordt gemaakt op wat ze kunnen. Dan zie je vaak een heleboel goeie dingen gebeuren!

Kees: Je verwijst naar Amerika, maar daar is het een zooitje. Volgens mij gaat het er om dat je de werkwijze in je bedrijf zodanig maakt dat mensen mee kunnen. Er zit toch ook nog een soort sociale component in. Is het mogelijk om in een bedrijf zo'n cultuur te bouwen dat het niet alleen maar gaat om maximalisering van de winst, om het salaris van de aandeelhouders. Kan je een bedrijf zo organiseren dat naast het feit dat er economische waarde wordt gecreëerd, er ook nog een sociale cultuur is waarin mensen kunnen (over)leven?

Rob Gründemann: Jawel, er zijn heel veel bedrijven die de bedrijfsvoering op een andere manier vorm geven. Vaak zijn dat de wat kleinere bedrijven. Familiebedrijven zijn een voorbeeld van kleinere bedrijven die niet alleen op winst gericht zijn. Zij vinden het ook belangrijk dat de mensen die zij in dienst hebben op een zo goed mogelijke manier aan het werk zijn, en geven ruimte aan mensen die een zwakkere achtergrond hebben en die niet optimaal kunnen presteren. Die bedrijven zijn er zat.

.

De toegevoegde waarde

Joop Kools: Mijn vraag is eigenlijk, misschien is het meer een stelling, dat de verbijzondering van mensen met een beperking min of meer gelijk opgaat met de economische uitsluiting van mensen. Anders gezegd, dat de beperking van de mensen eruit bestaat dat ze maar beperkt bij kunnen dragen aan de economie. Wat wij mensen met een beperking noemen zijn eigenlijk mensen die geen economische factor zijn, geen factor die bijdraagt … nee zij kosten geld.
En precies dàt is ook min of meer oorzaak van de marginalisering van 'mensen met een beperking'. Dat betekent dat je op een heel fundamenteel niveau bezig bent als je mensen met een beperking wilt terugbrengen in het economisch proces. Het zegt iets over wat 'waarde' is: is alleen geld waarde? En zou dat mogelijk ook maatschappelijk gezien de identiteit van de mensen veranderen, minder met stigma beladen?

Madeleine Prinsen: Ik had heel veel last van schaamte rond mijn psychische uitval, last van het stigma en het zelfstigma dat ontstaat na een tijd uit het 'normale' leven te zijn geweest. Ik ging mezelf steeds meer terugtrekken, durfde me niet meer onder 'normale' mensen te begeven. Het is belangrijk dat mensen beseffen dat dit aan de hand kan zijn.

Madeleine Prinsen pleit er in deze dialoog voor om vrijwilligerswerk te herwaarderen in verhouding tot betaalde arbeid. Als we bijvoorbeeld onder de noemer 'sociale cohesie' praten over (arbeids)participatie, is het gek om de waarde daarvan eerst en vooral af te meten aan het inkomen, in plaats van aan de 'maatschappelijke' waarde van het werk.

Deze depreciatie van vrijwilligerswerk, en van onbetaalde arbeid in het algemeen, komt niet uit de lucht vallen. In een 'consumer society' is het besteedbaar inkomen in hoge mate bepalend voor je status. Tegelijkertijd speelt onbetaalde arbeid in het beleid geen rol. De term 'onbetaalde arbeid' komt noch in de *Miljoenennota* noch in de *Macro Economische Verkenningen* van het CPB voor. Dat terwijl het totale arbeidsvolume, in tijd uitgedrukt, in ons land voor iets meer dan de helft bestaat uit onbetaalde arbeid *
De gangbare economische modellen veronderstellen dat van onbetaalde arbeid onbeperkt gebruik kan worden gemaakt zonder dat het effect heeft op de economie, terwijl de economie omgekeerd ook geen effect heeft op de onbetaalde arbeid. Ze gaan er kortom vanuit dat onbetaald arbeid niets bijdraagt aan de economie, dus geen (economische) waarde heeft.

.Het is niet verwonderlijk dat deze extreme onderwaardering van onbetaalde arbeid in de modellen die bepalend zijn voor het beleid, zijn weerslag heeft in de maatschappelijke en sociale waardering van onbetaald werk.

* Onder onbetaalde arbeid wordt verstaan: huishoudelijke werkzaamheden, kinderverzorging, vrijwilligerswerk, hulp aan en verzorging van anderen, klussen en karweitjes, en de met deze activiteiten gemoeide reistijd.

Een basisinkomen kan arbeid in al zijn aspecten bevrijden van de noodzaak in het levensonderhoud te voorzien. Het zet de waardering van arbeid in geld, die in hoge mate selectief en corrupt is, op zijn kop. De overwaardering van betaalde ten opzichte van onbetaalde arbeid, zal dan verdwijnen. In plaats daarvan zal werk veel meer gewaardeerd worden in relatie tot de betekenis - voor de werker en voor de samenleving - van het werk zelf. Bij een eerder experiment in Canada bleek dan ook dat 90% van de mensen bij invoering van een basisinkomen wil blijven werken, mits zij het gevoel hebben dat dat werk zinvol is.

[www.basisinkomen.nl]
[www.basicincomeinitiative.eu]
film: *Basisinkomen een filmessay*, van Daniel Häni en Enno Schmidt

Vrijwilligerswerk kan helpen om je weer waardevol te voelen. Ik was toen ik uitviel, ontzettend blij dat ik vrijwilligerswerk ging doen. Terwijl daar ook de schaamte op zat: het is 'maar' vrijwilligerswerk. Ik heb juist in het vrijwilligerswerk heel veel geleerd, veel wat ik in een reguliere baan niet had durven leren, omdat de eisen ontzettend omhoog zouden zijn gegaan. En in die zin wil ik ook erg bepleiten dat we anders gaan kijken naar vrijwilligerswerk, en naar betaald en onbetaald werk.

Mercedes Zandwijken: De maatschappelijke betekenis van werk laat zich niet alleen in geld uitdrukken.

Martijn Jeroen van der Linden: Je kunt je afvragen: wat is nu eigenlijk toegevoegde waarde? Als ik productief ben en ik verdien daar geld mee, lijkt dat wel eerlijk. Er zijn echter heel veel mensen die verdienen geld met, ja met wat eigenlijk? De bestuursvoorzitter van de SNS-bank, dat is een ultiem voorbeeld van iemand van wie mensen dachten dat hij heel veel waarde toevoegde, hij heeft daarom ook heel veel geld mogen innen, maar uiteindelijk bleek hij geen waarde toe te voegen. Zo zijn er heel veel mensen van wie we dachten dat ze waarde toevoegden, maar dus niet.
Bij de mensen waar we vandaag mee en over praten is het omgekeerde het geval. Aan het repareren van fietsen of laptops, zoals dat in werkplaatsen of *Repair Cafes* gebeurt, weten we geen economische waarde toe te kennen. En het is dus de vraag hoe je dit kunt ondervangen, hoe dat wel kan lukken. Ik zat net te denken, eigenlijk moet je iedereen, ongeacht wat ie doet een basisinkomen geven. Echt iedereen. Dan ben je er helemaal uit.

Bert van Boggelen: Ik was vroeger ook voor het basisinkomen. Intussen iets minder. Het is niet omdat ik vind dat iedereen zelf zijn brood moeten kunnen verdienen en dus geld. Het heeft voor mij erg te maken met een gevoel voor eigenwaarde. Het feit dat je wat presteert, dat je wat kunt en dat je wat doet. Op het moment dat iemand bereid is te betalen voor wat je doet - dat voelt zo mega anders - voor iedereen. Ja, dat is cultuur. Volgens mij is de cultuur dat mensen ertoe willen doen. Iedereen wil gezien worden in wat hij kan. En… het is net al gezegd, er is zoveel mogelijk, zoveel talent dat we niet aanboren. En dat gaat beter als er - hoe beperkt ook - een economisch drijvertje achter zit. Je had het mij tien jaar geleden niet moeten vragen, dan zou ik het nooit gezegd kunnen hebben, maar ik zie het zoveel gebeuren dat ik er inmiddels in geloof!

Politieke verantwoordelijkheid

Koos Koopal (activist en onderzoeker op het gebied van sociale zekerheid): Maar het gaat toch niet alleen om de goede wil van de ondernemers? De politiek draagt toch ook verantwoordelijkheid? Er zijn nu bijvoorbeeld ontzettende bezuinigingen op de reïntegratiebudgetten aan de hand.

Iemand uit het publiek: Ik ben een WSW-PGB-er: die regelingen die jullie allemaal noemen heb ik allemaal gehad. Ik heb een verdiencapaciteit van 70%. En de rest wordt aangevuld via een WSW/PGB.Toen ik een Wajong-uitkering had heb ik als eerste - gelukkig zat ik hier als student *Sociaal Juridische Dienstverlening* op de Hogeschool Utrecht - een WSW-indicatie aangevraagd. Vanuit die WSW-indicatie kreeg ik gewoon een WSW/PGB en daarmee kan ik reiskosten, coaching en loondispensatie betalen. Dat is heel goed.

Iemand uit het publiek: Ik hoorde een verhaal over een Wajonger die te goed was voor de WSW, maar al door vier maatschappelijk betrokken werkgevers na zijn proeftijd ontslagen werd: leuke jongen, doet zijn best, is er altijd, alleen het tempo kan hij niet leveren. Omdat hij buiten alle regels valt voelen zowel UWV als gemeente zich niet verantwoordelijk om te zeggen oké, wij lappen dat stukje bij.

Bert van Boggelen: We hebben het bizarre voorbeeld van de supermarkt die graag een Wajonger wil aannemen; die gaat naar het UWV of de gemeente en na maanden blijkt dat er niemand te vinden is, terwijl de jongen of het meisje die die baan nodig heeft gewoon drie straten verderop woont. En waarom werkt het niet? Omdat zowel die supermarkt als die Wajonger allebei zitten te wachten tot er uit die hoge heerlijkheid nog een keer een oplossing komt. Dus organiseer beursvloeren en schaf het UWV af. Schaf ook de helft van de zorgmensen af. Dat dwingt mensen ook om voor hun eigen zaak te gaan staan en die afhankelijkheid weg te doen. Want dat geldt voor heel veel mensen uit de doelgroepen waarover het hier gaat - die zitten te wachten, te wachten te wachten, op iets dat niet komt.

Rob Gründemann: Een groot probleem is dat de regels continu aan verandering onderhevig zijn. Ik heb een bijeenkomst gehad met een aantal werkgevers om te bespreken wat zij zouden kunnen doen om mensen met beperkingen aan te nemen. Daar waren ook mensen van het UWV en die zeiden dat het uitermate moeilijk is om een beeld te krijgen van

Theater Maatwerk, theatergroep voor acteurs met een verstandelijke handicap, speelde dit jaar de voorstelling *De Nutteloze*.

Het is 1941, in Duitsland. Een verstandelijk beperkte jongen, Manfred, vindt het leuk om met zijn poppen verhalen aan zijn lieve, maar ernstig zieke moeder te vertellen. Zijn strenge vader Heinrich, die voor de Partij werkt, komt in gewetensnood, als hij aan het sterfbed van zijn vrouw belooft de jongen niet aan te geven, wat volgens de regels van de Partij wel zou moeten. Als moeder is gestorven, moet Heinrich voor Manfred gaan zorgen. Hij blijkt een onervaren opvoeder. Voor het slapen gaan wil Manfred een verhaaltje horen. Heinrich kent alleen het Partijprogramma uit zijn hoofd.
Om uit handen van de Partij te blijven, besluit Heinrich met Manfred het bos in te vluchten. Manfred vindt een oud affiche van een circus. Daar wil hij met zijn vader naartoe, het circus. Hij wil artiest worden. Heinrich leert zo dat zijn eens nutteloze zoon, met zijn maffe fratsen, in staat is met humor het gewetenloze Partijmonster te verslaan.

Theater Maatwerk wil met deze voorstelling laten zien waartoe beleid kan leiden als mensen worden afgerekend op hun nut. Opdat we leren van onze geschiedenis.

de huidige regelgeving die bovendien aan het eind van het jaar weer allemaal gaat veranderen. Het is voor werkgevers ook niet meer bij te houden. En dan zegt die werkgever ook: luister, als je het mij zo moeilijk maakt, dan ga ik niet die extra moeite doen om iemand in dienst te nemen.

Edwin de Vries (onderzoeker): Ik doe onderzoek naar hoe je meer inclusiviteit kunt organiseren voor jongeren met een beperking, speciaal jongeren met een verstandelijke beperking. Ongeveer 14% van de jongeren heeft een licht verstandelijke beperking! Voor hen wordt het steeds moeilijker om een baan te vinden want communicatie wordt steeds belangrijker in het werk, en dat kunnen ze nou net niet goed. Ik vind de quotumverplichting van 5% die Jetta Klijnsma bepleit wel goed. Ik vrees dat deze jongeren anders niet aan het werk komen.
Maar werk alleen is niet voldoende. Een hoop van deze jongeren hebben enorme schulden. Het loon dat ze verdienen gaat gelijk naar de schuldeiser. Ze hebben tien abonnementen op telefoons aangesmeerd gekregen. Ze worden ook op andere manieren belazerd. Van de 600 veelplegers in Amsterdam - jonge criminelen - heeft de helft een verstandelijke beperking!
Je moet er ook voor zorgen dat ze voldoende scholing krijgen want ze worden al op school buiten het systeem geplaatst - in het speciaal onderwijs. En bijna iedereen die uit het speciaal onderwijs komt, gaat automatisch naar de WSW. Verder moet je zorgen voor de toegankelijkheid van de diensten. Er zijn ontzettend veel zorgmijders onder deze jongeren. School, inkomen, zorg - op al die terreinen moet je inclusief zijn.
Ik zit er mee dat we er rekening mee moet houden dat in de toekomst een groot deel van de jongeren met een licht verstandelijke beperking niet meer in de Wajong zal komen, want die wordt voor hen afgesloten. Zoals de plannen er nu uitzien, komen ze ook niet meer in de WSW. Ze komen op straat! Hoe gaan we dat opvangen in de wijken?

In Almere zijn wij bezig om te kijken of we een eerste inclusieve wijk kunnen creëren. Hoe die eruit gaat zien, dat weten we nog niet. Dat willen we ook aan de bewoners zelf overlaten. 'Wij' zijn: de gemeente, *Disability Studies* in Nederland, Hogeschool Windesheim en nog heel veel andere organisaties. Hoe dat gaat uitpakken durf ik niet te zeggen.[4]

[4] [www.disabilitystudies.nl/inclusieve-stad]

5de Kritische Dialoog:

Uitsluiting maakt ziek

Hoe kan het werken aan ruimte voor anders-zijn uitsluiting tegengaan?

Mensen zijn voor hun zelfgevoel afhankelijk van de erkenning van anderen. Deze afhankelijkheid maakt de mens kwetsbaar. Omdat we pas een verhouding tot onszelf kunnen ontwikkelen vanuit het standpunt van medemensen en de sociale wereld om ons heen, kunnen we ons niet afsluiten voor minachting en vernedering door anderen. Miskenning veroorzaakt niet alleen pijn en verdriet, het kan het individu ook belemmeren, door een fundamenteel gebrek aan zelfvertrouwen in de ontwikkeling van eigen mogelijkheden en talenten. Minachting en negatieve stereotypering hebben bovendien zelfonderdrukkende effecten.
Om dat te begrijpen, moet er zowel oog zijn voor de inwendige zelftwijfel die op langere termijn kan ontstaan doordat men een negatief beeld overneemt, als voor de externe dreiging die er uit kan gaan van concrete anderen met negatieve vooroordelen over de groep waarmee men zichzelf identificeert. Oftewel, het is belangrijk te beseffen dat vooroordelen hun eigen realiteit voortbrengen.[1]

Het lijkt erop dat jongere Nederlanders met een Marokkaanse of Turkse achtergrond in toenemende mate het gevoel hebben dat ze nooit onderdeel van de Nederlandse samenleving zullen worden. Tegelijkertijd worden de sociale vangnetten waarop hun ouders een beroep konden doen steeds brozer. Dat vertaalt zich volgens sommigen in een hoog percentage aan depressies en psychoses in deze groep.
Het gaat er niet om het hebben van psychische problemen als louter politiek probleem te zien. Het gaat er wel om de politieke aspecten ervan onder ogen te zien.
Wat kan onderzoek naar culturele identiteit, die zo'n duidelijke rol speelt bij deze groep ons leren over hoe uitsluiting werkt, en wat er voor nodig is om de mogelijkheden die onze samenleving biedt, toegankelijker te maken?
Hoe kan de samenleving voor meer mensen een plaats zijn waar je je thuis voelt en hoe kunnen kwartiermakers voor het stimuleren van een toleranter cultureel klimaat van betekenis zijn?

1 Ontleend aan Bart van Leeuwen, *Erkenning, identiteit en verschil. Multiculturaliteit en leven met culturele diversiteit,* Acco, 2003

Deze dialoog werd geleid door R**ob van Dijk,** adviseur diversiteitsmanagement van de Parnassiagroep en auteur van talloze publicaties op het terrein van interculturalisatie, cultuur en gezondheid(szorg).

Geïnviteerde deelnemers:

Huub Beijers, manager van het Steunpunt GGz Utrecht en bestuurslid afdeling transculturele psychiatrie van de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie (NVvP).
Saida el Arbaji, Mourad Riouech, Jamila Laghrib en **Oumaima el Abassi,** studenten Hogeschool Utrecht *(Maatschappelijk Werk en Dienstverlening)*. Zij studeren af met een onderzoek naar de ervaringen van Marokkaanse jongeren met uitsluiting (en ziek worden).
Fatouch Chanaat, bestuursvoorzitter en vertrouwenspersoon bij de Utrechtse zelforganisatie *Al Amal* voor en van vrouwen van Marokkaanse herkomst. Tevens medewerker van het Steunpunt GGz Utrecht voor de *pilot* 'gebiedsgebonden herstel Kanaleneiland' *PanoramiX*.
Richard Brons, gepromoveerd op het werk van de Franse filosoof Lyotard, waaraan het binnen kwartiermaken belangrijke begrip *strijdigheid* is ontleend.
Serife Bulduk-Odunco, vanuit de Stichting Pameijer in Rotterdam werkzaam als kwartiermaakster, onder andere met Turkse Nederlanders.

Deze dialoog werd samen met Huub Beijers en Richard Brons voorbereid.

Het persoonsgebonden budget (PGB)
Het PGB is een bepaald geldbedrag dat iemand krijgt om zelf zijn zorg te organiseren. Men betaalt hiermee zijn zorgverleners.
Harrie van Haaster, Agnes van Wijnen en Mark Janssen deden uitvoerig onderzoek naar de rol die het PGB kan spelen in het vergroten van de zelfredzaamheid. De conclusies zijn zeer positief: het PGB maakt eigen regie mogelijk, het bevordert *empowerment* en draagt sterk bij aan de kwaliteit van het bestaan. Het lijkt er bovendien op dat het PGB positieve economische effecten sorteert.

Voor migranten zijn er echter belemmerende factoren bij het benutten van de mogelijkheden van een PGB. Die zijn gelegen in de uitgebreide bureaucratische verplichtingen die met het PGB gepaard gaan, en in de complexe indicatiestelling. Overigens hebben de respondenten absoluut geen bezwaar tegen de verantwoordingsplicht bij het PGB. De gedetailleerde manier waarop dat moet gebeuren, geeft mensen wel het gevoel dat het systeem op basis van wantrouwen georganiseerd lijkt. Een belemmerende factor wordt trouwens soms ook gevormd door hulpverleners of bemiddelaars die de regie overnemen.

Harrie van Haaster, Mark Janssen en Agnes van Wijnen, *Persoonsgebonden budget, Eigen regie en Empowerment*, 2012
[www.adsearch.nl]

Open de deur!

Huub Beijers: De documentaire *Ftah al-Bab (Open de deur)* is een drieluik van portretten, waarin mensen van Marokkaanse herkomst vertellen over hun leven met psychiatrische problemen.[2] Deze film heeft het Steunpunt GGz Utrecht laten maken in 2011. Het zijn drie verhalen van mensen van Marokkaanse herkomst over hun ervaring met psychiatrische problematiek. De bedoeling was om de film in de Marokkaanse gemeenschap te vertonen en dat hebben we ook gedaan. Om het gesprek over psychiatrische problematiek en eigen kracht en verantwoordelijkheid in de Marokkaanse gemeenschap te stimuleren en te ondersteunen.

Ik laat een stukje zien van het allereerste verhaal, het verhaal van Abdelkader en Badia.
Abdelkader is een man hier uit Utrecht die veel last heeft van stemmen en psychoses. Badia is zijn zus. Zij woonde aanvankelijk met haar gezin in een heel ander deel van Utrecht, maar is op een gegeven moment verhuisd om bij hem in de buurt te wonen. Zij zorgt eigenlijk in haar eentje ervoor dat Abdel in de samenleving kan blijven leven en wonen. Abdel spreekt heel slecht Nederlands. Hij spreekt eigenlijk ook heel slecht Berbers. Als je aan Badia vraagt, wat is Abdel voor iemand, dan zegt ze: hij is geboren om te werken. Dat heeft hij ook gedaan tot hij ontslagen werd. Toen werden zijn stemmen erg lastig en vervelend. Hij heeft contact met de psychiatrie, gaat regelmatig naar de poli, haalt daar een depot [3]. Hij heeft een enorme lichaamsomvang, eigenlijk levensbedreigend voor mensen die antipsychotica gebruiken.
Maar meer deed de GGz niet voor hem. Het taalprobleem speelde daarbij wel een rol. Het was echt moeilijk om met hem te communiceren. Toen wij hem aantroffen was er ook een schuld van 20.000 euro. Zijn vrouw was weggelopen maar had vlak voordat zij vertrok een lening afgesloten voor dat bedrag. Dus hij zat daarmee opgezadeld. Abdel leeft van de voedselbank. Ik was erg onder de indruk van de onbaatzuchtigheid en de manier waarop Badia haar broer helpt. Wat zij doet om hem in zijn omgeving te houden. Zijn hulpverlener wil eigenlijk dat hij in Den Dolder wordt opgenomen. Dat merk je aan alles. Het leek wel alsof ze hem een beetje expres verwaarlozen. De grote hoeveelheid medicatie vond ik ook een probleem. Gelukkig was zijn zus niet op haar achterhoofd gevallen. Zij was kritisch naar de psychiaters. Zij vroeg steeds: moet het wel zo veel zijn. Abel heeft wel veel last van zijn stemmen. Hij loopt steeds over een dun draadje van teveel medicijnen, of te weinig, waardoor de stemmen ondraaglijk worden. Hij slikt heel trouw.
Op een ogenblik kwam de sociale dienst Badia onder druk zetten: je hebt een uitkering, je moet maar eens gaan solliciteren. Maar dat kan Badia echt niet, want ze moet iedere dag voor haar broer zorgen. Uiteindelijk hebben we voor de broer een PGB aangevraagd, zodanig dat Badia met het PGB voor haar broer zou kunnen zorgen. Het was echter precies op het moment dat de PGB's bevroren werden. Dus dat lukte niet. Nu *(okt.2013-red.)* is dat alsnog gelukt, en kan ze haar broer blijven verzorgen.

Ik probeer het verhaal niet zielig te maken want het is geen zielig verhaal. Aan het eind van de film zie je een blije en vrolijke Abdel - zoals hij zich beweegt in de wijk waar hij woont. Wat ik duidelijk wil maken is dat er sprake is van uitsluiting in de zorg: de zorg is er niet of maar in heel gedoseerde vorm. Ik vind dat de zorg in zijn algemeenheid veel te weinig rekening houdt met hoeveel het betekent dat die familie er voor hem is; dat Badia wil dat hij een menswaardig bestaan leidt en daar haar best voor wil doen. Ik vind het problematisch dat de GGz in zo'n situatie - waarin het taalprobleem dus heel serieus is - alleen maar een terugtrekkende beweging maakt. En ook de sociale dienst denkt niet mee: de regels maken dit soort zorg eigenlijk zo goed als onmogelijk. Abdel is één voorbeeld, maar ik had ook een gezin uit Zuilen kunnen noemen waar we veel bemoeienis mee hadden, of een Algerijns gezin. Op dit moment zijn we op zoek naar geld om een soortgelijke film te maken over Turkse mensen.

[2] [www.ftahalbab.nl]

[3] Een depot is een medicijnencocktail die ingespoten wordt.

Zonder wortels kun je niet vliegen

Rob van Dijk: Migratie is bij uitstek een proces van loslaten, achterlaten en verliezen. Er zijn vele vormen van verlies, ik noem er een paar: het verlies van een vertrouwde omgeving, verlies van voorspelbaarheid, handelingsbekwaamheid (de dingen die je hebt geleerd om met problemen om te gaan werken niet meer), soms is het zelfs het verlies van je naam. Migratie raakt het wezen van je bestaan. Het is een existentiële opgave, om het leven weer op te bouwen, het wereldbeeld bij te stellen, je de nieuwe omgeving eigen te maken, je toe te eigenen.

Migratie heeft twee kanten. Het leidt enerzijds tot verlies, maar we mogen niet vergeten dat migratie ook verrijking, kansen en mogelijkheden biedt. Dat eigen maken is meer dan het volgen van een cursus inburgering. Het is een proces waarin gezocht wordt naar meerdere oriëntaties gedurende meerdere generaties… naar een nieuwe kijk en nieuwe mogelijkheden om een plek te vinden in die nieuwe samenleving. Het is een proces waarin meerdere partijen betrokken zijn: zowel migranten als de ontvangende samenleving spelen een rol.

Migratie roept vragen op en dan kom ik bij het onderwerp identiteit. Het roept bij migranten de vraag op: *Wie ben ik?* Het gaat erom je eigen wortels te vinden, want zonder wortels kun je niet vliegen. Het is ook de vraag die *over* migranten wordt gesteld: niet wie ben ik, maar wie zijn zij? Zijn zij een bedreiging of een verrijking? We zien dat op verschillende groepen migranten verschillend gereageerd wordt. Het is heel typerend dat we nog steeds aan het worstelen zijn met hoe we die ander in ons wereldbeeld een plek moeten geven. Zijn het vreemdelingen, buitenlanders, gastarbeiders, nieuwe Nederlanders? Een deel van de migranten raakt in dit proces verstrikt: er is sprake van sociale uitsluiting, het voortdurend uitgesloten worden door mensen en instituties. Denk maar eens aan de regels die we hebben rond gezinshereniging. Mensen worden letterlijk buitengesloten.
Het gaat (ook) over *social defeat*: voortdurend het gevoel hebben buitenstaander te zijn. Die combinatie - de kwetsbaarheid en de uitsluiting - levert wezenlijk een bijdrage aan het ontstaan van psychische problemen. In die context maakt migratie en uitsluiting ziek.

Samengevat: migratie is een existentiële opgave, het is een proces over meerdere generaties en het heeft twee kanten: verrijking en verlies. Het brengt ons bij de conclusie dat het erbij horen van mensen met een psychiatrische problematiek ook twee lagen heeft, als het gaat over migranten: enerzijds als migrant in een ontvangende samenleving en als mens met een psychiatrische achtergrond in de eigen gemeenschap. Over dat proces, deze dubbele laag zullen we het vandaag vooral hebben.[4]

[4] zie ook: Doortje Kal, *Kwartiermaken in de moskee. Psychiatrische patiënten in de islamitische gemeenschap,* 2004.
[www.kwartiermaken.nl/publicaties/kwartiermaken-in-de-moskee]

De ervaring van uitsluiting

Saïda el Arbaji: Ik studeer hier maatschappelijk werk en dienstverlening en zit in mijn laatste jaar. We schrijven samen een scriptie over wat jongeren aan uitsluiting ervaren. Wij hebben dit onderwerp gekozen omdat we zelf ook uitsluiting ervaren. De ervaringen liggen heel dicht bij onszelf - als leden van een Marokkaanse gemeenschap, een etnische minderheid in Nederland.[5]

Marokkaanse jongeren willen zich vaak aanpassen aan de Nederlandse samenleving, maar vinden desalniettemin geen aansluiting. Ze hebben het gevoel dat ze geweigerd worden door de Nederlandse samenleving. Ze ervaren uitsluiting. Als ik naar mijn eigen levensloop kijk, heb ik veel te maken gehad met stigmatisering. Dan heb ik het over school, werk maar ook gewoon in het dagelijks leven. Ik geef een klein voorbeeld: ik heb een goede functie bij een supermarkt. Soms wordt door klanten gevraagd naar een leidinggevende, en als ik dan aan kom lopen zie ik hun verbaasde blikken: ben jij hier de leidinggevende? Men verbaast zich er ook over dat ik überhaupt studeer en ook nog op het HBO. Mensen zeggen: van Marokkanen denken we dat ze niet verder gaan dan het VMBO. Dat jij op het HBO zit en zonder accent Nederlands spreekt, dat klopt niet met ons beeld. Daaruit blijkt dat veel

mensen nog een oud beeld hebben van de Marokkaanse jongeren, maar ook van de hele Marokkaanse gemeenschap: dat ze geen Nederlands spreken en ook niet studeren.

Moerad Riouech: Ik heb soortgelijke ervaringen, maar als Marokkaanse man heb je nog meer te maken met discriminatie, uitsluiting en afwijzingen. Als jonge Marokkaanse man heb je dagelijks te maken met het beeld dat in de media wordt geschetst van Marokkaanse criminele jongeren. Je wordt gauw gezien als verdachte. In mijn dagelijks leven zie ik dat mensen mij vreemde blikken toewerpen, dat tasjes worden teruggetrokken, dat men angstig is dat deze Marokkaan uitbarst in agressie - bij wijze van spreken. Met sollicitaties net zo. Je wordt niet aangenomen. Je wordt niet eens uitgenodigd voor een gesprek. Ik heb wel eens een Nederlandse naam geplaatst op dezelfde brief, waarop je vervolgens wel een uitnodiging krijgt … ja er spelen allerlei dingen waardoor je toch telkens met uitsluiting te maken hebt.

Rob van Dijk: Wat doet dat met jullie, zulke negatieve ervaringen, het gevoel om anders te zijn?

Saïda: Ik heb wel vaak heel moeilijke tijden gehad als het gaat over uitsluiting. Ik was het zat steeds maar weer verantwoordelijk gesteld te worden voor wat 'de Marokkaanse gemeenschap' doet. Er wordt aan jou uitleg gevraagd: waarom doen de Marokkanen dat? Ik kan als individu niet verantwoorden waarom anderen zulk gedrag vertonen.

Rob: Je wordt niet als individu gezien maar als 'Marokkaan'.

Saïda: Ja, dat maakt het heel moeilijk. Ik heb doorgezet omdat ik toch wel een fijne omgeving heb en ook wel een sterke persoonlijkheid; dat heeft mij staande gehouden.

Rob: En Moerad, wat doet dit met jou? Dat je zo aangekeken wordt, dat mensen bang voor je zijn?

Moerad: Dat doet heel veel met je. Je vindt geen aansluiting. Je voelt dat je echt buitengesloten wordt. Je wilt meedoen, je best doen, je wilt jezelf bewijzen, maar je moet je meer bewijzen dan anderen en dan is het nog niet genoeg. Hoe ik ermee omga? Ik heb net als Saïda een goeie omgeving gehad gelukkig. Er waren ook rolmodellen, mensen die dezelfde ervaring met uitsluiting hebben gehad en toch door hebben gezet. Dat geeft mij inspiratie, houdt mij staande, geeft mij moed om verder te gaan. Ondanks dat je dit meemaakt kan je toch optimistisch blijven, ik blijf gewoon vechten.

Fatouch Chanaat: Ik heb regelmatig overleg met de gemeente. Ik kom daar de trap af. Daar staan allemaal mensen die ik niet ken; ze vragen: 'Heb je het gehaald?' Ik denk, wat heb ik gehaald, waar hebben ze het over? Ik kijk om me heen en zie een groot bord: staatsexamen NT2. Ja, ik kan er nu om lachen maar ik kan me voorstellen als een meisje van 17 dit keer op keer zou meemaken… dat ze denkt, ja, ben ik nog iets waard?
Nog een voorbeeld: ik heb een afspraak met een van de directeuren van de Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling. Zegt de vrouw bij het betreffend loket: 'inburgering zit hiernaast'. Ik zeg, nee mevrouw ik heb een afspraak met die en die, zegt ze weer hetzelfde. Het zijn echt dingen die ik dag na dag mee-

maak. Ik spreek Nederlands, ik spreek de naam uit van de vrouw met wie ik een afspraak heb, maar zij prikt niet door mijn hoofddoek heen. Zij kan mij niet als mens zien.

Serife Bulduk-Odunco: Ik maak ook vaak dit soort gebeurtenissen mee. Zo kwam ik eens binnen op een wijkoverleg in Schiedam, zegt de voorzitter - een Turkse meneer: jij vertegenwoordigt zeker de moskee. Hoofddoek, moskee als we het dan over etiketten hebben. Ik vind het dan heel leuk om te confronteren: is dat jouw denkkader? Ik kom namens de Stichting Pameijer!

[5] Het onderzoek wordt besproken in de bijdrage van Huub Beijers en Saïda el Arbaji aan deze bundel (zie pag. 80)

Jurriaan Omlo wijst er in zijn proefschrift op dat er weinig aandacht is voor de perspectieven van etnische minderheden op integratie. Onder welke voorwaarden is integratie voor minderheden een na te streven ideaal? Er gaat ook weinig aandacht uit naar de rol die instituties en autochtone burgers spelen bij integratie. Terwijl het fenomeen integratie de gemoederen in Nederland toch volop bezig houdt.

Ook Omlo vindt in zijn onderzoek dat de zelfpositionering van minderheden als Nederlander kwetsbaar blijkt. Zijn respondenten willen er graag bij horen, maar in alledaagse interacties krijgen zij voortdurend signalen dat zij anders zijn en er niet echt bij horen.
Respondenten hebben ook last van meer impliciete en 'onschuldige' vormen van uitsluiting. Daarbij kan de subtiele vooringenomenheid voor sommigen misschien nog wel verwarrender en frustrerender zijn dan hardere vormen van afwijzing.
Verder wijst hij op het gevaar van zowel *ondersocialisering* ('integratie is een individuele zaak'), als *oversocialisering* ('alles ligt aan externe condities'). Mensen zijn net zomin de enige regisseur van hun leven, als een speelbal van hun omgeving. Zijn onderzoek laat mooi zien dat kritiek op gangbare normen goed samengaat met een sterke maatschappelijke betrokkenheid.

Jurriaan Omlo, *Integratie èn uit de gratie? Perspectieven van Marokkaans-Nederlandse jongvolwassenen*, Eburon, 2011

Intermezzo: Waar is de Nederlandse tolerantie gebleven - als die al weg is of als die er al ooit was?

Fatouch Chanaat: ik ben hier als baby gekomen. Heb nooit uitsluiting gevoeld. Mijn vader ook niet. We hebben Nederland als tolerant ervaren. De intolerantie waar we het vanmiddag over hebben was er niet altijd. Ik at bij de buren, de buren waren aardig. Wat maakt dat het weg is? Die vraag spookt door mijn hoofd.

Rob van Dijk: Waarom is de tolerantie weg - als die al weg is?

André Tuinier (werkzaam bij De Achterkant): De Nederlandse samenleving is ontzettend veel angstiger geworden de laatste vijftien jaar. Daar maken politici ook gebruik van - ik hoef geen namen te noemen. Dat is een belangrijke reden voor die afweer die er is gekomen. Ik hoor hier vanmiddag in alle toonaarden waarom het zo ontzettend belangrijk is om aan destigmatisering te werken.

Iemand uit het publiek: Versplintering en individualisering in de maatschappij krijgt ook zijn beslag in uitsluiting. En de economische recessie die al lang duurt … de schuld wordt geprojecteerd op 'de ander'.

Iemand uit het publiek: De hele samenleving verandert. Ik geloof niet dat dit een cultureel probleem is. Ik geloof dat mensen zo ontzettend met zichzelf ingenomen zijn, dat ze alleen maar met hun eigen hachje bezig zijn.

Franklin Plein (verbonden aan het buurtteam Overvecht): Ik weet niet of er zoveel veranderd is. Ik ben hier geboren en in de jaren zeventig opgegroeid. Toen werd je als Surinamer veel gruwelijker nog als nu gediscrimineerd. In de jaren tachtig heb ik ook die mafkees uit Den Haag Janmaat mee gemaakt. Volgens mij is het helemaal niet veranderd, alleen zijn nu de moslims de klos.

Iemand uit het publiek: Ik wil nog graag een ander geluid laten horen. Ik heb sinds de jaren tachtig in verschillende volkswijken in Den Haag en Rotterdam gewerkt en ik heb daar in no time stabiele arbeidersbuurten zien veranderen in buurten waarin de bewoners zichzelf niet meer herkenden en waar ze geen gehoor vonden voor ervaren problemen. Dat is een garantie voor uitsluiting.

Steun in religie

Rob van Dijk: Wat helpt jullie om met deze gevoelens van uitsluiting om te gaan? Om gezond te blijven?

Moerad Riouech: Een van de belangrijkste dingen in mijn leven is mijn religie. Ik ben moslim. De islam geeft mij identiteit, geeft mij bewustzijn wie ik ben, wat ik in het leven doe, hoe ik me moet gedragen. Het is een levensovertuiging en een levenswijze, dat geeft mij een gevoel van wie ik ben, het maakt mij sterk.

Saïda el Arbaji: Ik heb niet alleen een fijne omgeving en fijne vrienden. Ik heb ook mijn eigen persoonlijkheid en die heb ik gecreëerd door mijn geloof. Het geloof geeft mij de kracht om door te gaan.

Rob: Een van de vragen die migranten moeten beantwoorden is: wie ben je? Hoe zouden jullie die vraag (voor jezelf) beantwoorden? En hoe beantwoorden Marokkaanse jongeren uit jullie omgeving die vraag?

Saïda: Dan kom je bij het creëren van je eigen identiteit. Het is best moeilijk geweest. Je leeft in twee culturen: de Marokkaanse en de Nederlandse cultuur en buiten dat ben je ook nog moslim. Ik denk dat ik van alles een beetje heb gepakt en eigen heb gemaakt waardoor ik een eigen identiteit heb gecreëerd.

Moerad: Ik sluit me geheel aan bij Saida: het is van alles een beetje wat. Ik merk wel in mijn omgeving dat jongeren er verschillend mee omgaan. Er zijn jongeren die vatbaarder zijn voor uitsluiting en zich daardoor meer identificeren met het Marokkaan zijn; ze willen niks te maken hebben met Nederlander-zijn want ja, je wordt toch niet geaccepteerd. Dus dan maar een Marokkaan zijn.

Rob: Jamila en Oumaima, hebben jullie nog iets toe te voegen aan het verhaal van Moerad en Saïda?

Jamila Laghrib: De vraag 'Wie ben jij?' kan je niet een-twee-drie beantwoorden. Het hangt ervan af waar je bent. Als ik naar Marokko ga word ik ook gezien als een buitenlander. Je ziet het als een soort van pech dat je in een ander land geboren bent. En dat maakt het moeilijk een eigen identiteit te ontwikkelen. Voor mij is religie ook belangrijk en ik denk ook dat je van alles wat moet kunnen nemen om je te vormen. Daar ben ik het helemaal mee eens.

Identiteitsstress

Rob van Dijk: Dat brengt mij bij Fatouch Chanaat. Je werkt bij de Stichting Al Amal, bent daar bestuurslid en je werkt ook voor het Steunpunt GGz. Ook jij moet jezelf uitvinden in een vreemde en soms vijandige wereld. Daarover heb jij gezegd: identiteitsstress is misschien een begrip dat veel problemen die jongeren hebben kan verklaren. Kun je uitleggen wat identiteitsstress is?

Fatouch Chanaat: Ik heb veel met jongeren samengewerkt; ik ben hier ook opgegroeid. Ik heb hier ook als jonge meid gewoond, geleefd, heb van dichtbij veel meegemaakt. Wat ik bedoel met identiteitsstress is dat jongeren, waar ze zich ook bevinden - en ik heb het net weer gehoord - zich nergens thuis voelen... omdat de ander niet weet hoe hij met hen om moet gaan. Thuis weten ze niet goed hoe ze met de jongeren om moeten gaan, buiten precies hetzelfde…en het land van herkomst ziet ze ook als vreemde vogels. Waar je ook bent, je wordt achtervolgd met het idee dat je geen identiteit hebt. Ik merk ook in gesprekken met jongeren dat ze zeggen dat ze zich gedwongen voelen zichzelf uit te sluiten.

Rob: Hoe vindt dat concreet plaats? Hoe sluit je jezelf uit?

Fatouch: Ze creëren een eigen wereld. Een hoek van de straat, waar ze met z'n twintigen staan. Een plek waar ze zichzelf kunnen zijn, waar ze geaccepteerd worden zoals ze zijn, de luidruchtigheid, het gelach, de thema's waar ze het over hebben. Ze dragen dezelfde last: ik heb geen stageplaats, jij ook niet, ze lachen erom, huilen erom, worden er boos om, ze herkennen elkaar erin. Bij de meiden precies hetzelfde. Ze gaan er een heel andere levenswijze op nahouden, een van extremen. Ze storten zich helemaal in de religie, sluiten zich letterlijk uit, sommige jonge meiden gaan bourka's dragen, ze sluiten zich letterlijk af met een sluier voor hun gezicht: ik wil niks met jullie te maken hebben. Maar je hebt ook meiden die zich helemaal losrukken en de andere kant opschieten: ze gaan drinken, blowen en noem maar op - vrijheid. Dat zijn twee uitersten waarin jongeren vluchten, waarin ze denken zich veilig te voelen, maar intussen worden ze wel door anderen schuin aangekeken: daar heb je ze weer… de Marokkaanse jongeren. Ik denk: we hebben ze als samenleving zelf gecreëerd.

Rob: Een proces van twee kanten: uitsluiting leidt tot zelfuitsluiting. Wat doet dat met mensen, wat heeft het voor gevolgen? We hebben het over 'uitsluiting maakt ziek'. Zie jij in jouw werk de gevolgen ervan?

Fatouch: Ik zie heel veel jongens, dan heb ik het over jongens van 18, 19 jaar die echt ziek worden. Ik heb het over ziek, omdat ze bijvoorbeeld stemmen horen. Ze zeggen: ik heb zoveel vreemde gedachten in mijn hoofd dat ik iets moet doen. Ze hebben last van dwangmatig gedrag. Ze zijn 18 jaar, in de bloei van hun leven… dat je dan zover heen bent dat je met zulke gedachtes rondloopt. Of ze zoeken uitersten op: ze storten zich op iets, schieten er helemaal in door, leven niet meer in de werkelijkheid. Ook jongens die dag en nacht op straat hangen. Ze hebben eigenlijk hun leven opgegeven. Daar moet je ziek voor zijn. Ze zijn ook constant in een verdedigingshouding, ze kunnen niks meer hebben, het zijn lopende tijdbommen. Door de stress die ze dagelijks meemaken.. er hoeft maar net iets te gebeuren, die ene Nederlandse buurvrouw die zegt 'even weg hier', die krijgt de hele lading van zeven jaar ervaring over zich heen. Dat gebeurt niet zomaar, de agressie komt niet uit het niets. Het is opgestapeld.

Rob: Wat helpt mensen uit deze vicieuze cirkel? Wat geeft kracht, wat geeft mogelijkheden om dat te doorbreken?

Fatouch: Ik heb een klein project opgezet: 'tussen twee culturen opgroeien'. Dus niet *in* twee culturen maar *tussen* twee culturen. Het zijn Marokkaanse Nederlanders die zich ook moslim noemen maar het niet praktiseren. Ze hangen op straat en doen wat god verboden heeft.
Ik heb die drie identiteiten naast elkaar neergelegd en gezegd, haal eruit wat jij nodig hebt ervan en probeer zo je eigen identiteit te vormen. Het bijzondere was dat zij van alle drie het goede inzagen, alleen ze konden het zich niet goed eigen maken omdat de omgeving er niet klaar voor was. Als ik van alles een stukje neem en ik loop buiten, dan ben ik nog steeds alleen maar 'die Marokkaan', of 'die moslim' of 'die Marokkaan die heel erg probeert Nederlander te zijn'. Ik kan mijn uiterlijk niet veranderen en ook mijn omgeving niet. En dat maakt het lastig. Ook al willen zij een identiteit creëren waar zij gelukkig mee zijn, waar ze een gevoel voor eigenwaarde aan kunnen ontlenen, zijn wij daar dan klaar voor als samenleving?

Rob: Dus ook hier moet het van twee kanten komen: jij helpt jongeren hun identiteit te construeren, reikt daarvoor een aantal ingrediënten aan, maar de vraag blijft: hoe wordt het geaccepteerd door de buitenwereld?

Fatouch: Ja, dus daar ligt een taak voor ons, voor iedereen om te kijken: hoe kunnen we de beeldvorming doorbreken. Als Saïda het heeft over de verbaasde blikken die haar aankijken - het zou ook kunnen zijn omdat ze een mooie hoofddoek om heeft. Maar door haar negatieve ervaringen, kan Saïda het alleen zo voelen als 'ze kijken me zo aan omdat ik Marokkaan ben'.
Dat zeg ik ook tegen de jongeren: misschien ben je toevallig niet aangenomen, misschien waren de anderen veel beter dan jij. Je kunt het ook van die kant zien. Maar als ze 'toevallig' bij twintig stageplekken niet aangenomen worden, dan moet je ze wel gelijk geven. Dus het is heel lastig van twee kanten.

Strijdigheid en diversiteit

Rob van Dijk: Dat brengt mij ook op het begrip waar Richard mogelijk iets meer over kan zeggen. We hebben het over identiteitsstress gehad, maar in wezen zit daar strijdigheid onder. Kan jij zeggen wat dat begrip van de Franse filosoof Lyotard inhoudt en hoe het helpt de positie van de Marokkaanse jongeren beter te begrijpen.

Richard Brons: Ik wil het vooral laten aansluiten bij wat hier naar voren komt. Je kan het op verschillende manieren uitleggen maar strijdigheid is in principe een onrecht dat je aangedaan wordt, wat

je ervaart, maar dat je niet kunt uitleggen aan de tegenpartij. Het komt niet eens over bij die andere partij, dat je dat onrecht wordt aangedaan. En het is nog iets algemener: een onrecht dat je ervaart, maar dat je niet onder woorden kunt brengen.
Voor mij heeft strijdigheid een heel persoonlijke betekenis gekregen. Tegen mijn 60ste heb ik ontdekt dat ik toch wel mijn hele leven te maken heb gehad met autisme. Dat betekent dat je heel moeilijk prikkels kan verwerken. Daarmee moet je omgaan maar in de manier van omgaan zit je behoorlijk in jezelf besloten. Daardoor vind je geen aansluiting en daardoor word je verder uitgesloten.
Als we nu een bruggetje maken naar wat hier aan de orde is: ik zelf kom dus uit de wereld van autisme en de zorg eromheen en ik merk dat er heel veel met etiketten wordt gewerkt en te weinig wordt gelet - en dat geldt ook voor migranten en hun nakomelingen - op diversiteit, op de verschillen tussen mensen. De een is meer in staat om op een creatieve manier de uitdaging op te nemen dan een ander, die er misschien helemaal niet toe in staat is. En dat kan hen niet aangerekend worden want dat zijn de verschillen tussen mensen... Mensen zijn verschillend in wat ze aan kunnen. Dat vind ik in de discussie vaak niet genoeg naar voren komen.

Kwartiermaken tegen uitsluiting

Rob van Dijk: Al Amal is voor en door Marokkaanse vrouwen. Kan je iets zeggen hoe Al Amal aan het kwartiermaken vorm geeft in de zorg?

Fatouch Chanaat: Simpel gezegd: door de vraag op te halen in de groep. Jij bent iemand uit de gemeenschap, dus het is veel makkelijker om het gesprek aan te gaan, de vragen boven te halen, de zorgen ook. Het gaat erom die zo goed mogelijk te formuleren, te verpakken in een pakketje en die eigenlijk weer zo goed mogelijk af te geven aan anderen die er iets mee zouden moeten: zorginstellingen, hulpverleningsinstanties. Dat je duidelijk maakt, dit is er nodig als we met z'n allen aan de zorgen en problemen iets willen doen.

Rob: Kan je een voorbeeld noemen waarin Al Amal succes heeft geboekt in die bemiddelingsrol?

Fatouch: Een project dat we al jaren doen: we zetten vertrouwenspersonen in in gezinnen waar de hulpverlening uit de hand gelopen is. Waar de hulpverlening niet binnen komt, terwijl er wel allerlei zorgen zijn vanuit bijvoorbeeld de school. Daar sturen we dan een vertrouwenspersoon heen die de kern van het verhaal naar boven krijgt. Vaak krijgen we gezinnen aangemeld omdat men zich zorgen maakt over de opvoeding van de kinderen. Dan komt de zorgmelding via de school bij Bureau Jeugdzorg. Maar als wij daar binnenkomen zien we helemaal niet dat de kinderen de zorg zijn, maar dat er heel andere dingen spelen. Wij proberen de kern te achterhalen. Daar proberen we samen met het gezin aan te werken en waar nodig hulp in te zetten en ook 'warm over te dragen'. Presentie-achtig met empathie. Niet op je uren gaan staan of op wat precies in jouw functieomschrijving past.

Rob: Merk je ook dat dat effect sorteert bij de organisaties waarnaar je bemiddelt?

Fatouch: Ja, er gaan werelden open wanneer de vertrouwenspersoon terugkoppelt aan de zorgmelder, Bureau Jeugdzorg, maatschappelijk werk. Je maakt ze vertrouwder met de cultuur. Maar we maken ook in de gezinnen duidelijk hoe het Nederlandse systeem werkt. Je moet een middenweg vinden. Je kunt het systeem niet zomaar veranderen. Het gaat erom een manier te vinden om samen te werken zonder het gevoel te hebben dat jij steeds inlevert.

Rob: Kwartiermaken staat voor de poging een maatschappelijk klimaat te bevorderen waarin meer mogelijkheden ontstaan voor mensen om erbij te horen naar eigen wens en mogelijkheden. Als het om migranten gaat hebben we het over twee niveaus in kwartiermaken: kwartiermaken voor migranten in een nieuwe samenleving, en kwartiermaken voor mensen met een psychiatrische achtergrond.

Serife Bulduk-Odunco: Ik ben kwartiermaakster in Schiedam vanuit de Stichting Pameijer. In Schiedam wonen veel Turkse mensen. We hebben daar een beschermd wonen-voorziening naast de moskee. Ik hoorde dat sommige bezoekers van de moskee niet weten om te gaan met bewoners in het beschermd wonen. Daar is een bewoonster nog zieker van geworden. Mensen negeerden haar of trokken hun kinderen weg als ze eraan kwam. Uitsluiting doen we met z'n allen en het betreft niet alleen Marokkaanse jongeren. Met z'n allen etiketteren we elkaar - vanwege een hoofddoek, vanwege een ziekte, of omdat je er niet goed uitziet. Dan denkt men 'die zal wel niet deugen', of 'ze zal wel gebruiken'. Als samenleving met elkaar moeten we kijken hoe we meer begrip kunnen creëren.
Ik werk nu zeven jaar voor Stichting Pameijer. Pameijer werkt voor mensen met een verstandelijke beperking of een psychiatrische achtergrond. Ik werk in Schiedam, Vlaardingen en Maassluis. Vorig jaar heeft Pameijer besloten negen kwartiermakers aan te stellen. Wij kregen de opdracht mee te werken aan een gastvrije samenleving voor onze bewoners. In Schiedam werk ik veel met zelforganisaties. Bij Pameijer hechten we heel veel waarde aan *empowerment*, aan mensen bij hun eigen kracht brengen. Er wordt gewerkt vanuit de vraag: 'wat willen bewoners en wat kunnen ze?' Zijn ze zich bewust dat ze niet alleen bewoner zijn van een woonvoorziening maar ook buurtbewoner. Aan de andere kant proberen we dus de samenleving gastvrijer te maken.

Rob: Kan je een successtory geven van jouw werk als kwartiermaker?

Serife: Ik noemde al het voorbeeld van het onbegrip van de bezoekers van de moskee jegens de bewoners van Pameijer in de beschermde woonvorm. Eigenlijk was het ook zo dat de bewoners van Pameijer van hun kant de moskeegangers zagen in termen van extremisme: ze dragen een hoofddoek, komen vijf keer op een dag bidden en wat er allemaal binnen gebeurt weten we niet maar... Het voelde dus van twee kanten niet goed.
Ik heb het bestuur van de moskee uitgenodigd voor een rondleiding langs vier voorzieningen van ons. Om een beeld te geven van wat Pameijer doet. Vervolgens hebben we de contacten warm gehouden en gekeken of de vrouwen die in de moskee actief zijn, iets voor onze bewoners konden betekenen. Zij

doen echt heel veel vrijwilligerswerk daar. En samen eten is een goed middel om mensen bij elkaar te brengen. We hebben vorig jaar een kookgroep geprobeerd te starten van Turkse vrouwen met onze bewoners. Helaas is dat nog niet echt gelukt. (Wel organiseerde Pameijer afgelopen zomer met haar bewoners en met de moskee samen een straatfeest -*red.)*

Rob: Je geeft goed aan wat belangrijk is: dat als mensen met elkaar in contact komen en met elkaar kennis kunnen maken, dat er dan vooroordelen wegvallen en begrip kan ontstaan. En dat kwam daarnet ook in de werkwijze van Fatouch Chanaat terug.

Uitsluiting maakt ziek

Huub Beijers: Voor de pauze ging het over ziek worden omdat je voortdurend als 'ander' behandeld wordt. Aanleiding voor deze kritische dialoog zijn onder meer de cijfers die we kennen uit de epidemiologie, [6] dat het aantal Marokkaanse jongens uit de tweede generatie met een psychose ongeveer zes keer zo hoog ligt als bij autochtone leeftijdgenoten. Natuurlijk moeten we het over alle vormen van uitsluiting hebben, maar uitsluiting op grond van etniciteit, huidskleur of geloof maakt daar expliciet deel vanuit. Ik heb wel eens het gevoel dat we daar niet aan willen, dat niet hardop willen zeggen. Voor mij is dàt de strijdigheid, waar Richard Brons het over heeft. Het gaat er niet om het hebben van psychische problemen tot politiek probleem te reduceren. Het gaat er wel om de 'politieke aspecten' ervan onder ogen te zien en er iets mee te doen. Daarom organiseerden we in 2009 het symposium *Uitsluiting maakt ziek - Frantz Fanon Actueel.*
Richard Brons: Birsen Basar maakt in haar boek en film heel duidelijk waar de dubbele uitsluiting uit bestaat.[7]

Joop Kools (trainer): Ik heb een eigen bedrijfje, *de Ont-moeting,* en probeer in organisaties en ook maatschappelijk de dialoog te bevorderen, onder meer door hier in Utrecht de *Dag van de dialoog* mee te coördineren.[8]
We hebben het vanmiddag over identiteit maar het is wel een enorm containerbegrip geworden vind ik. Dat maakt het lastig om er goed over te praten. Je hebt aan de ene kant je eigen identiteit, je identiteitsontwikkeling en de worsteling ermee. Aan de andere kant heb je een opgeplakte identiteit, die vaak heel anders is, maar waar je je toch ook mee gaat vereenzelvigen. Dat leidt tot een hoop conflicten. Dat is niet zo simpel op te lossen natuurlijk. Voor een deel is dat je eigen interne dialoog die je te voeren hebt. Op een kleinschalig niveau denk ik wel dat het helpt om met elkaar in gesprek te gaan en te proberen elkaar te begrijpen, ook al is voor sommige conflicten nauwelijks een gemeenschappelijke taal te vinden. Maar of dat maatschappelijk zoden aan de dijk zet? Je moet op een of andere manier een soort hefboom hebben.

Erwin Wieringa (coach): Ik heb in de hulpverlening geleerd dat *empathie* de enige hefboom is die werkt. Empathie is een strategie waarmee ik me kan verplaatsen in de ander. Dàt zou centraal moeten staan in het onderwijs, in plaats van het eindeloos toetsen op intelligentie.

Moerad Riouech: Ik heb het al gezegd: een rolmodel werkt altijd goed. Ik zie meer in het begeleiden van Marokkaanse jongeren. Als je problemen signaleert, dat je dan een Marokkaanse jongere in kunt zetten die al iets heeft bereikt in zijn leven. Of ook geslaagde projecten van Marokkanen laten zien. Het kan van alles zijn: jongeren die een eigen bedrijf hebben, die afgestudeerd zijn; elkaar ervaringen vertellen en met elkaar delen.

Schotten slopen

Iemand uit het publiek: Waar ik als hulpverleenster tegenaan loop zijn de contacten met zelforganisaties. Als het gaat over dagbesteding, activiteiten waar we met maatschappelijke steunsystemen naar op zoek zijn, dan zijn van de mensen die aan tafel zitten zwart wit gezegd alle 25 mensen blank. Hoe kunnen we meer met de zelforganisaties samenwerken?

Fatouch Chanaat: Die vraag heb ik al heel vaak voorbij zien komen! Dat is een ervaring die we vaak hebben gehad, instanties die werken vanuit vaste kaders: zo doe je de dingen, in die functie. Het blijkt heel moeilijk voor

In haar promotieonderzoek gaat de psychiater Tekleh Zandi kritisch in op de manier waarop de respondenten in het onderzoek van Selten (2012) werden bevraagd. Die houdt in haar ogen te weinig rekening met cultuurspecifieke aspecten.

In Marokko is ‘stemmen horen’ niet, zoals in Nederland, een indicator voor psychose, maar een gebruikelijke manier om te zeggen dat je koorts hebt of je ziek voelt. Anderzijds zal een Marokkaan niet gauw zeggen dat hij ‘depressief’ is. In het Berbers is er geen woord voor 'somber'. Bovendien zien zij depressie niet als een ziekte, maar als het logische gevolg van de vele problemen die zij in hun leven tegenkomen.

Zandi veronderstelt dat bij een cultuurgevoelige bevraging van Marokkaanse mannen niet zozeer het percentage psychoses als wel het percentage depressies significant hoger zal blijken te liggen. Want zij twijfelt er niet aan dat mensen wel degelijk ziek kunnen worden van discriminatie en uitsluiting, nog los van de stress die het leven als migrant sowieso al met zich meebrengt.

vrij naar Michi Almer: ‘Waarom Marokkanen vaak stemmen horen en bijna nooit somber zijn’, *Deviant* nr.77 (juni 2013)

In *Samir's Gym* * voert Sebastian Abdallah kickbokstrainer Samir op als rolmodel. De Gym trekt jongeren aan vanwege Samirs eigen achtergrond in het straatleven, zijn meesterschap in de vechtsport en zijn zorg en investering in de jongeren: 'ik wil er echt voor hen zijn; geef mij maar de gasten waarvan iedereen zegt, laat maar'.

Succeservaringen vormen de brandstof voor sociaal-emotionele ontwikkeling en het creëren van perspectief en hoop, schetst Abdallah. Weg van het slachtofferschap. Sport functioneert hier dus als een echte *niche* om zelfvertrouwen en eigenwaarde op te doen waarmee de samenleving getrotseerd kan worden. Abdallah analyseert de succeservaringen in de praktijk van de Amsterdamse jongerenwerker Samir aan de hand van Randall Collins' theorie over *Interaction Ritual Chains*.**

6 Jean Paul Selten, *De Social Defeat-hypothese,* inaugurale rede, Maastricht, 2012 [http://arno.unimaas.nl/show.cgi?fid=26924] Zie ook de zijtekst hiernaast.

7 Birsen Basar is een jonge vrouw van Turkse afkomst. Sinds zij weet dat ze autisme heeft, probeert zij met veel inzet autisme bespreekbaar te maken in met name Turkse kringen. Zij schreef twee boeken: *Ik wil niet meer onzichtbaar zijn,* Pica, 2010, en *De jungle van autisme,* 2013. De documentaire *Birsen* van Pauline van Tuyll en Karen Kuiper volgt deze moedige vrouw in haar huidige leven.

8 [www.utrechtindialoog.nl]

* Sebastian Abdallah, ‘Samir's Gym. De emotionele energie van succeservaringen in het jongerenwerk’, in: Justus Uitermark, Amy-Jane Gielen en Marcel Ham (red.) *Wat werkt nu werkelijk? Politiek en praktijk van sociale interventies*, Van Gennep, 2012.

** Randall Collins, *Interaction Ritual Chains*, Princeton University Press, 2004

de medewerkers om daaruit te stappen. Dat is ook wat ik telkens weer benoem: onbewust sluiten we mensen uit door te zeggen: ik wil wel maar wel binnen mijn kaders.
Als jij met mij samen wilt werken, dan vraag ik als eerste aan jou: ben jij bereid buiten jouw kaders te kijken, te denken en te werken? Als jij daar ja op zegt, dan gaan we kijken welke oplossing voor die groep of het individu nodig is. Dan maakt het niet uit waar je vandaan komt, dan krijg je maatwerk, een pakket dat past.

Rob van Dijk: Kun je vertellen hoe je als 'witte organisatie' met een zelforganisatie als Al Amal kunt samenwerken?

Fatouch: Een organisatie die gespecialiseerd is in de opvoeding van jongere kinderen, heeft gezegd: wij willen van jullie leren! Toen hebben wij gezegd, heel graag. We zijn nu met duo-coaching bezig, een opvoeddeskundige met een vertrouwenspersoon, gewoon een huisvrouw met goeie bagage die precies weet wat een gezin nodig heeft. De opvoedbegeleider staat daar voor open en zegt, ik wil van jou leren hoe jij dat doet; ook al ben ik de specialist, jij bent deskundig. Dat werkt heel erg goed. We zijn nu twee jaar verder en we worden nog steeds gevraagd om samen naar gezinnen te gaan. De organisatie huurt ons in, koopt ons in als dienst! We zijn gelijkwaardige partners. Ik wil van jou leren dus ik koop jouw expertise in. Onze mensen worden als volwaardige hulpverleners gezien.

Iemand uit het publiek: Ik ben werkzaam in de verslavingszorg en daar heb je natuurlijk precies het zelfde: dat mensen alleen worden gezien als hun ziekte of hun verslaving, terwijl de bredere achtergrond, de rol die ze hebben als vader, moeder, zoon of kind, buurman, dat blijft buiten beeld. En dan wordt het ook veel moeilijker voor de hulpverlener om zich te realiseren: ik had het ook kunnen zijn, het had mij ook kunnen overkomen. Als je zover bent om dat te beseffen is empathie een stuk dichterbij.

Saskia Matthee (kwartiermaken bij Pameijer): Gisteren sprak ik op een vrijwilligersmarkt met een opbouwwerker die zich bezighield met het plaatsen van vrijwilligers door heel de stad. Ik vertelde dat mijn cliënten het ook leuk vinden om vrijwilligerswerk te doen. Zei ze: 'met jullie soort mensen is dat wel lastig'. Toen dacht ik, wat hebben wij dan voor 'soort mensen'? Dus nu ga ik een plan schrijven om dat schot weg te halen. Bijvoorbeeld met behulp van een *Photovoice* groep. Dat maakt altijd heel veel los bij het publiek, dat zich bewust wordt van hun eigen rol in de uitsluiting.

Fatouch: Er is een groot verschil tussen wat wij op de werkvloer ervaren en wat directies willen van hun medewerkers. De medewerkers herkennen onze verhalen en zeggen, het klopt, zo zou het eigenlijk moeten. Maar als we met de directies praten verschuilen zij zich achter het beleid. Dus ik roep jullie op ook in je eigen organisatie kwartier te maken om de hele samenleving te kunnen veranderen.

De hefboom van Joop

Doortje Kal: Ik wil nog even terug komen op de hefboom waarnaar Joop Kools op zoek is: het individuele gesprek en maatschappelijk iets te weeg brengen, hoe verhoudt zich dat tot elkaar? In de tweede dialoog was dat ook aan de orde. Niet iedereen kan zich in iedereen verdiepen. Dus, hoe kan je bevorderen dat dit *structureel* gebeurt: dat mensen zich verbinden, mensen die sterker in hun schoenen staan aan mensen die minder sterk staan, niet om hen in die positie te laten, maar om hen te bemoedigen en mee te nemen in de wereld? Die daardoor ook een beetje een andere wereld wordt. Hoe kunnen we de ontmoeting tussen verschillen gemakkelijker maken, en zodoende voorkomen dat mensen in door angst ingegeven hokjes worden ingemetseld? Hoe kunnen we de empathie aanwakkeren van Erwin Wieringa, en van Adri Smaling aan wie ik het idee voor deze kritische dialogen ontleende, en de maatschappij een beetje minder angstig en uitsluitend doen zijn?

Huub Beijers: Wij proberen vanuit het Steunpunt wel een brug te slaan, bijvoorbeeld door die film te maken. We willen niet zozeer informatie geven aan de ander, maar zoals Fatouch Chanaat zegt: bescheiden zijn, niet gelijk met een boodschap komen. Eerst vragen wat er is. Wat ik heb geleerd bij het Steunpunt, maar ook bij het Basisberaad waar we tien jaar lang een project met Kaapverdianen hebben gedaan, is om bescheiden te zijn. Dat betekent ook het geld wat wij hadden op een bepaald moment naar de ander te brengen, dat vind ik echt belangrijk. Zo ben ik ook gaan samenwerken met Al Amal. Door iemand uit de kring van Al Amal bij mij aan te nemen en te zeggen, je werk doe je daar en niet bij ons. Dat vind ik een opdracht, om daarvoor ruimte te creëren.
Toen ik hier naartoe ging fietste ik samen met Franklin en die werkt als ervaringsdeskundige in het lokale buurtteam in Overvecht. Hij zei, het probleem is hoe die buurtteams samengesteld zijn. Overvecht is een heel diverse wijk, maar de mensen die in mijn team zitten, sluiten op geen enkele manier aan bij de mensen die in die wijk wonen. Dus.. je moet, wil je de brug slaan, bijvoorbeeld naar zelforganisaties, in de eerste plaats bescheiden zijn. Ruimte creëren, buiten gebaande paden treden, dat wens ik veel managers toe. Dat ze af en toe hun tong afbijten, even de andere kant opkijken, want die ruimte moet nu gemaakt worden, bij die persoon, die organisatie, maar vooral binnen de gemeenschap die ik wil bereiken.

Frantz Fanon staat bekend als de filosoof die een gezicht gaf aan de verwoesting en vervreemding die de zwarte mens ervaart binnen de onderdrukkende structuren van een blanke, koloniale context. Hij was tijdens zijn hele leven in de positie van ‘de ander’. Hij heeft dit geniaal aangegrepen om verbanden te zien tussen de maatschappelijke context en de ontwikkeling van het individu.

Het maatschappelijk klimaat kenmerkt zich voor veel migranten niet alleen door onbegrip, onverschilligheid en soms zelfs haat van de hen omringende samenleving, maar ook door ontkenning op allerlei niveaus. Ontkenning van de individuele en collectieve geschiedenissen, van de eigen taal en cultuur, van vaardigheden en diploma’s, doorstane onderdrukking. Wat het des te moeilijker voor vele migranten maakt is dat ontkenning en uitsluiting plaatsvinden binnen een politieke en maatschappelijke context die deze zaken officieel juist veroordeelt.
Mensen zijn bovendien soms onbewust bevooroordeeld en dat sijpelt door in hun handelen; het onbewuste karakter maakt de ‘dader’ niet aanspreekbaar, wat opnieuw een vorm van ontkenning is.

Michi Almer: Ik zit in de redactie van *Deviant*, we zijn samen met Huub bezig met een themanummer over cultuur en migratie. Het begin van deze middag vond ik heel indrukwekkend met jullie verhaal over wat je allemaal meemaakt met uitsluiting, met problemen om zeg maar de druk uit te houden van aan de ene kant 'moet je gewoon zijn' d.w.z. net als wij, aan de andere kant krijg je steeds mee dat wat je ook doet je nooit zult zijn als wij, de dikke witte Nederlander, en in de loop van de tijd dan worden de problemen erger en erger en dan komen we in de buurt van de GGz en de psychiatrie. En dan krijgen we te maken met een systeem dat zegt, je hebt iets, je hebt een ziekte. Een systeem dat niet vraagt naar je leven, wat je hebt meegemaakt, maar scoort op symptomen.
We moeten niet alleen durven de boekjes los te laten. We moeten er ook voor zorgen dat die boekjes veranderen. Psychiaters moeten leren wat uitsluiting doet met mensen, dat mensen daar letterlijk gek van kunnen worden.

Huub Beijers & Saïda el Arbaji

'Welke afkomst je hebt, zegt mij helemaal niets'

Overwegingen bij een HU onderzoek naar ervaringen van Marokkaanse jonge mannen met uitsluiting

Voor jonge immigranten van de tweede generatie is de langdurige, subjectieve, ervaring een 'buitenstaander' of 'verliezer' te zijn (Selten 2012) in het land waar je bent geboren, vernederend. Dit verhoogt het risico op het krijgen van een psychotische aandoening. Vergeleken met autochtone jongeren is dat risico tot negen keer zo hoog (Veling e.a. 2006).
Hoe ziet die subjectieve ervaring van 'buitenstaander' of 'verliezer' er uit? Dat was de vraag die vier studenten van de Hogeschool Utrecht (HU) (El Arbaji e.a. 2013) zich stelden in het onderzoek, dat zij in 2013 uitvoerden in opdracht van het Steunpunt GGz Utrecht en het Lectoraat Kwartiermaken. De onderzoekers bevroegen zestien Marokkaanse jonge mannen, acht HBO afgestudeerden en acht vroegtijdige schoolverlaters, op hun ervaringen met uitsluiting.

Negatieve beeldvorming

De uitspraken van de jongeren liegen er niet om: *"Veel zien ons als bekrompen, homohaters, mogelijke vrouwenonderdrukkers, criminelen, hangjongeren en onrustmakers! Kortom veel negatieve vooroordelen"*. Een ander vertelt: *"Ik heb vaak te maken met mensen die domme vragen stellen over mijn religie en cultuur, dit vergt veel energie en geduld. (…) Het lijkt alsof ik verantwoording af moet leggen over de hele Marokkaanse en moslimgemeenschap"*. Vooral herkomst en religie roepen negatieve reacties op en leiden tot uitsluiting bijvoorbeeld als je maatschappelijk hogerop wilt komen. Een van de geïnterviewden beschrijft hoe hij met een CITO-score voor het VWO toch naar het VMBO wordt gestuurd, omdat hij dan zogezegd beter tot zijn recht zou komen. Hij vertelt: *"Mijn ouders vertrouwden het advies van de leraar. (…) Zij leerden ons om leraren te respecteren en ze te zien als een voorbeeld"*.
De media spelen volgens de Marokkaanse mannen een cruciale rol in de negatieve beeldvorming. Ze verspreiden ongenuanceerde beelden en politici lijken die beelden vervolgens alleen nog maar te willen bevestigen. Ze nemen daarin geen voorbeeldrol. Samen voeden ze zo het onbehagen in de samenleving. *"Op school denken mensen al snel alles over je te weten en de ordinaire vooroordelen, opgedaan bij Pauw & Witteman of Pownews, staan mij in de weg om mijn echte ik te laten zien"*, vertelt een van de geïnterviewde mannen.

Meerdere identiteiten

Die beperking van de mogelijkheden om een eigen identiteit te ontwikkelen en te laten zien, is essentieel in de beleving van deze jonge mannen. Er is niet één identiteit waaraan ze zich gebonden voelen. Ze zijn Nederlands, maar ook Marokkaans, en ook moslim. *"Ik weet dat mijn identiteit Nederlands is. Anderen zullen mij zien als Marokkaan, maar ik zie mijzelf als een moslim en daarmee zou ik mijzelf willen identificeren. Welke afkomst je hebt, zegt mij helemaal niets. Het is van belang hoe je staat in het leven en mijn religie, de islam, zegt daar alles over".* Marokkaan-, Nederlander- en moslim-zijn gaan in hun beleving goed samen, en welke identiteit voorop staat, wisselt dan vaak ook nog van situatie tot situatie. In de beeldvorming sluiten identiteiten elkaar echter uit: Je kunt kennelijk geen Nederlander zijn als je moslim bent.
De onderzoeksgroep van de Amerikaanse DelVecchio Good (2011) geeft aan dat we in een tijd leven van versplinterende culturen en 'hyperdiversiteit', waarin de verbinding tussen etnische identiteit en cultuur steeds zwakker wordt. De traditionele etnische indicatoren - in Nederland is dat bijvoorbeeld 'allochtoon', of 'herkomst', of 'Marokkaan' - zijn te grofmazig en hebben in die context hun verklaringskracht verloren. Dit sluit aan bij het onderzoek dat socioloog Jan Dirk de Jong (2007) deed onder Marokkaanse jongerengroepen in Amsterdam West. De Jong betoogt dat het niet de culturele herkomst is die het gedrag van de jongeren (met name de ontsporingen) bepaalt , maar veeleer de sociaal psychologische processen binnen de groep. Er valt wat voor te zeggen, maar wij vinden eigenlijk zo'n verklaring ook te eenzijdig, omdat deze de sociale en culturele arena waarin zich bevolkingsgroepen bewegen, buiten beschouwing laat. DelVecchio Good e.a. (2011) stellen daarover dat culturen en identiteiten dynamisch zijn, variabel en situationeel, ingebed in strijd om zeggenschap over, en toegang tot hulpbronnen.
De resultaten van het onderzoek van El Arbaji en haar collega's ondersteunen deze stellingname. Het volstaat niet, zo houden ze ons voor, om het gedrag van jongeren te willen verklaren vanuit dé Marokkaanse cultuur. De jonge mannen in hun onderzoek laten zien dat identiteiten meervoudig zijn: ze hanteren verschillende referentiepunten als het gaat om hun identiteit(sontwikkeling), en vinden dat zij teveel in de traditionele hokjes worden gedrukt. Daarnaast maken de HU-studenten met hun onderzoek duidelijk dat identiteiten situationeel zijn. Ze zijn opgehangen in een web van belangen en van strijd om toegang tot hulpbronnen zoals goed onderwijs en werk, en om erkenning als persoon. Die belangen zijn in beweging en vragen om voortdurende aanpassing.

We leven in een samenleving die moreel in paniek verkeert, zo concluderen de onderzoekers van de HU vervolgens. Men kijkt niet meer objectief naar deze groep mensen. Marokkaanse jonge mannen worden aangesproken op een (negatief geladen) sociale identiteit die wij als samenleving aan hen opleggen. Van positief nieuws is zelden nog sprake.

Veerkracht

Stigmatisering geeft veel druk, tast uiteindelijk het zelfbeeld aan en leidt in het slechtste geval tot zelfstigmatisering. Wat betreft veerkracht - het vermogen om zich onder druk weer op te richten - zien de onderzoekers verschillen tussen de goedopgeleide jonge mannen en degenen die een afgebroken opleiding hebben.
De schoolverlaters hebben een negatief zelfbeeld. Ze zijn onzeker geworden over hun bijdrage aan de samenleving. *'Wie willen ze dat ik ben?'* vragen ze zich af. Ze hebben het gevoel dat ze voortdurend worden afgewezen en voelen zich niet serieus genomen. Dat leidt tot desillusie en verlies van vertrouwen: ze zien geen reden meer om te solliciteren en menen dat de kans op een baan gering is, gezien hun afkomst en opleiding. Dat geldt niet voor de hoger opgeleiden. Die zien in afwijzing juist een uitdaging die bij hen motiverend werkt. Geweigerd worden voor een baan zegt meer over het bedrijf dan over mij als persoon, zo laten ze weten.

Geloof, familie en vrienden worden genoemd als bronnen waaraan jongeren kracht ontlenen. Daar zien de onderzoekers opnieuw verschil tussen de hoger en de lager opgeleiden. De hoger opgeleiden ontlenen kracht aan hun geloof en zoeken daarin een morele leidraad. *"De Islam is een gids in mijn dagelijks leven. Dat geeft mij rust en duidelijkheid". "Mijn geloof staat voor solidariteit, rijkeren en sterkeren zorgen voor de armeren en zwakkeren. Er wordt geen onderscheid gemaakt in ras, kleur of welzijnsstatus. De Islam is een mooi en eerlijk geloof dat door velen verkeerd geïnterpreteerd wordt."*
De lager opgeleiden zien eerder hun peergroup als krachtbron. *"Mijn vrienden zijn degenen die mij begrijpen. Met weinig woorden weten zij hoe ik me voel en zij weten wat ik probeer te zeggen. Ik kan altijd bij hen terecht."* Zij willen zich niet voortdurend bewijzen, maar zich geaccepteerd voelen en erbij horen, en zoeken daarvoor verbinding met anderen die zich ook niet geaccepteerd voelen. Ze behoren tot een bepaalde groep en dat is voor hen genoeg. De negatieve beeldvorming heeft ervoor gezorgd dat ze zich beperken tot hun eigen domein. Hun loyaliteitsgevoel is aanzienlijk tegenover de groep.

De inzichten van het onderzoek van El Arbaji e.a. bieden hoop op verandering omdat ze het probleem formuleren in termen die interventies in het sociale domein mogelijk maken. Wat voor oplossingen houden de onderzoekers ons voor?
Marokkaanse mannen die opgeleid zijn, zijn beter bestand tegen de ervaring van uitsluiting. De onderzoekers sluiten daarbij aan en zien 'empowerment' als sleutelwoord voor de gewenste aanpak. De schoolverlaters die door stigmatisering en negatieve beeldvorming een laag zelfbeeld hebben gekregen kun je helpen met het versterken van hun veerkracht. Verder vinden de onderzoekers dat zorgorganisaties meer moeten samenwerken met Marokkaanse zelforganisaties en cultuursensitiever moeten worden. Denk en werk niet alleen vanuit je eigen referentiekader, zo geven ze aan, maar sluit beter aan bij de dynamiek en de behoeften van deze doelgroep. Ze adviseren 'kritische dialogen' te organiseren, zoals in het Lectoraat Kwartiermaken ontwikkeld, om het gesprek met de Marokkaanse jongeren te voeren in hun eigen omgeving en hen de gelegenheid te geven hun wensen en behoeften te formuleren.

Daarnaast pleiten zij voor het ontwikkelen van trainingen en workshops gericht op empowerment en het vergroten van zelfvertrouwen van Marokkaanse jongens. Er zijn daarvan al verschillende voorbeelden in het land zoals de Empowermentgroepen van Indigo, de Diamant-training van de Amsterdamse Stichting Interculturele Participatie en Integratie, of de groepen van de Utrechtse zelforganisatie Al Amal. Forum biedt op internet een uitgebreide handreiking aan voor de ontwikkeling van empowermentmethoden bij allochtone jongeren (Delahaij, 2004).

Uitsluiting maakt ziek

De resultaten die Saïda el Arbaji, Mourad Riouech, Jamila Laghrib en Oumaima el Abassi in hun onderzoek op tafel leggen, zijn prikkelend. Wat ons zorgen zou moeten baren is de heftigheid van de emoties van de betrokken jongeren. De onderzoekers verpakken die weliswaar in nette onderzoekstaal, maar de lading valt tussen de regels door te lezen, als er gesproken wordt van 'woede' en 'grote frustratie' en over 'mijn hart wordt uit mijn lijf gerukt'. Het zijn reacties op de verscheurende eisen die worden gesteld vanuit de dominante samenleving. Het gebrek aan aansluiting kan leiden tot explosieve situaties. De subjectieve ervaring van een 'buitenstaander' of 'verliezer' te zijn, is, zoals Selten (2012) stelt, de cruciale factor in het ontwikkelen van ernstige psychiatrische problematiek. Het onderzoek van El Arbaji en haar collega's biedt onderbouwing voor de stelling dat die explosieve situaties zich ook tegen de jongeren zelf keren, oftewel dat ze in ziekmakende sociale omstandigheden leven. Uitsluiting maakt ziek. Kwartiermaken wil werken aan een gastvrije samenleving voor mensen met psychiatrische problematiek, of anderen die met uitsluiting kampen. Teveel nog denken we en werken we in de geestelijke gezondheidszorg vanuit de waarden van de dominante samenleving terwijl we inmiddels leven in een maatschappelijke omgeving die wordt gekenmerkt door verschuiving van economische macht, internationalisering en hyperdiversiteit. Het initiatief van het Lectoraat Kwartiermaken van de HU om expliciet ruimte te creëren voor migrantengemeenschappen verdient lof en navolging. Dit onderzoek van El Arbaji e.a. voedt het inzicht in de verbinding tussen de gastvrijheid van de samenleving en het ontstaan van psychiatrische problematiek. Het maakt duidelijk dat kwartiermaken er niet alleen om gaat om mensen met psychiatrische problematiek een plek te gunnen in de samenleving en hun kwetsbaarheden te omarmen als integraal deel van het leven, maar ook om het ontstaan van die problemen te voorkomen.

Literatuur:

Delahaij, R. (2004). *Dossier Empowerment, Empowermentmethoden bij allochtone jongeren.* Utrecht: Forum Beschikbaar op: http://www.forum.nl/pdf/empowerment.pdf.

El Arbaji, S., Riouech, M., Laghrib, J., el Abassi, O. (2012). *Wat voor soort uitsluiting ervaren de Marokkaanse mannen van de tweede generatie in Utrecht?* Utrecht: Steunpunt GGz Utrecht/Hogeschool Utrecht.

DelVecchio Good M.J., Hannah, S.D., Willen, S.S. (2011). 'Shattering Culture: an introduction. In Mary-Jo DelVecchio Good, Sarah S. Willen, Seth Donal Hannah, Lawrence Park (red.) *Shattering Culture: American Medicine Responds to Cultural Diversity. New York*: Russell Sage Foundation, pp.1-30.

Jong, J.D.A. de (2007). *Kapot moeilijk. Een etnografisch onderzoek naar opvallend delinquent groepsgedrag van 'Marokkaanse' jongens.* Amsterdam: Aksant.

Selten, J.P., (2012). *De Social Defeat-hypothese.* Inaugurele Rede, 16 november 2012. Maastricht: School for Mental Health and Neuroscience FHML, Universiteit Maastricht.

Veling, W., Selten, JP., Veen, N.D., et al (2006). 'Incidence of schizophrenia among ethnic minorities in the Netherlands: a four-year first-contact study.' *Schizophrenia Research*, 86, 189-193.

Doortje Kal

Ander onderzoek

Diversiteit als rijkdom en opgave

Het zijn net mensen

Er waren ook bevlogen student-onderzoekers die met actieonderzoek op heel eigen wijze aan het kwartiermaken sloegen. Ik mocht hun opdrachtgever zijn.

Desiree Burghout, Lianne Strijker en Rianne Wels doen in *Het zijn net mensen* verslag van hun onderzoek naar beeldvorming bij jongvolwassenen. Bram Pijpers deed mee in het vooronderzoek.
Deze vierdejaars studenten van de opleiding *Sociaal Pedagogische Hulpverlening* stuitten op de vertekende beelden die hun vrienden hadden van mensen met een verstandelijke beperking. Toen zij in de minor *Lef en liefde* van kwartiermaken hoorden, kwamen ze op het idee onder hun vrienden met beperkte opvattingen over mensen met een verstandelijke beperking, als het ware kwartier te maken, door ze te verleiden tot een lunch in een van de twee lunchcafé's waar mensen met een verstandelijke beperking werkzaam zijn. Het betrof: *Kunst, Lunch en Cadeau* (KLC) van Abrona en het *Eetatelier* van Stichting Reinaerde. Ze onderzochten of er bij hun vrienden sprake was van een verschuiving in het beeld na een ontmoeting in het lunchcafé. Daarmee werd in feite het kwartiermaakeffect van de lunchcafé's onderzocht, kwartiermaken opgevat als het tegengaan van stigmatisering en het werken aan realistische beelden van mensen met een beperking. Daarnaast waren de onderzoekers ook geïnteresseerd in de invloed van de jongerencultuur op beeldvorming.
Want hoe kwamen de mensen in hun netwerk aan die vertekende beelden? Het bleek bijvoorbeeld dat de jongvolwassen vrienden vooral 'kennis' opdoen over mensen met een verstandelijke beperking via foto's waarop de spot met hen wordt gedreven. De enorme toevloed van beschikbare informatie is helaas vaak van inferieure kwaliteit. Men spreekt daarom wel van *infobesitas*.
Bij bijna 90% van de vijftien vrienden leidde de ontmoeting in één van de lunchcafé's tot een genuanceerder beeld.

Enkele uitspraken:

"Ik ben erachter gekomen dat je het niet aan de buitenkant kunt zien of iemand een verstandelijke beperking heeft. (...) …en dat er meerdere gradaties zijn van een beperking."
"De medewerkers doen eigenlijk alles zelfstandig. Dat vind ik mooi om te zien."
"Ik vind het hier veel gezelliger dan bij de V&D om te eten.'
"Wij moeten nog een team-uitje bedenken. Ik ga voorstellen om hier te eten."
De gastheer was in levendig gesprek met een van de vrienden van de onderzoekers. "Ik (een andere vriend-dk) luisterde ernaar en dacht eerst dat hij het allemaal maar verzon. Toen ik doorkreeg dat het echt was wat hij vertelde, zag ik dat deze mensen niet zoveel verschillen van ons qua leven, behoeften en dingen doen. Dat had ik nooit gedacht. Ik had dus wel degelijk een vooroordeel, maar was me er niet van bewust. Gaandeweg het gesprek raakte ik ook echt geïnteresseerd in deze man."

De drie studenten maakten ook nog een kwartiermaakspel - een soort ganzebord met kaartjes om een gesprek te arrangeren tussen mensen met en zonder verstandelijke beperking - geïnspireerd op multiloog en het gezelschapsspel *Een steekje los*.

Meedoen gaat niet vanzelf

Najaar 2012 kwam bij uitgeverij Tobi Vroegh *Meedoen gaat niet vanzelf. Kwartiermaken in theorie en praktijk* uit.

In *Wat werkt nu werkelijk?* (Uitermark, Gielen, Ham, 2012) wordt door de redactie onderstreept dat projecten beginnen met een goede beschrijving, een theoretische onderbouwing en onderzoek naar praktijkervaringen. Voor *Meedoen gaat niet vanzelf* gingen we in gesprek met kwartiermakers over hun praktijk en koppelden we hun verhalen losjes aan theoretische inzichten, tools en inspirerende of confronterende uitspraken. De redacteuren van *Wat werkt nu werkelijk?* benadrukken het belang van deze stappen en de zelfstandige waarde ervan (naast dat het voorwaarde is voor effectonderzoek). Onderzoek dat inzoomt op de 'hoe'-vraag komt soms tot andere, en aanvullende conclusies dan effectonderzoek. Effectonderzoek is niet onbelangrijk omdat het aannemelijk maakt dat de interventie verantwoordelijk is voor het effect. Maar kwartiermaken is een heel brede en soms diffuse interventie die zich maar moeilijk leent voor klassiek effectonderzoek.

Jean Pierre Wilken schrijft in het Nawoord van *Meedoen gaat niet vanzelf* dat zowel de onderliggende visie, de theoretische concepten als de toepassingen van kwartiermaken mooi in beeld worden gebracht. Diversiteit als rijkdom en opgave! Kwartiermaken zou volgens hem tot het basispakket van de sociale professionals moeten gaan behoren.

Daniël Giltay Veth (bekend van zijn commentaar op de *projectencarrousel*) schrijft in het Voorwoord van *Meedoen gaat niet vanzelf*: "Het is niet vanzelfsprekend dat leerervaringen zoals in *Meedoen gaat niet vanzelf* verwoord, beklijven in het institutionele veld. Daarom is het zo belangrijk dat deze publicatie nu verschijnt. (...) De presentiebenadering en het kwartiermaken staan voor waarden en principes die de kans lijken te krijgen om daadwerkelijk als nieuwe werkwijzen in het domein van zorg en welzijn opgenomen te worden." In de dagelijkse omgang met beleidsmedewerkers in het sociale domein merkt Giltay Veth dat het gros van de beleidsmedewerkers geen idee heeft van het bestaan van deze belangwekkende praktijken. "Men zit nog vast in een wijze van denken waarbij op elke diagnose een hoogwaardig evidence based aanbod wordt gedaan door gespecialiseerde professionals."

In *Wat werkt nu werkelijk?* betoogt Hans Boutellier dat onderzoeksmatige evidentie niet het alleenrecht heeft op het wijzen van de weg. De rol van onderzoek wordt vaak overschat, en het voorspellend vermogen is uiteindelijk beperkt. Condities van toepassing verschillen, en de professional heeft een sterke op zich zelf staande invloed. (Daarvan getuigen de uiteenlopende verhalen van de kwartiermakers bijvoorbeeld in *Meedoen gaat niet vanzelf*.) Het is vaak niet mogelijk om te bepalen of een interventie

heilzaam is. Bewezen methoden kunnen nooit een dictaat zijn. In sociale praktijken gaat het niet zozeer om 'de' waarheid als wel om het appeal van een bepaalde werkwijze of de gemotiveerdheid van de professional.

Literatuur

Boutellier, H. (2012) Evidentie van bovenaf - bezieling van onderop. Wat werrkt voor wie in welke situatie? in: Uitermark, J., Gielen, A-J., Ham, M., *Wat werkt nu werkelijk? Politiek en praktijk van sociale interventies*. Amsterdam: Van Gennep.

Burghout, D., Strijker, L., & Wels, R. (2013) *'Het zijn net mensen'. Kwartiermaken, een onderzoek naar beeldvorming bij jongvolwassenen.* Utrecht: Hogschool Utrecht

Uitermark, J., Gielen, A-J., Ham, M (2012) Beleid dat werkt en onderzoek dat ertoe doet, in: Uitermark, J., Gielen, A-J., Ham, M, *Wat werkt nu werkelijk? Politiek en praktijk van sociale interventies*. Amsterdam: Van Gennep.

Doortje Kal

Lof der zichtbaarheid

Symposium & Festival, en de Vrede van Utrecht

In mijn Openbare Les sprak ik nog over een op de hogeschool te organiseren *kwartiermakerfestival*,[1] zoals ze in de kwartiermakerswereld veelvuldig plaatsvonden en -vinden - onder het motto: *Lof der zichtbaarheid*. Van 2008-2010 deed Hogeschool Utrecht samen met Hogeschool Arnhem Nijmegen en *Special Arts* onderzoek in het kader van *Kunst Inclusief*. Het verbeteren van de zichtbaarheid van 'mensen met speciale wensen' was toen een van de aanbevelingen. Het was logisch nu die samenwerking met Special Arts weer op te pakken, evenals met Toinette Loeffen, projectleider van Kunst Inclusief.
Mede op hun voorstel en dat van Mira Kho van de *Vrede van Utrecht*, is er juist aan het begin van de reeks een kritische dialoog georganiseerd over de kracht van kunst in het werken aan ruimte voor anders-zijn. Het zou de opmaat worden voor wat uiteindelijk uitmondde in een Symposium en Festival *Lof der zichtbaarheid* op 14 juni, en velerlei activiteiten in het midzomerweekend van De Vrede van Utrecht.

Special Arts heeft als doelstelling: het bevorderen dat alle mensen met een handicap aan kunst kunnen doen; het ondersteunen van kunstenaars met een handicap bij het ontwikkelen van talent; kunstproducten van kunstenaars met een handicap voor het voetlicht brengen, en bevorderen dat hun kunst ook in het reguliere circuit is te zien.

Deze laatste doelstelling was één van de thema's die op het symposium onder leiding van Inge Diepman aan de orde werden gesteld. Voor mijn openingslezing verwijs ik naar het kleurrijke verslag in tekst en beeld dat Special Arts verzorgde: [issuu.com/specialarts/docs/verslag_lof_der_zichtbaarheid].

[1] zie: Doortje Kal, Rutger Post & Gerda Scholtens (2012, hfdst.10), *Meedoen gaat niet vanzelf.* Amsterdam: Tobi Vroegh

Symposium

Op het symposium stond de vraag centraal hoe zichtbaarheid verbeterd kan worden door de *toegankelijkheid* te vergroten: de toegankelijkheid voor gemarginaliseerde groepen tot de reguliere podia en daarmee de toegankelijkheid van hun producties voor een gewoon publiek. De kracht van kunst moet zich kunnen laten zien en horen en voelen, en niet alleen in de eigen kring. Het gaat er enerzijds om dat mensen met een beperking in hun kunst kunnen ontsnappen aan hun anders-zijn, anderzijds dat zij door het publiek niet alleen als 'bijzonder', maar ook als kunstenaar gezien kunnen worden.

Daarvoor is het nodig dat er podia zijn die deze bijzondere kunst programmeren. Dat was dan ook de eerste kwestie die voorlag: onder welke condities gaan reguliere podia tot programmering over. Steven Peters van de Stadsschouwburg Utrecht ging hierover in discussie met Boy Jonkergouw, artistiek leider van *Theatergroep Zonderling*. Dat leidde niet tot een opwekkend gesprek. Voor Steven Peters is relevantie in het kader van emancipatie, inclusie of ontwikkeling geen overweging. Hij stelde dat hij alleen topkwaliteit programmeert, en daar rekent hij de in het festival geprogrammeerde groepen

Gelegen aan het IJ op het NDSM terrein in Amsterdam Noord staan een paar containers met daarin de kantoren van *Festival 5D*. Het Festival 5D is een inclusief festival dat in 2013 op 13 en 14 juli alweer hun 4e editie beleefde. Dit keer is het festival een integraal deel van het grotere *Over het IJ*-festival. Festival 5D is oorspronkelijk opgezet ter gelegenheid van het zestig jarige bestaan van de Nederlandse Stichting voor het Gehandicapte Kind.
Het festival 5D is voor iedereen en wordt draaiend gehouden door een bont gezelschap. Veel stagiaires hebben een gelabelde beperking, maar daar wordt niet naar gekeken. Er wordt gekeken naar de vele mogelijkheden die er wel zijn. Als jij een bruikbare bijdrage kan leveren dan staan de deuren open om stage te komen lopen. Dit zorgt ervoor dat op de werkplek een ongedwongen sfeer heerst. Niemand hoeft een masker op te zetten om geaccepteerd te worden. Precies deze sfeer is dan ook te vinden op het festivalterrein. Een vrijplaats waar iedereen welkom is. Zonder een moraliserende toon, maar een samenkomst die een multidimensionale samenleving representeert.
(...) Het festival probeert de zintuigen van de bezoekers op scherp te zetten. We zijn ons niet altijd bewust van onze zintuigen. Sommige mensen missen zelfs bepaalde zintuigen. Leuk hierbij zijn de 5-dimensjes die rond lopen op het terrein. Deze vertegenwoordigen de 5 zintuigen. Het festival heeft op alle vlakken geregeld dat iedereen langs kan komen en een leuke tijd kan hebben.

niet toe. Jammer genoeg had hij daar niet echt kennis van genomen. Een belangrijke advies aan de theatergroepen is dan ook de programmeurs van reguliere podia daadwerkelijk uit te nodigen!

Gelukkig zijn er ook veel kleinere of buurttheaters waar meer mogelijkheden liggen, die overigens ook al benut worden. Zoals bijvoorbeeld door theatergroep *Eenhoorn*: "We zoeken naar mogelijkheden om onze acteurs deel te laten uitmaken van het reguliere theatercircuit. We treden op in reguliere theaters in Noord-Holland en nemen deel aan reguliere theaterprojecten, festivals en workshops. We willen een bijdrage leveren aan een rijkere en meer gelijkwaardige samenleving." Op de vraag of kunstprofessionals wel kunnen werken met mensen met een beperking, antwoordt artistiek leider Carla Stolp: "Regisseurs zijn gewend om te werken met de mogelijkheden van hun spelers; dat is niet anders wanneer er mensen met een beperking bij zijn."

Het motto van het symposium *Lof der zichtbaarheid* werd goed neergezet door Mira Kho van de Vrede van Utrecht en Beer Boneschansker van het jaarlijkse *Festival 5D*. Festival 5D is een inclusief festival waar vooral jongeren met een handicap ook eens iets anders kunnen zijn dan jongeren met een handicap (zie hiernaast).
Als lid van de programmastaf van de Vrede van Utrecht stond Mira Kho voor het zo vanzelfsprekend mogelijk programmeren van artistieke producties van mensen met een beperking binnen het wijkenprogramma (zie verderop).

Tijdens het symposium werd ook het onderzoek *Uit de subcultuur* van Suzanne Traa gepresenteerd. Zij heeft onderzoek gedaan naar hoe men reageert op podiumkunst die gemaakt is door mensen met een beperking. Zulke podiumkunst wordt meestal meer met een therapeutisch oogpunt dan om de artistieke waarde gemaakt. En zo wordt er dan ook naar gekeken door de mensen die een opvoering bezoeken. Deze visie is betuttelend te noemen, maar wel begrijpelijk. Het doorbreken van deze visie vergt een verandering in de manier waarop een voorstelling wordt voorbereid en gecommuniceerd. Als het aankomt op serieus theater dan moet er ook gebruik gemaakt worden van theatervakmensen in plaats van alleen maar creatief therapeuten.
Het bij de toeschouwer heersende stigma 'dat het toch heel knap is (voor iemand met een beperking)', werkt echte zichtbaarheid tegen. Het plaatst de

acteurs met een beperking in een hokje. Er kan pas sprake zijn van emancipatie als er met een kritisch oog gekeken wordt naar de prestatie. Anders verlaag je de waarde van wat getoond wordt. Het komt vaak voor dat de toeschouwer, ook vanuit welwillendheid, neerbuigend is als men iemand met een beperking registreert. Er wordt meer gekeken naar wat iemand niet kan dan wat iemand wel kan. Dit is ook het devies dat theatermakers mee moeten nemen in hun werk: als je de goede kanten belicht van iemand in plaats van de mindere te misbruiken, dan toon je meer respect voor de acteur en zijn talent.[2]

Omdat de *receptie* van de voorstelling een cruciaal punt is - bestaat er zoiets als de veronderstelde 'kracht van kunst in het werken aan ruimte voor anders-zijn'? - ging een achttal studenten er op uit om dat te onderzoeken.[3]
De door de studenten onderzochte voorstellingen waren 'Moving Light' van het *Handtheater* (theater door doven en slechthorenden) en 'Looking back/In translation' van de *Candoco Dance Company* (een dansvoorstelling, deels gespeeld door dove dansers), onderdeel van het *Springfestival.*
Bij de eerste voorstelling stonden persoonlijke verhalen van de spelers centraal. Dit werd door het publiek, dat vooral bestond uit mensen die affiniteit hadden met mensen die slechthorend waren - familie en vrienden, en (aanstaande) professionals - als heel indrukwekkend ervaren.
Tijdens de dansvoorstelling van Candoco Dance Company was het voor veel mensen een verrassing dat er dove mensen meedansten. De meningen daarover liepen uiteen: de één had een extra positief beeld over de dansers, een ander raakte vooral vervuld met medelijden.
De onderzoeksters menen dat het wel veel uit kan maken of de handicap benoemd wordt of niet, maar het wordt niet duidelijk of dat in positieve of negatieve zin zal zijn. Over de bevordering van het anders denken over anders-zijn doet dit onderzoek niet echt een uitspraak. Respondenten in het onderzoek geven duidelijk aan na de voorstellingen anders te denken over het anders-zijn van de kunstenaars, paradoxaal genoeg door te zien dat het anders-zijn niet zo anders is. "Als je ziet hoe de mensen met auditieve beperkingen communiceren ga je ze minder zielig vinden." "Ze zijn gewoon hetzelfde, alleen communiceren zij wat anders. Ik zou nu ook sneller op iemand met een auditieve beperking afstappen." Maar om een grotere verandering teweeg te brengen bij de respondenten is er meer nodig dan het bezoeken van één voorstelling. Om te beginnen zou een nagesprek al heel belangrijk kunnen zijn.

Een vijfde thema betrof de toegankelijkheid van kunsteducatie voor mensen met een handicap. Kunstbedrijf Arnhem loopt hierin voorop met KOM, dat staat voor *Kunst Ontmoeten Meedoen.* Na de Gelderse variant *KOM Gelderland,* werd er geopperd, is het wellicht tijd voor een nationale variant *KOM Nederland.* Dit thema werd verkend door Joke Rutjes, Anne ten Barge en Harriët Sparreboom.

[2] vrij naar de blog die David de Ruiter bijhield rondom *Lof der zichtbaarheid.* Google op: [blog-der-zichtbaarheid]

[3] Het eerste groepje bestond uit Suzanne Boesveld, Marjolein de Leur, Sara Kuiper en Rosan Rinsma; het tweede uit Rozemarijn Braeken, Alexandra den Breejen, Meike van Dam en Djamilia Damen. Van beide groepjes was Toinette Loeffen opdrachtgever en Dirk Postma begeleider.

Festival

Een festival laat zich maar moeilijk verslaan, maar Special Arts is het toch goed gelukt, zowel met een beeldverslag als met een artikel van Kees van Meel in hun blad *pArt*.[4] Ik verwijs dan ook graag naar het verslag: [issuu.com/specialarts/docs/verslag_lof_der_zichtbaarheid].
Het festival was bruisend - door de vele voorstellingen, de workshops en tot slot het *Signdance Collective International* dat ons allen aan het dansen kreeg. Gedurende de middag en een deel van de avond waren er maar liefst elf workshops en negen voorstellingen. Volgens Kees van Meel gaven de voorstellingen een goed beeld van wat er in Nederland in de wereld van theater en beperking gebeurt.

Stagiaire *Cultuur en Maatschappelijke Vorming* (CMV) Henk Vianen: "In maart ben ik begonnen met mijn stage bij *Lof der Zichtbaarheid*. Om er gelijk goed in te komen werd ik meegenomen naar een voorstelling van een geboekte theatergroep. Dit heeft voor mij de ogen geopend. Een 'gewone' voorstelling die ik de week ervoor had gezien viel in het niet in vergelijking met wat ik die avond heb gezien. Die avond heeft ervoor gezorgd dat ik het belang van een podium voor deze doelgroep ben gaan begrijpen. Daarnaast was het voor mij belangrijk dat ik ervaring kon opdoen op het gebied van festivalorganisatie en educatie. Binnen deze stage is daar veel ruimte voor. Nu wij twee weken verwijderd zijn van het festival beginnen wij ook de vruchten te plukken van ons werk. Steeds meer mensen schrijven zich in en steeds meer voorstellingen en workshops krijgen een plek in de programmering.
Met deze stage ben ik oprecht heel gelukkig. Ik leer veel over het organiseren van een festival, ik ben in contact gekomen met een nieuwe doelgroep en ik kan mijn passie voor educatie inzetten. Maar bovenal is het voor mij een mooie gelegenheid om mij als professional van de toekomst te profileren. Er is veel te doen en ik weet zeker dat wij aan het einde kunnen genieten van waar ons harde werken ons heeft gebracht."
Henk was niet de enige die het festival droeg. Met hem gaven maar liefst zo'n veertig eerste, tweede en derdejaars CMV-studenten en ook MBO-studenten *acte de présence*, allemaal onder de bezielende leiding van docente Toinette Loeffen. Enerzijds droegen ze bij aan de vormgeving van een aansprekend festival, anderzijds hebben ze de kans gekregen om te leren over de kracht van podiumkunst, het organiseren van een festival (inclusief de begeleiding van de theatergroepen) en de manier waarop podiumkunst voor mensen met een beperking kan bijdragen aan ontwikkeling en inclusie. Zo werd een krachtige leeromgeving gecreëerd die aansloot bij de praktijk. Vooral in de gewaardeerde rol van begeleider stonden de studenten direct in contact met de spelers van de theatergroepen.

Op het festival traden de volgende groepen op: *Theatergroep Buitengewoon* met 'Carmen', *Theater Karmak* met 'De tranen van de zee', *Carte Blanche* met 'Woyzeck', *Theater Totaal* met 'Stoere Jongens', *Eskalibur* met 'Loss', *Theaterwerkplaats Kazou* met 'Zwart Licht', *Bosnimf Producties* met 'Retteketet', *Paratheater Wilde Aardbeien* met 'D/N/O De Nieuwe Orde', *Art Loca* met 'Verboden Liefde', *Theatergroep Zonderling* met (delen uit) 'Horror Vacuï' en *Signdance Collective International* met Half a Penny & the Other Side of the Coin'.

Voor het verslag van Special Arts schreef Rutger Post een recensie over drie van deze voorstellingen.

"Voorafgaand aan de voorstelling *Woyzeck* vatte regisseur Stefan Jung van de werkplaats Carte Blanche het adagium van het festival nog eens kernachtig samen: 'In het dagelijkse leven kennen we allemaal onze beperkingen, in het spel zijn we allemaal speciaal'.
Gedurende het adembenemende theaterspektakel dat zich vervolgens voltrok, werd dat voelbaar. Ik betrapte me erop dat ik, net als andere toeschouwers, toch heimelijk zat te kijken welke spelers in deze gemengde groep 'een beperking' zouden hebben, en welke 'gewoon' waren. Voorzover dat onderscheid al zichtbaar was, werd het radicaal weggespeeld in deze collage van absurditeiten, geweld, tederheid, (pseudo-)diepzinnigheden, kolder en tragiek. Theater in optima forma, dat je meesleurt, door elkaar schudt, in je buik kietelt en bij de strot grijpt. Bij het verlaten van de zaal was mijn eerste gedachte dat dit stuk in het Holland Festival geprogrammeerd zou moeten worden, een thema dat niet toevallig die ochtend in het Symposium besproken werd.

Eerder op de dag zag ik hoe in de voorstelling *De Tranen van de Zee* van Theatergroep KamaK de kracht van theatrale kunst op een andere manier werd aangewend. In dit stuk zonder woorden werden we meegenomen in de tragiek van een kleine gemeenschap van arme lieden aan de rand van de zee, waar de strijd om het bestaan en het verlangen om daaraan te ontsnappen slachtoffers maakten. De spelers, allemaal met Down, gingen in ruwe lompen gekleed, en leidden een primitief bestaan met vaste rituelen. De hele enscenering maakte dat het leek alsof alle spelers ook buitengewoon klein van stuk waren, wat het gevoel versterkte dat we keken naar een eigenaardige stam. Het wekte ook de indruk dat de spelers allemaal 'zware gevallen' waren. Toen ze na de voorstelling in burgerkleren samendromden, bleek dat reuze mee te vallen. Ik vond het indrukwekkend om te ervaren hoe het 'speciale' van deze groep spelers werd aangezet en ingezet als theatraal middel. En zo een spiegel voorhield.

Ten slotte zag ik ook nog de voorstelling *Stoere Jongen*s van Theater Totaal. De moeizame zoektocht naar (mannelijke) identiteit en solidariteit voltrekt zich hier in de extreme context van een sportkleedkamer, waar onhandigheid en afwijkend gedrag genadeloos wordt afgestraft. Maar temidden van uitbarstingen van intimidatie en vernedering worden ook kleine momenten van tederheid zichtbaar, als een van de jongens even uit de groepsnorm stappen kan. Dat dit raakvlakken heeft met het persoonlijke leven van de acteurs blijkt wel uit de mooie reportage die het programma *Gonzo* wijdde aan Theater Totaal. Daarin discussiëren de jongens onder andere over de vraag of je er de nadruk op moet leggen dat iedereen beperkingen heeft, en we dus eigenlijk allemaal gelijk zijn, of dat je juist naar voren moet treden met wat je anders maakt. Door theater te maken bijvoorbeeld. Hoe effectief dat kan zijn, werd hoe dan ook overdonderend duidelijk tijdens het festival *Lof der Zichtbaarheid*."

Behalve de theatervoorstellingen, èn ook nog een uitgebreid filmporgramma, kon er op het festival ook meegedaan worden aan een van de elf workshops, op het gebied van dans, muziek en theater,[5] maar ook van creative fondsenwerving, en van deskundigheidsbevordering. Èn er was een heuse Kunstmultiloog.

"Gestimuleerd door de specifieke werkwijze die tijdens de Kunstmultiloog bijeenkomsten wordt gehanteerd, zijn op 14 juni in een workshop een viertal 'kunstenaars' een zeer geanimeerd gesprek aangegaan met andere deelnemers. Het vertrekpunt waren de eigen creaties van degenen die iets hadden meegebracht zoals een beeld, een schilderij en twee uitgebreide gedichten. De combinatie van het laten zien van eigen werk en het vertellen van het erachter liggende verhaal (ontstaan, achtergrond en betekenis) riep in de uitwisseling veel interessante en informatieve momenten op. Op deze wijze werd het makkelijker om, zoals sommigen het uitdrukten, 'moeilijke en vaak als zeer pijnlijk beleefde leefsituaties' zoals geweldservaringen, het omgaan met de geïsoleerde situatie van een ouder met een gehandicapt kind, of de ervaring van het leven in Nederland vanuit een andere cultuur en als vluchteling, met elkaar te delen. Uit de evaluatie aan het eind van de workshop bleek dat men deze manier van uitwisseling als zeer prettig en ondersteunend heeft ervaren en dat men graag nog langer met het gesprek was doorgegaan als de tijd het had toegelaten. Gelukkig vinden er regelmatig in het land Kunstmultiloog-bijeenkomsten plaats, onder andere in Amsterdam." (Heinz Mölders) [6]

[4] Kees van Meel (2012). Lof der Zichtbaarheid. Essenties van het menselijk bedrijf. In: *pArt,* 2013, nr. 2, pag. 12-13

[5] Zie voor de workshop van het Nederlands Toegepast Theater en de Muziekworkshop van Theater Totaal de enthousiaste verslagen van Noek van der Burg in het eerder genoemde internetverslag.

[6] [www.inca-pa.nl]

Lof der zichtbaarheid in de Vrede van Utrecht

Het was een grootse doelstelling, maar we hebben hem gehaald: 'Een vanzelfsprekende deelname aan de Vrede van Utrecht door mensen met een beperking, als bezoeker aan de vele evenementen die tijdens het midzomerweekend in de wijken werden georganiseerd, maar ook op de podia in de wijken en de parades op vrijdag de 21ste juni.'

Op verschillende plekken in deze bundel is het al gegaan over *Lof der zichtbaarheid* in relatie tot kwartiermaken. Het belang van zichtbaarheid onderstreep ik hier nog een keer aan de hand van wat Rudi Visker (2007) 'de terreur van het onzichtbare' noemt. Vrij naar Visker: 'Het gewicht van mijn andersheid dreigt mij te verpletteren als ik er alleen mee blijf. Wat voor mij verschil maakt laat de ander koud. Maar we moeten ook vermijden mijn eigenheid te fataliseren tot iets dat mij volledig determineert. Het gaat steeds om het tegenwoordig stellen van 'het andere' tegenover de terreur van het onzichtbare. Om die terreur te breken hebben we steun van buiten nodig. Het productieve van de openbare ruimte bestaat eruit dat het publieke mij tegenwoordigheid geeft. Die erkenning is 'monumentaal': ze wil gedenken, eraan herinneren dat iets van betekenis is. Het publieke verschaft mijn verhaal als het ware bewegingsruimte.'

De viering van driehonderd jaar Vrede van Utrecht bood de kans de kracht van kunst in het werken aan ruimte voor anders-zijn te beproeven. Meer nog dan tijdens het Festival op de hogeschool, aangezien het zich in de Utrechtse wijken afspeelde in een publieke ruimte die niet in de eerste plaats georiënteerd was op de beperkingen van de deelnemers, als wel op hun kwaliteiten als kunstenaars.

Meer dan 15 evenementen vonden onder het motto *Lof der zichtbaarheid* plaats. Er was aandacht voor op de regionale radio en TV, ik werd door *de Vreedzame Stad* [7] tot bruggenbouwer uitgeroepen en de deelnemende groepen waren, als het weer niet al te zeer tegen zat, enthousiast.
Mira Kho was als lid van de programmastaf van de Vrede van Utrecht verantwoordelijk voor de programmalijn *Vrede in de Buurt*. Haar taak was het om vanuit de kracht van kunst en cultuur zoveel mogelijk mensen bij de viering van 300 jaar Vrede van Utrecht te betrekken. Voor haar maakte kwartiermaken daar een wezenlijk onderdeel van uit. "Vrede vieren we met, voor en door iedereen en daar maken we op alle podia, in de festivals en parades ruimte voor, zodat ook mensen met een beperking of psychiatrische achtergrond met hun artistieke talenten net zo vanzelfsprekend optreden als ieder ander." [8]

Heel gemakkelijk ging dat nu ook weer niet. De organisaties die in de wijken in het kader van, en gefaciliteerd door de Vrede vaak met groot enthousiasme aan hun evenementen werkten, waren vaak heel buurtgericht - wat ook de bedoeling was. Maar vrijwel geen enkele wijk had een theatergroep of orkest of band waarin ook mensen met een beperking speelden. Dus moesten die 'van buiten' komen en dat ging tegen de beginselen van de buurtorganisatie in. Aan de andere kant: op de netwerkbijeenkomsten die in het kader van de Vrede per wijk werden georganiseerd bestond er wel degelijk enthousiasme voor de ideeën van 'Lof'. Het was Vicky Pronk die de boer op ging met in haar portefeuille de nodige 'acts'. Door haar engagement, creativiteit en vasthoudendheid wist zij organisaties aan elkaar te verbinden.

[7] *De Vreedzame stad* is een initiatief van de Vrede van Utrecht, de politie en *Vreedzame school/wijk*. Marije Okkersen, HU-stagiaire bij de politie, heeft mij voorgedragen als bruggenbouwer. De Vreedzame stad presenteert bruggenbouwers die zich inzetten om de wereld beter te maken op allerlei niveaus, van klein naar groot. Zie voor o.a.de uitgangspunten [www.devreedzamestad.nu]

[8] zie: Frans Hempen, Vrede is ruimte voor anders-zijn, in: *Vrede in de Wijken, stand van zaken najaar 2013*, Vrede van Utrecht 2013/wijkontwikkeling, Utrecht 2013

Een midzomerweekend vol zichtbaarheid

In het midzomerweekend, maar vaak al ervoor en nog lang erna werd er geëxposeerd. Zo stelden in de Biltstraat winkeliers en horecaondernemers hun etalages en ramen beschikbaar voor de fotografe *Babs van Geel* en haar foto's over de eenzaamheid der ouderdom. In het Diakonessenhuis exposeerden *De Boogh* (atelier voor mensen met niet aangeboren hersenletsel), en *Ateliers De Wijde Doelen* (voor mensen met een verstandelijke beperking), en in de Bibliotheek Kanaleneiland exposeerde het *Afasiecentrum*.

Op vrijdag 21 juni vertrokken uit de vier windstreken parades. In de parade vanuit Oost deden *Ateliers de Wijde Doelen* mee, die in samenwerking met *Niels de Hoog* en *Jan Coolen* een schitterende bourgondisch gedekte eettafel in keramiek verbeeldden - zo'n eettafel waaraan 300 jaar geleden de Vrede van Utrecht gesloten moet zijn, inclusief levensgrote portretten van de mensen die de vrede gesloten moeten hebben.
Ook in deze parade trad de band *Staubstumm* uit Schwäbisch Gmünd op, een band bestaande uit mensen met en zonder verstandelijke, en soms ook lichamelijke handicap. Onder groot applaus: "Met z'n veertienen spelen op een wagen die door mensen dwars door Utrecht getrokken en voortgeduwd wordt, bejubeld worden door het publiek, mensen die vanuit hun ramen zwaaien, voor hen allemaal zingen we heel graag ons lied *Love en Peace*" (bandlid Mona Weiss).[9]
De mensen achter de *Mobiele Oase* van Zorgcentrum Swellengrebel liepen vanwege het stormachtige weer uiteindelijk niet mee met levensgrote gebreide cactussen en sanseveria's, maar waren wel met hun kunstwerken (o.l.v. kunstenares *Elaine Vis*) in vol ornaat op het Lucas Bolwerk te zien! En op de *High Tea* op zondag.
Op zaterdagavond was in Zimihc Theater Bouwstraat *De Nutteloze* van Theatergroep Maatwerk te zien. We schreven er al over op blz. 59.

Lumineus Lunetten pakte uit met een optreden van de band *Buiten Westen* (Theater Totaal) en een *workshop kwartiermaken* met medewerking van *Geeske Koldijk* en *Martijn Kole*. Organisator Jaap Meeuwsen: "Lunetten is een actieve wijk wat betreft bewonersparticipatie, elk clubje heeft zijn eigen vergadering. Het leek ons leuk om zoveel mogelijk van die clubjes te betrekken in één groot wijkfeest. We stelden een werkgroep van bewoners samen: *Lumineus Lunetten*. In de loop van de voorbereidingen stuitten wij op een merkwaardig fenomeen. Je zou kunnen zeggen dat er bovengemiddeld veel mensen wonen in Lunetten, die onder de hoede zijn van een zorginstelling. Net als de bevolkingssamenstelling, met tientallen nationaliteiten, gaat het om tientallen verschillende soorten zorgvragers; het dorpse Lunetten is daar uitstekend geschikt voor.
Eeehm, zorgvragers? Dat zijn wijkbewoners! Zo ging ons AHa!-moment. Wij wilden als werkgroep zoveel mogelijk bewoners betrekken bij ons feest, ook degene die niet zo makkelijk meedoen. Het eerste voorstel was om de verantwoordelijke zorginstelling te bellen en te vragen of we in gesprek konden komen met 'hun' bewoners. We beseften al snel hoe fout dit was.

Een Kwartier in het Uur van het Leven

Ik ben pas kort bekend met het begrip Kwartiermaken. Ik wil zelf als journalist graag meewerken aan de emancipatie van mensen met een psychiatrische aandoening. Ik ben zelf gediagnostiseerd met een schizo-affectieve stoornis. Ik heb gemerkt hoe anders je ineens benaderd wordt. Helaas is dat zo, want in principe ben ik niet veel veranderd. Soms heb ik ook misbruik gemaakt van de situatie. Maar ik voelde mij een patiënt, vooral ook omdat je als een geval apart wordt benaderd. Ik ben mij wel altijd bewust geweest dat ik net even anders was dan de rest van de bevolking.
Hoewel mijn directe omgeving mij niet buitensloot voelde toch ook ik buitensluiting. En dat gevoel verergerde mijn depressieve klachten. Ik werd heel dik en gaf de mogelijkheden die er waren al op. Ik klemde mij vast aan een paar zaken. Maar ook hieruit haalde ik steeds minder kracht. Het leek alsof ik in een wachtruimte zat wachtend op een afspraak die er helemaal niet was. Ik had er zo een kwartier in het uur van mijn leven kunnen blijven zitten.
Gelukkig bedacht ik mij ineens dat ik ondanks mijn tekortkoming nog heel veel kon. En het vuur kwam terug. Ik ging heel veel sporten en het voelde, en dat doet het nog steeds, alsof mijn leven weer waarde had. Dat er nog mogelijkheden waren. Dit had veel meer vanuit de maatschappij en de behandelaars gestimuleerd moeten worden wat mij betreft. Want tot dan toe voelde ik mij bijna drie jaar lang alleen een psychiatrisch patiënt. Ik had het gevoel buitengesloten te worden. Daardoor begrijp ik ook hoe demotiverend dat is. En dit geldt niet alleen voor mij, maar voor iedereen die een gelabelde beperking heeft. Ik roep iedereen die deze column leest dan ook op even een kwartier te maken om hier over na te denken.

uit: David de Ruiters *Blogs der zichtbaarheid;* google op: [blog-der-zichtbaarheid]

David de Ruiter liep voorjaar 2013 bij mij stage vanuit de opleiding *Media, Informatie en Communicatie.*

Andere bewoners worden betrokken bij onze activiteiten door folders in de bus, of gewoon door op hen af te stappen en te vragen of ze wat willen doen. Zo moest het ook met deze bewoners gaan.
Utrecht vierde de herdenking van de Vrede van Utrecht, en activiteiten zoals die van ons kwamen in aanmerking voor subsidie. Bij de Vrede van Utrecht was ook *Lof der Zichtbaarheid* betrokken. De doelstelling om een podium te bieden voor anders-zijn, sloot aan bij ons idee om bewoners van Lunetten die anders zijn in beeld te brengen."
Over de workshop kwartiermaken: "Een gesprek over anders-zijn met mensen die anders zijn pakt heel goed uit - helemaal als die workshop vloeiend voortkomt uit een workshop poëzie. Praten over hoe anders-zijn je leven en je woonplezier beïnvloedt wordt dan gemakkelijker. Er komt een diepzinnig gesprek op gang over vredig samenleven vanuit erkenning van de ander."

Op zondag speelde *Staubstumm* op het Zon Festival (Zimihc Theater Zuilen). Organisator Leendert van Veldhuizen: "Dit was de enige act met artiesten die niet uit de wijk kwamen. Het is de filosofie van ZIMIHC dat wij iedereen een podium willen geven. Hoewel Staubstumm niet past in het concept van het ZON festival ('voor en door buurtbewoners') is hiervoor direct een uitzondering gemaakt.
Het optreden was in velerlei opzichten een succes. Het publiek was enthousiast over de muziek en het feit dat het hier mensen betrof met een handicap. Om de bandleden met hun rolstoel op het podium te tillen schoten direct allerlei gasten te hulp. Het optreden oversteeg het schattigheidsgehalte van de Jostiband; het swingde de pan uit. Het programmeren van deze band versterkte het festivalmotto en -gevoel dat iedereen de moeite waard is om naar te kijken en/of te luisteren. Ook in de toekomst moeten wij als festivalorganisatie onze oren openhouden om dit soort bijzondere bijdragen in het festival op te nemen of daar actief naar op zoek te gaan."

Op het podium *Vrede op de planken* van Zimihc Theater Stefanus speelde de band *Knock Out,* ook van Theater Totaal. Zij brachten onder andere het door heel Utrecht ingestudeerde *Vredeslied.*
Bij een *boomtafel*[10] op het Lucas Bolwerk werd het spel *Een steekje los* gespeeld, dat de mogelijkheid biedt om op een speelse manier met mensen in gesprek te komen over wat anders-zijn in kan houden.

De Wilg, een vrijetijdsorganisatie voor mensen met een verstandelijke beperking zette de deuren open voor een Midzomermarkt met eten, drinken, streekproducten, kunst èn muziek van de huisband *Wild Geraas*.
De mensen van *De Boogh* lieten zien waar zij goed in zijn door live aan de slag te gaan met schilderen en andere kunstuitingen en zo in gesprek te treden met mensen uit de buurt. Dat gebeurde op Via Vinex in De Meern. *Theatergroep JURA* verzamelde verhalen, tips, goede raad en visies op de liefde van wijkbewoners tussen 10 en 85 jaar uit Zuilen, Ondiep en Overvecht. Ook twee verstandelijk gehandicapte paren deden mee aan *HTML: How to make love*.

Het Oranje Fonds steunt sociale initiatieven met geld, kennis en contacten. Afgelopen jaar besteedde het 31 miljoen euro aan organisaties die een betrokken samenleving bevorderen in het Koninkrijk der Nederlanden. Door deze bijdragen ontmoeten mensen elkaar of vinden zij een nieuwe plaats in de samenleving. Het Oranje Fonds wordt o.a. gesteund door de Nationale Postcode Loterij, De Lotto en door Vrienden en bedrijven. Koning Willem-Alexander en Koningin Maxima zijn al sinds de oprichting het beschermpaar van het Oranje Fonds

We zijn heel blij dat het Oranjefonds ook *Lof der zichtbaarheid* binnen de Vrede mede heeft willen subsidiëren.

[9] Ik leerde deze band kennen toen ik zomer 2012 met *De Fanfare van de Eerste Liefdesnacht* speelde op een festivalletje in Schwäbisch Gmünd - samen met *Staubstumm*. De band vroeg of wij mogelijkheden zagen voor een tournee naar Nederland. *Lof der zichtbaarheid* binnen de Vrede van Utrecht leek, en bleek, daarvoor een uitgelezen mogelijkheid.

[10] Speciaal voor de Vrede van Utrecht werden er 18 tafels gemaakt door deelnemers aan het kunstproject *Tafelbos*. De tafels worden gemaakt van het hout van gerooide bomen uit Utrecht. De herinneringen die mensen aan de bomen hebben zijn onderdeel geworden van de tafel door middel van een boek in een lade.

Ikwordmaatje.nl

Eerstejaars studenten Dionne Meeuse en Jorrit Meulenbeld hebben samen met nog een aantal vrijwilligers tijdens de activiteiten van ‘Lof binnen de Vrede’ aan het publiek een folder uitgereikt. Als het even kon knoopten zij daarbij ook een gesprek aan. In de maanden voorafgaand aan het midzomerweekend hebben zij zich voor hun stage verdiept in kwartiermaken, lof der zichtbaarheid en vooral in het fenomeen maatjesprojecten, ook bij de tweede kritische dialoog. Vervolgens kozen zij uit de wel meer dan dertig maatjesprojecten in de buurt van Utrecht vier projecten die zij in een aansprekende folder portretteerden. Behalve dat ze hoopten met de folder daadwerkelijk nieuwe maatjes te werven en te wijzen op de mogelijkheid een maatje te vragen, ging het hen ook om de agenderende werking - de behoefte aan, en de mogelijkheid tot burgervriendschap.

Jeder Mensch

1. Ich laufe durch die Straßen und alle schauen mich an
   Ich denke mir bin ich so toll oder was ist an mir dran
   Warum schaut ihr mir hinterher und fällt es euch so schwer?
   Mich zu akzeptieren, dass Wünsch ich mir so sehr
   Jeder Mensch der ist so wie er eben ist
   und wenn du dass nicht sehen kannst dann Bleib doch wo du bist

Refrain:
Jeder Mensch ist so wie er ist ist
Jeder Mensch der ist so wie er eben ist
   Und wenn du das nicht sehen kannst dann bleib so wie du bist

2. Es geht nicht nur um Abitur um eine schicke Fönfrisur
   Es geht nicht um Ed-Hardy, um Sido und nur Party
   Es geht nicht nur um Handy`s und was der neueste Trend ist
   Es gibt doch mehr im Leben, das müsst ihr nur verstehen
   Denn wir haben nur die eine Welt, das Einzige was fehlt ist unser Superheld

Refrain

3. Doch Superhelden wird’s wohl nur im Kino geben,
   Für unser Leben brauchen wir Akzeptanz und keine Reden
   Das Einzige was zählt, das bist ja du und ich
   Und nicht was die Fernsehwerbung jeden tag verspricht
   Jeder Mensch der ist so wie er eben ist
   und wenn du dass nicht sehen kannst dann Bleib doch wo du bist

Refrain

Lijflied van de band *Staubstumm* [11]

[11] „Christof hat auf dem Rückweg gefragt wann wir wieder nach Holland fahren. Das war sehr lustig weil er auf dem Weg nach Holland die ganzer Zeit gefragt hatte wann wir wieder nach Hause fahren.“

Doortje Kal

Verder met kwartiermaken

Een beschouwing

Inleiding

"We kunnen maar moeilijk horen of de woorden de juiste toon treffen als we er niet mee in de maat lopen." (Derrida, 1998, blz. 111).

Hieronder waag ik me aan een beschouwing naar aanleiding van de vijf kritische dialogen waarvan hiervoor verslag gedaan is.
Ik zeg het eerlijk: het heeft me moeite gekost deze tekst te schrijven.
In de dialogen kwam de halve wereld langs. En voor zover die niet daar langskwam worden we voortdurend op alle mogelijke manieren indringend geconfronteerd met de thema's die aan de orde gesteld werden. Via de krant, internet, een tijdschrift, de televisie, congressen, demonstraties, manifestaties, films enzovoort. En vaak genoeg ook in mijn persoonlijk werk en leven.

Voor zover dat nieuws met de hoofdzaak van kwartiermaken te maken had - het tegengaan van uitsluiting - kon en wilde ik me er niet aan onttrekken. Maar het was veel, lastig en soms ook pijnlijk of verdrietig.
Gelukkig kwamen er ook inspirerende teksten langs, teksten waarbij ik kon aansluiten, die het kwartiermaakverhaal verder brengen. Teksten waar ik me over opwond, die me frustreerden, kon ik gebruiken als afzetpunt en nodigden uit preciezer te zeggen waar het in mijn ogen bij het werken aan ruimte voor anders-zijn om gaat. Op z'n minst geeft deze worsteling de actualiteit van 'een project' als kwartiermaken aan.

In onderstaande beschouwing volg ik globaal de thema's van de dialogen, al was niet alles wat ik wilde zeggen rechtstreeks aan de thema's van de dialogen te koppelen.
In de eerste paragraaf memoreer ik de dubbele betekenis van de 'zichtbaarheid' die bij *Lof der zichtbaarheid* speelt. In de tweede paragraaf, *Burgerkracht en burgervriendschap,* drijf ik de discussie op de spits over de intussen al bijna verguisde 'participatie-maatschappij'. Hoe kunnen we onze woorden (en waarden) terugveroveren? In de derde paragraaf, *Wijkteams en de meerwaarde van ervaringsdeskundigen en kwartiermakers,* breek ik een lans voor de kwartiermaker als (politiserende) opbouwwerker of 'community worker', die onmisbaar is in de nieuwe sociale wijkteams. De vierde paragraaf, *Inclusieve economie,* probeert de drie lijnen in de discussie over een inclusieve economie het volle pond te geven. Een andere omgang met de bezuinigingswoede is daarmee impliciet gegeven. Als we het thema van de vijfde paragraaf, *Uitsluiting maakt ziek,* serieus nemen, ontkomen we er niet aan het motto 'geen mens is illegaal' te overdenken. Dat doe ik met Hannah Arendt. Kwartiermaken is het verwelkomen van vreemdheid, ook als dat wrijving geeft.

Blijft de vraag hoe een klein kwartiermaakverhaal tot een groot verhaal kan worden… Daar zeg ik iets over aan het slot.

1. Lof der zichtbaarheid

In de eerste dialoog, *Lof der zichtbaarheid*, en zeker ook in het Symposium en Festival en de activiteiten in het wijkprogramma van de Vrede van Utrecht onder dezelfde titel, kwam iets naar voren dat bij nadere beschouwing symptomatisch bleek te zijn voor veel van wat in alle dialogen aan de orde werd gesteld. Het diepe verlangen namelijk om niet als hulpbehoevende weggestopt te blijven in de welwillende blik van betrokken omstanders en hulpverleners, om niet voor eeuwig vastgeklonken te blijven aan het predikaat van gehandicapte, allochtoon of ander 'probleemgeval', maar om mens te kunnen zijn tussen de anderen. Niet door de eigen-aardigheid te verdoezelen, maar door die, waar mogelijk, te dragen als waardigheid. Niet door de eigen kwetsbaarheid voor 'zelfredzaamheid' te doen doorgaan, maar door die te presenteren als een broodnodige relativering van het overspannen ideaalbeeld van de zelfstandige, voor zichzelf opkomende burger.
In de *Lof der zichtbaarheid* bleek het aldus te gaan over een 'dubbele zichtbaarheid': niet alleen het bestijgen van het podium of de expositiezaal (met alle risico's vandien), maar ook om daar daadwerkelijk gezien te worden als kunstenaars *in their own right*. Niet iets gemakkelijks dus, en evenmin een recht wat opgeëist kan worden, als wel een onderneming op persoonlijke titel die, om met Stefan Jung te spreken, gekenmerkt wordt door 'een hoog integriteitsgehalte.'

2. Burgerkracht en burgervriendschap

De tweede dialoog stond in het teken van *burgervriendschap*, een door de ethicus Hans Reinders (1999) geïntroduceerd begrip. Hij verstaat daar een *publieke deugd* onder die daadwerkelijk samenleven mogelijk wil maken. Burgervriendschap bestaat daar waar burgers voor elkaar medeburger zijn; men heeft deel aan elkaars leven zodat ieder kan gedijen.
In de dialoog stond de vraag centraal onder welke condities burgers *betrokken* burgers, *burgervrienden* worden. Ik benoemde een probleem: zouden burgervrienden niet worden overvraagd, met professionele zorgtaken worden opgescheept om de bezuinigingen in de formele zorg te compenseren?
Ik benoemde de uiteenlopende maatjesprojecten als *burgervriendschapsprojecten*; de inzet van de dialoog was te onderzoeken of dit fenomeen zich zou kunnen uitbreiden - ook naar buiten de maatjesprojecten. Denk bijvoorbeeld aan het kwartiermaakidee 'maatje ter plaatse': op de plek waar iemand mee wil doen staat een burgervriend op om iemand nabij te zijn, zodat de nieuwkomer zich thuis kan voelen. Klaar en duidelijk was dat Vriendendiensten en andere maatjesprojecten heel hard de structuur waarbinnen ze functioneren nodig hebben. Ze werken bij de gratie van de organisatie. Het zijn *gearrangeerde* ontmoetingen. Juist de begrenzing van het contact werkt, biedt de vrijwilliger - en soms ook de deelnemer - zekerheid en veiligheid. Goed voorbeeld doet goed volgen, maar niet altijd. De Vlamingen lieten zien hoe zij vanuit *Een paar apart* ook aan 'het structurele luik' werken; dat wil zeggen dat zij zowel op het gebied van armoede als cultuur hun ervaringen aan de orde stellen met de kloof tussen arm en rijk, geschoold en minder geschoold, gevestigd en niet gevestigd. Met de hefboomfunctie van een begrip als 'burgervriendschap' bleven we echter worstelen.

Nu heeft zelfs de koning het in de troonrede gezegd: we zitten in een transitie van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving. *Burgerkracht* staat daarbij centraal: de kracht van weerbare burgers om burgers in kwetsbare posities bij hun kracht te brengen - onder meer door de kracht van hun omgeving, die vaak over het hoofd wordt gezien, te mobiliseren.
Hoe verhoudt zich 'het verhaal' van burgervriendschap tot het burgerkrachtverhaal?

Kwetsbaar en zorgzaam burgerschap

In mijn proefschrift (Kal, 2001) agendeerde ik een alternatief burgerschap - niet dat van het autonome, maar van het kwetsbare individu - aan de hand van de politicologe Selma Sevenhuijsen (1996). In een krachtig betoog vanuit zorgethische en feministische hoek wordt door haar de nadruk op arbeidsparticipatie in de visie op burgerschap bekritiseerd. Daartegenover brengt zij een burgerschapsconcept naar voren waarin *zorg* en *kwetsbaarheid* opgenomen zijn.
Zorg wordt in onze samenleving over het algemeen gekoppeld aan de verzorging van zieken, gehandicapten, kinderen of ouderen. Maar doordat zorg aan deze praktijken wordt gekoppeld valt ze buiten het gangbare burgerschapsmodel. Het gangbare concept van 'normaal burgerschap' is geënt op het arbeidsethos. Daarin is zorg slechts een afgeleide van arbeid: zorg-als-reparatie om weer aan het werk te kunnen (of bij kinderen als voorbereiding op werk). Volwaardig burgerschap is in onze maatschappij aldus gekoppeld aan maatschappelijke participatie in de vorm van het verrichten van *betaalde* arbeid. Het wordt 'normaal' gevonden om geen zorg nodig te hebben (behalve als je ziek bent) en ook geen zorg te verlenen (behalve als je kinderen of zieke ouders hebt). Uit dit denken over burgerschap spreekt een ideaal dat we naar een situatie zonder zorg zouden moeten streven. En dat ideaal heeft geen oog voor wezenlijke delen van het leven, ziet de afhankelijkheid die ons aller deel is - in hoe wisselende mate ook - over het hoofd. Daarom is het een schadelijk ideaal. De ideologie van de arbeidsmarktparticipatie marginaliseert zorg en in het verlengde daarvan onze kwetsbaarheid en onze afhankelijkheid.

De marginalisering van zorg en kwetsbaarheid heeft allerlei negatieve consequenties. Het leidt gemakkelijk tot sociale uitstoting, tot angstige afkeer van alles wat 'anders' is, tot de ervaring van het vreemde als 'de ander'; tot de ontkenning van het vreemde in onszelf. Feministische zorgethiek bepleit dat zorg als fundamentele waarde wordt erkend. Wanneer zorg als fundamentele waarde serieus wordt genomen, komen afhankelijkheid en kwetsbaarheid in een ander daglicht te staan. Het 'andere' hoeft dan niet langer te worden uitgebannen, geprojecteerd op 'de ander'; het hoeft niet langer losgemaakt te worden van het eigen subjectideaal, namelijk dat van het autonome individu, maar gaat er deel vanuit maken. Kwartiermaken wil een lans breken voor dit 'kwetsbaar burgerschap'.

In *Zorg als sociale praktijk* (Kal, 2001, blz. 156) stel ik dat het perspectief van Sevenhuijsen op twee manieren voor 'de patiënt als burger' van belang is. Ten eerste wordt degene die van zorg afhankelijk is, niet op afstand gezet, maar beschouwd als iemand als ikzelf, die ook van zorg afhankelijk is, is geweest of zal zijn. Mensen ontwikkelen een gevoel van 'zelf' doordat er andere mensen zijn die hen erken-

nen en bevestigen in hun gevoel van individualiteit, die waarde hechten aan hun aanwezigheid in de wereld, en die concrete inspanningen verrichten om hun capaciteiten tot hun recht te laten komen (Sevenhuijsen, 2000). Ten tweede wordt ruim baan gemaakt voor zorgzame houdingen, ook of juist bij burgers die niet vanuit hun professie zorg verlenen. Wanneer zorg in het concept van burgerschap is geïntegreerd staan zorg en autonomie niet langer tegenover elkaar. Goede zorg draagt dan bij tot het zelfrespect van zorgvrager èn zorggever. Deze visie op zorg breekt in op een versmald burgerschapsmodel, waarin alleen autonomie, zelfredzaamheid en arbeidsethos tellen.

De visie van Sevenhuijsen op burgerschap zou ook een antwoord kunnen zijn op de door Lilian Linders (2010) gevonden en vaak beaamde *vraag-, aanbod- en acceptatieverlegenheid* tussen burgers onderling. Ook zij betoogt dat het gehamer op zelfredzaamheid, onafhankelijkheid en autonomie als negatief bijverschijnsel heeft: terugtrekgedrag van degene die niet hieraan kan voldoen en terughoudendheid van degene die misschien wel present zou willen zijn.
Heerikhuizen wees in 1997 al op de hardvochtigheid van het begrip zelfredzaamheid. Ik citeer weer uit mijn proefschrift: “Eigenlijk is zelfredzaamheid een hardvochtig alias, een strijdig begrip: iemand die het verdient gered te worden, krijgt te horen dat hij zichzelf maar moet redden. Mensen die in beginsel voor zichzelf op kunnen komen worden niet met dit begrip lastig gevallen. Het zijn de mensen die niet zo goed voor zichzelf kunnen zorgen, die aangepraat krijgen dat ze maar zelfredzaam moeten zijn.”

Kwetsbaarheid mag niet zoek raken

De redenering van Sevenhuijsen heeft veel verwantschap met de kritiek op het taboe op kwetsbaarheid, zoals Andries Baart dat verwoordt. In *De zorgval* (2013) stelt hij dat in het hedendaagse debat weinig ruimte bestaat voor het gegeven dat veel mensen die een beroep doen op bijvoorbeeld de Wet maatschappelijke ondersteuning eerder *kwetsbaar* zijn dan *zelfredzaam*. Kwetsbaarheid lijkt binnen de huidige beleidstaal een taboe te zijn. Het lijkt dat de toe te juichen (en jarenlang veronachtzaamde) nadruk op kracht en talent van mensen in kwetsbare posities iets anders zoekmaakt: de niet uit te wissen kwetsbaarheid van de betrokkenen. Dat is een lastig dilemma. Zelfbewuste ‘cliënten’ klagen immers steen en been over het gebrek aan maatschappelijke oriëntatie bij hun hulpverleners, het gebrek aan vertrouwen in hun herstelvermogen en over het gebrek aan vertrouwen in de helende kracht van deelname aan de samenleving. De helende kracht van de wereld buiten de zorg.
Maar dat hoeft ons nog niet in verlegenheid te brengen met betrekking tot het idee van kwetsbaarheid, stelt Baart. Kwetsbaarheid moet niet een *onwaarde* worden. Kwetsbaarheid en anders-zijn zijn onderling verbonden. De waarde (of betekenis) van het anders-zijn wordt pas zichtbaar als je stil staat bij de kwetsbaarheid daarvan - de kwetsbaarheid van zowel het anders-zijn als het zichtbaar worden daarvan. En als begrijpt dat die kwetsbaarheid niet zozeer wordt veroorzaakt door dat anders-zijn als wel door de meedogenloosheid van de wereld. Kwetsbaarheid is, net als anders-zijn, een *verhoudingsprobleem*. Als de omgeving zich aanpast, op jou raakt afgesteld, verdwijnt de afwijking of doet ze er minder toe. Als je kwetsbaar mag zijn wordt je kwetsbaarheid al minder.

Een gedeelde agenda

Waar kwartiermakers met anderen proberen praktijken van burgervriendschap te stichten en maatjesprojecten in soorten en maten aan te moedigen, zijn anderen sceptisch over precies deze burgervriendschap.

Bredewold, Tonkens en Trappenburg (2013, blz. 98 e.v.) waarschuwen in hun bijdrage aan *Als meedoen pijn doet. Affectief burgerschap in de wijk*: “Actief burgerschap in de buurt ten behoeve van de maatschappelijke integratie van mensen met beperkingen, zoals beleidsmakers dat voor ogen hebben, is een prima streven, maar alleen in zeer bescheiden vorm. Niet in de zin van onderlinge hulp, zorg, steun en vriendschap, maar in de zin van lichte, oppervlakkige en begrensde interacties. (...) In voorzieningen voor de buurt waarin mensen met beperkingen een duidelijke rol kunnen aannemen - een kinderboerderij, fietsenmakerij, plantsoenendienst, winkel of restaurant - kunnen afgebakende situaties gecreëerd worden. Intensieve contacten bewerkstelligen tussen mensen met een beperking en hun buren is niet realistisch; contact moet ook niet het belangrijkste doel zijn. (…) Burgerschap kan maar beter niet met vriendschap verward worden.” Het is een citaat uit een hoofdstuk met de veelzeggende en verontrustende titel: ‘Begroeting, honden en winkeliers. Begrensd contact tussen mensen met een beperking en andere buurtbewoners’.

Zowel *Als meedoen pijn doet. Affectief burgerschap in de wijk* (Tonkens & De Wilde, 2013) als *De affectieve burger. Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid* (Kampen, Verhoeven & Verplanke, 2013) zijn gebaseerd op empirisch onderzoek dat gedurende vier, respectievelijk vijf jaar werd gedaan naar de praktijk van ‘leren participeren’ respectievelijk ‘actief burgerschap’. Maar de *framing* is er vrijwel steeds één van afstand: afstand tot het overheidsbeleid, maar ook afstand tot veel waarvoor gestreden is toen er, in de woorden van Tonkens en Duyvendak (2013, blz. 248), “nog wel een sterke en luide patiëntenbeweging [was] die ijverde voor burgerschap, autonomie, empowerment en trots”.
In het concluderend hoofdstuk in D*e affectieve burger* stellen Tonkens en Duyvendak dat de overheid deze waarden teruggeeft aan de burger, maar wel met een curieuze draai: ‘neem je eigen verantwoordelijkheid’, ‘kom in je eigen kracht’.
In *Het hele verhaal* (Kal, 2013) maakte ik zelf ook gewag van het losgezongen raken van begrippen van hun oorspronkelijk emanciperende context. Met Jenny Boumans (2012) waarschuwde ik voor het gevaar van incorporatie in de beleidswereld van uit de HEE-beweging afkomstige termen als ‘herstel’, ‘ervaringskennis’ en ‘empowerment’. Boumans wijst er op dat we aan de ene kant uit zijn op herstelgerichte zorg, en dus willen dat bijvoorbeeld de geestelijke gezondheidszorg oog heeft voor de eigen kracht van mensen en hen niet reduceert tot hun diagnose. Als je wilt bewijzen dat mensen met beperkingen ook meetellen, is het immers logisch dat je wilt laten zien hoezeer zij altijd onderschat zijn. Maar als beleidsmakers niet ook het verhaal van kwetsbaarheid meenemen, of in ieder geval de ambiguïteit onderkennen die in de verhalen van bijvoorbeeld mensen met een psychiatrische achtergrond schuilt, kan de situatie ontstaan dat de persoon met een beperking moet doen alsof er met hem niks aan de hand is. En dat is een doodlopende weg.

Wat we uiteindelijk willen, stelt Boumans, is dat ervaringskennis bijdraagt aan verandering: een betere kwaliteit van leven van mensen met beperkingen en een meer inclusieve maatschappij.

Volgens Tonkens en Duyvendak ontbreekt het aan een gedeelde taal en een gedeelde agenda met eisen aan de verzorgingsstaat. Helaas draagt het onderzoek van Tonkens en Duyvendak hier mijns inziens ook niet echt toe bij. Juist omdat zij niet spreken over wat er nù allemaal gaande is, bijvoorbeeld in de geestelijke gezondheidszorg, waar de beweging van ervaringsdeskundigen (zoals verenigd in de HEE-beweging, maar ook op tal van andere wijzen), wel degelijk in een eigen taal een verhaal vertelt over de kracht van kwetsbaarheid. En dat is maar één voorbeeld. Er is ook nog een *Coalitie voor Inclusie,* een beweging *Disability Studies in Nederland* met een lector aan Hogeschool Rotterdam (zie de openbare les van Mieke Cardol, 2013, en de bijdrage van Jacqueline Kool aan deze bundel), er is *Perspectief* èn er is het 'sociaal doe-het-zelven' met talloze initiatieven, ook in zorg, welzijn en wijkeconomieën.[1]
En ten slotte zijn er ook heel wat *kwartiermakers* aan het werk - ook onder andere namen - die, voorbij een verengd of eenzijdig beroep op eigen verantwoordelijkheid en kracht, proberen mensen in de meest kwetsbare posities te ondersteunen, door ook anderen (burgers en professionals, bedrijfsleven en overheid) bij hun verhaal te betrekken en in beweging te brengen.
De door Tonkens en Duyvendak beoogde gezamenlijke agenda kan mijns inziens alleen in een kritische dialoog tot stand komen, door precies te formuleren wat er aan de hand is en wat er zou moeten gebeuren om uitsluiting te bestrijden en sociale inclusie inhoud te geven. Laten we dat perspectief vooral niet opgeven! Daarbij is actie- of participatief onderzoek, waarmee je met je onderzoek een bijdrage probeert te leveren aan hetgeen je nastreeft, onontbeerlijk.

[1] *Perspectief* is het Kenniscentrum voor inclusie en zeggenschap [www.perspectief.org].
Zie verder: [www.disabilitystudies.nl] en [www.coalitievoorinclusie.nl]

De ontmoeting met de vreemde: verlies van zin of juist vol zin

Waar genoemde auteurs de nadruk leggen op begrenzing van het contact met mensen die van je verschillen, kun je er ook voor kiezen niet weg te lopen voor de wrijving die kan ontstaan in het omgaan met verschil, maar het aan te gaan. In zijn bijdrage aan deze bundel verwoordt Gustaaf Bos zijn persoonlijke ervaring daarmee (zie pag. 132).

Existentieel gezien blijft het contact met 'de vreemde ander' vaak in het teken staan van de schrik, de pijn, de schok en… *het verlies van zin*. Kan zin ervaren worden in de omgang met verschil? Kan verschil beleefd worden als zinvol? Onderstaande beschouwing ontleen ik aan Bart van Leeuwen (2003). Het verlangen naar zin is te begrijpen als een verlangen naar een grotere samenhang, als een verlangen zichzelf gesitueerd te weten in een groter geheel, een geheel dat de grenzen van het eigen beperkte en toevallige bestaan overstijgt. Het verlangen naar zin is een verlangen zich verbonden te weten met een het individu overstijgende *(transcenderende)* samenhang van betekenissen. Pluralisering - als gevolg van multiculturalisering, maar ook als gevolg van vermaatschappelijking - kan door 'standaardburgers' (de term is van Douwe van Houten, 1999) gemakkelijk als een bedreiging voor de zinbeleving worden ervaren. Vreemdheid kan desoriënterend zijn. Daarom blijft men misschien uit de buurt van allochtonen of mensen met een beperking. Men verbreekt het contact. Men is elkaar niet meer nabij. Voor de beleving van zin is een element van passiviteit en openheid noodzakelijk; een moment van reflectie op eigen normen en waarden. Het is belangrijk te signaleren dat er, juist als we in contact komen met iets dat de grenzen van het eigen bestaan overschrijdt, van zinbeleving sprake kan zijn. Voor een betekenisvol leven moet dat leven verbonden zijn met een betekenisverlenende horizon, met iets van *waarde buiten onszelf*. Charles Taylor (1996) heeft dat in zijn boek *De malaise van de moderniteit* krachtig beschreven. Maar we neigen tot het uitbannen van vreemdheid, opdat de spanning tussen zelf en andersheid wordt opgelost en een eenduidig zelfbegrip mogelijk wordt. De ervaring van zin zou echter onherroepelijk verloren gaan als we onze sociale en culturele omgeving alleen nog zouden kiezen in zoverre ze een flatterende weerspiegeling is van onszelf. Het menselijk verlangen wordt zowel gekenmerkt door een gerichtheid op herkenbaarheid, als door een interesse in wat zich aan het onmiddellijk begrip lijkt te onttrekken en een zekere *weerstand* biedt tegen onze poging tot interpretatie. De ervaring van zin wordt aldus gekenmerkt door een noodzakelijke dubbelzinnigheid of labiliteit; in de omgang met verschil ligt zowel de kans op betekenis (zin) als op zinverlies. Aan de omgang met mensen die van je verschillen is dus een zeker risico verbonden. Mensen in kwetsbare posities zijn afhankelijk van mensen die dit risico willen lopen, die uit zijn op herstel van contact of wederkerigheid - tussen ouder en jonger, tussen kwetsbaarder en weerbaarder, gek en normaal, arm en rijk, allochtoon en autochtoon etc.
Overigens zullen mensen die zich beroofd voelen van zekere en zinvolle relaties met anderen, en teleurgesteld zijn over de maatschappelijke omgeving in bredere zin, een goede voedingsbodem voor openheid en verwondering ontberen. Het verlangen de horizon te verleggen legt het dan af tegen (door angst voor het risico gevoede) gevoelens van aversie, die samenhangen met het ontbreken van vertrouwen in een vaste grond om op te staan. Men moet eerst een huis hebben om gastvrij te kunnen zijn; men moet zich eerst enigszins geborgen weten voordat men naar buiten kan kijken, en zich kan openstellen voor verwondering.

Het bovenstaande ondersteunt mijns inziens bij uitstek het concept van burgervriendschap. Het nodigt ertoe uit burgervriendschappen aan te gaan, zodat ook anderen zich geborgen kunnen voelen. Maatjesprojecten die een infrastructuur bieden voor succesvolle werving en koppelingen aan moeilijker te koppelen mensen, zullen voorlopig en misschien altijd wel aan de orde blijven. De uitnodiging een maatjescontact na een jaar voort te zetten - tot burgervriendschap uit te doen groeien - zou misschien wel meer mogen klinken.

3. Wijkteams en de meerwaarde van ervaringsdeskundigen en kwartiermakers

Inzet van de derde kritische dialoog was onder andere om te onderzoeken hoe wijkteams een oplossing kunnen zijn voor het probleem van te veel verschillende en langs elkaar heen werkende professionals in een wijk. Professionals die vaak van elders komen en bij wie aansluiting bij de leefwereld van hun werkterrein soms maar moeilijk lukt. In de presentietheorie wordt dat benoemd als het bestendigen van zorg- en hulpafhankelijkheid door in plaats van leefwereldgerichte, systeemgerichte zorg te leveren. Met een stichting *Erop af* en een lector *Outreachend werken en innoveren* aan de Hogeschool van Amsterdam (Stam, 2013), met publicaties als *Burgerkracht in de wijk* (De Boer en Van der Lans, 2013) en *Supportgericht werken in de Wmo* (Wilken en Dankers, 2012), met projecten als 'Werken en leren in de wijk', en de Wmo-werkplaatsen aan de hogescholen, is er veel aandacht voor de transitie van de verzorgingsstaat naar de participatiesamenleving in de *wijk*.

In aansluiting bij hetgeen in de derde dialoog is gezegd zoom ik graag nog in op de rol van de kwartiermaker, die misschien een beetje is blijven liggen, terwijl die aanvankelijk de inzet vormde van de dialoog: de meerwaarde van een kwartiermaker in het wijkteam, het liefst in tandem met een ervaringsdeskundige werker. Maar eerst aandacht voor een eraan voorafgaande kwestie.

De zelfkant van zelforganisatie

In *De gevaarlijke belofte van burgerschap 2.0* wijst Justus Uitermark (2012), bijzonder hoogleraar samenlevingsopbouw, erop dat de nadruk op zelforganisatie kan leiden tot segregatie en ongelijkheid. Hij waarschuwt ervoor dat, zodra wordt ingezet op zelforganisatie, de ongelijkheid tussen gemeenschappen met en zonder zelforganiserend vermogen toeneemt. Als de overheid geen bibliotheken meer verzorgt, maar dit overlaat aan burgerinitiatieven zullen ouders met een hoge opleiding het initiatief wel overnemen. Maar de kinderen van ouders zonder verworvenheden raken nog verder achterop: in hun wijk geen bibliotheek of buurthuis. Het accent op zelforganisatie zou zo kunnen leiden tot ongelijke ontwikkeling, al hoeft dat niet altijd zo te zijn. Er zijn ook voorbeelden van burgerinitiatieven die juist zorgen voor betere toegankelijkheid van voorzieningen, ook voor mensen met lagere opleidingen.
Uitermark vraagt zich af of de *zelfkant* van zelforganisatie wel genoeg in beeld komt. Er is zijns inziens een selectieve aandacht voor succesverhalen. Consultants, ambtenaren en professionals dragen een als burgerkracht verkleed overheidsbeleid uit. Sommige initiatieven worden overladen met aandacht en geld - en dus met succes. De grilligheid en ongelijkheid blijven buiten beeld. Uitermark signaleert dat mensen in kwetsbare posities vaak een duwtje nodig hebben om zichzelf te organiseren - en soms blijvende steun. Steun vanuit bijvoorbeeld het opbouwwerk kan net het verschil maken. Zelforganisatie moeten we juist daar bevorderen waar het moeilijk van de grond komt. Dit relativeert misschien de essentie van (spontane en ongedwongen) zelforganisatie maar het alternatief is het opgeven van sociale gelijkheid.

Dirk Postma (2012) wijst er in een internetreactie op Uitermark op dat het gelukkig niet zo is dat professionele ondersteuning noodzakelijkerwijze leidt tot overname van het burgerinitiatief - al moet je daarvoor blijven oppassen.[2] Dat probeert hij op onze hogeschool studenten ook bij te brengen.

[2] zie ook: Kees Onderwater en Ben Venneman, Verantwoordelijkheid nemen voor je buurt is maatwerk. Bewonersgestuurde wijkontwikkeling, *Maatwerk*, december 2013.

De kwartiermaker als 'community developer'

Toen we in 1991 in Amsterdam ons eerste kwartiermaakproject opzetten, presenteerden we dat als 'categoraal opbouwwerk' - opbouwwerk voor een specifieke groep - en we trokken opbouwwerkers aan. "Het project is gericht op de maatschappelijke integratie van mensen die nu maar al te vaak een gemarginaliseerd bestaan leiden. (…) Het gaat niet om een normaliseringsproces, om het aanpassen van de patiënten aan de normale samenleving (…) Het gaat om een acceptatie (en herwaardering) van het 'anders-zijn', om het scheppen van sociale ruimte in de samenleving." (Kal, 1991)
De plaats van opbouwwerk/samenlevingsopbouw lijkt in het sociaal werk een steeds marginalere plaats in te nemen en dat is verontrustend. In de bundel *Wat werkt nu werkelijk?* waarvan Uitermark mede-redacteur is, is een artikel opgenomen met de uitdagende titel *De effectiviteit van politisering. Drie Amerikaanse lessen van community organizing*. Gradener en Staples (2012) stellen hierin dat politiek of politiserend opbouwwerk het ontwikkelen van inzicht ondersteunt over structurele oorzaken die aan de ervaren problemen ten grondslag liggen. Het opbouwwerk richt zich op het realiseren van essentiële behoeften. Het helpt om kennis en vaardigheden te verwerven om voor jezelf op te komen en zeggenschap op te eisen in belangrijke politieke, sociale en economische kwesties. De opbouwwerker vervult de rol van motivator, instructeur, agitator, facilitator, onderwijzer, trainer, strategisch expert, tacticus en coach.
Veel kwartiermakers zullen zich hierin herkennen, al missen ze in deze opsomming misschien 'pleitbezorger' en 'belangenbehartiger' samen met betrokkenen. De auteurs zouden dit politiserend opbouwwerk in willen zetten op die plekken waar sociale en economische rechtvaardigheid in het geding is, waar uitsluitingsmechanismen werkzaam zijn in buurten, op de arbeidsmarkt of in het onderwijs, of waar mensenrechten worden geschonden, zoals bij asielzoekers. Opbouwwerkers engageren zich met heel concrete bekommernissen van (groepen) bewoners, als zij vernederende vormen van uitsluiting aantreffen. Die bekommernis wordt (strategisch) naar buiten gebracht via getuigenissen. De beoogde sociale veranderingen worden door de betrokkenen zelf geformuleerd. Het opbouwwerk biedt zodoende een vorm van ervaringsleren.[3]
Volgens Gradener en Staples (2012) biedt juist het opbouwwerk, nu het bestaande welzijnswerk onder druk staat, een opening voor meer politiserende, activistische vormen van sociaal werk. De transformatie van de verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving inspireert tot een herdefiniëring van sociaal werk. Minder specialisaties en een actievere betrokkenheid van vrijwilligers om medeburgers

bij te staan. De opbouwwerker werkt samen met de burger, niet uit naam van de burger. Dit alles betekent niet dat de overheid haar verantwoordelijkheden mag verzaken, zij wordt juist aangesproken op haar taken. Juist omdat niet iedereen capabel is om zijn stem te laten horen, behoort aandacht voor die verschillen in toerusting tot het nemen van initiatief en zelforganisatie tot het alledaagse werk van politiserend opbouwwerk.

[3] Met *ervaringsleren* wordt het leren bedoeld waarbij mensen met elkaar uitmaken wat ze willen leren, waarom ze dat willen, waartoe ze zullen leren en op welke wijze ze dat leren willen organiseren. Startpunt van dit leren ligt bij de vragen van de mensen uit de leergroep. Die vragen of leerwensen komen niet uit de lucht vallen, maar hebben te maken met wat de mensen in hun concrete leef/werk wereld als onbegrijpelijk of belemmerend ervaren. *Ervarend leren - gebaseerd op de pedagogische ideeën van Paulo Freire*, De Horstink 1978, blz. 2

Weg van of-of-schema's: het sociale doe-het-zelven

Auteurs als Jos van der Lans en Pieter Hilhorst (2013) breken een lans voor vernieuwing van het welzijnswerk, en voor de 'doe-democratie'. Hun enthousiasme voor sociaal doe-het-zelven komt voort uit enerzijds kritiek op een steeds maar grootschaliger opererende dienstverleningsindustrie. De menselijke maat raakt in een steeds bureaucratischer wordende orde meer en meer uit zicht. De publieke sector is in hun ogen verweesd. Net als bij het ontstaan van de verzorgingsstaat meldt zich echter in hun ogen opnieuw particulier initiatief. Er melden zich opnieuw burgers die het zelf willen doen, met elkaar iets sociaals willen realiseren rond wonen, werken, zorg, verzekeringen, energie. Van der Lans en Hilhorst zien deze beweging als verzet tegen de ongemerkt plaatsvindende onteigening.
Het is leerzaam om te zien met welke tegenwerpingen zij in de loop van de tijd werden geconfronteerd, en hun antwoorden daarop langs te lopen. Hieronder eerst de tegenwerpingen op een rij.

Het feit dat overheden voorop gaan in de pleidooien voor burgerkracht moet te denken geven. Is het overheidsoffensief voor affectief burgerschap: 'zorgen is geen optie maar een morele verplichting', niet een mooi verpakte bezuinigingsagenda? En: staan de sociaal doe-het-zelvers niet voor het verdringen van de verguisde, want bureaucratische professional door de aandachtige vrijwilliger die het werk voor nop mag doen? En wordt wel gezien hoeveel mantelzorgers nu al overbelast zijn? Bestaan er niet veel te overspannen verwachtingen van burgerkracht? Is het niet beter om het formele werk menselijker te maken en overmatige bureaucratisering aan te pakken?
In *Sociaal doe-het-zelven* (2013) gaan Pieter Hilhorst en Jos van der Lans vrij precies in op de kritiek op hun boodschap, die vaak als al te vrolijk en optimistisch wordt ervaren, en om die reden soms ook afgedaan wordt.

Het belangrijkste antwoord van Van der Lans en Hilhorst is: we moeten ons niet laten gijzelen door het of-of-schema! Zij bekennen zich tot een *dynamisering* en *lokalisering* van de verzorgingsstaat en willen geenszins de illusie wekken dat professionals daarin overbodig zouden zijn. Zowel 'rechts als links' gaan van dezelfde of-of-formule uit. Maar het gaat niet om een substitutievraagstuk, wèl om

een wisseling van eigenaarschap, en om een zeggenschaps- en herordeningsvraagstuk. Bezuinigingen mogen niet de belangrijkste drijfveer zijn. Wel kritiek op verkokering, het opknippen van problemen, bureaucratische omslachtigheid, en perverse, op verrichtingen gebaseerde financiering.
Sociaal doe-het-zelven gaat niet over zelfredzaamheid of eigen verantwoordelijkheid, maar over gedeelde verantwoordelijkheid: het is er niet op uit dat de professional terugtreedt maar dat die zichzelf opnieuw ontwerpt tot een dienstbare 'nieuwe sociale professional'. Hilhorst en Van der Lans stellen dat er meer middelen overblijven om ons te ontfermen over mensen die geen enkele sociale veerkracht bezitten, als we daar waar het kan de sociale veerkracht mobiliseren. Zij zien het verdedigen van de institutionele orde uit naam van de kwetsbaren als een conservatieve kracht, die niet wil zien waar het misgaat en die geen toekomstperspectief biedt.
Op de suggestie dat de segregatie juist groter wordt in de doe-het-zelf samenleving, omdat sommige burgers niet in die beweging meekunnen, antwoorden de auteurs dat er nu ook al grote segregatie is. In de GGz bijvoorbeeld gaat veel geld naar relatief kleine problemen, en naar mensen die de weg kennen.[4]
En er is meer. Bij mensen met een uitgebreid netwerk is er vaak sprake van netwerken van 'ons soort mensen'. Moderne burgers sluiten zich op in uitdijende cirkels van meer of minder bekenden. Daarmee organiseren ze onbewust en ongewild een informele vorm van apartheid, want slechts bij uitzondering bevinden zich in hun netwerken ook mensen voor wie het alledaagse bestaan een vorm van overleven is. In die wereld zijn sociale professionals vaak de laatste verbindingsfunctionarissen. Daarbij is het van belang de verhouding tussen burgers (en hun netwerken) en instellingen op zo'n manier tot stand te brengen dat het netwerk van deze burgers wordt versterkt (of als het er niet is, wordt opgebouwd) in plaats van genegeerd. Dat is precies de inzet van de sociale wijkteams - die gezien kunnen worden als een poging een nieuwe institutionele orde te creëren. Of dit lukt, is afhankelijk van nogal wat factoren (zie de bijdrage van Jean Pierre Wilken in dit boek).

[4] Gideon de Jong en Gert Schout, Eigen kracht conferenties helpen in de OGGz (openbare geestelijke gezondheidszorg), *Sociale Vraagstukken*, sept. 2013; Jenny Boumans en Ingrid Baart, *Het gewone en het bijzondere. Een onderzoek naar ervaringskennis van succesvolle zorgmijders*, 2013, Trimbos)

4. Inclusieve economie

In de vierde kritische dialoog ging het over hoe we kunnen werken aan een andersoortige economie. Een economie waarin het niet alleen gaat over productie, maar ook over zingeving; niet alleen over economisch, maar ook over menselijk kapitaal. Er kwamen inspirerende voorbeelden ter sprake, zoals *'De normaalste zaak'* en bewonersgestuurde wijkinitiatieven. In het landelijke *Platform Duurzame en Solidaire Economie* wordt door veel partijen nagedacht hoe het anders kan.

Kwartiermaken pleit voor een samenleving waarin plaats is voor iedereen; dit geldt dus ook voor het arbeidsproces. Een nuttig begrip is *sociaal kapitaal* (Putnam, 2000), waarbij mensen voor elkaar intrinsieke waarden vertegenwoordigen. Dit kapitaal bestaat uit wat iedereen vanuit zijn eigen talenten en

eigenschappen kan bijdragen aan kwaliteit van leven van anderen in de gemeenschap. Sprekend over mensen met een psychische, lichamelijke of verstandelijke beperking, betekent deze benadering dat de beperking of kwetsbaarheid niet gegeneraliseerd wordt tot de hele persoon, maar benoemd wordt als slechts één van meerdere eigenschappen. Iemand kan een beperking hebben die hem belemmert om bepaalde arbeidsmatige werkzaamheden te verrichten, en toch met andere eigenschappen een waardevolle bijdrage leveren aan de samenleving. Trouwens, door bepaalde aanpassingen in het arbeidsproces, zoals door *'job crafting'*, blijkt er daar ook heel veel mogelijk.
Er is momenteel het nodige te doen over het voornemen van het kabinet, afgesproken in het sociaal akkoord van voorjaar 2013, om bedrijven in 2017 een quotum op te leggen als men eind 2016 niet minimaal 11.000 banen voor 'arbeidsgehandicapten' gecreëerd heeft. Vanuit het oogpunt van inclusieve economie zou je kunnen zeggen dat dit een goede maatregel is omdat het werkgevers dwingt ruimte te maken voor mensen die anders zijn. Aan de andere kant kun je vraagtekens zetten bij het gedwongen karakter ervan. Inclusie laat zich niet dwingen. Het zou immers 'de normaalste zaak' moeten zijn? Uit de dialoog (en ander onderzoek) blijkt dat werkgevers heel positief kunnen staan tegenover mensen met een arbeidsbeperking, zeker als zij hiermee eenmaal ervaring hebben opgedaan. Kwartiermaken kan helpen om de ontmoeting en *matching* tot stand te brengen. De *nichediversiteit* binnen het bedrijfsleven en de publieke sector biedt per se mogelijkheden om mensen een goede plek te geven, al is nog veel werk aan de winkel om dit daadwerkelijk te realiseren.

Voor een solidaire en inclusieve economie is de waardering van sociaal kapitaal onontbeerlijk. In aansluiting op de tweede dialoog gaat het ook om de waardering van mantelzorg en vrijwillige inzet, het kernkapitaal van de Wmo. Dit mag ook best economisch gekapitaliseerd worden. Ten slotte wil ik ook het belang van *moreel kapitaal* noemen, de morele opvattingen die nodig zijn om tot een inclusieve economie te komen. De term wordt uitgewerkt door onder anderen Harry Kunneman (2013) en Roel Kuiper (2009), om te duiden dat expliciet gemaakte morele waarden ten grondslag liggen aan hoe mensen met elkaar omgaan, elkaar waarderen en ten opzichte van elkaar handelen.

Naar een 'goede economie'

In de vierde dialoog streden drie benaderingen om de aandacht: de bewonersgestuurde wijkontwikkeling, 'de normaalste zaak' waarbij het bedrijfsleven wordt opgepord mensen met een arbeidshandicap in dienst te nemen, en een pleidooi voor een radicaal andere economie.
De vraag hoe die drie benaderingen zich tot elkaar verhouden bleek niet zo eenvoudig te beantwoorden. Vooral van de eerste en derde benadering is een gemeenschappelijke noemer de kritiek op het *bruto binnenlands product* (BBP) als economisch meetinstrument. Een groot deel van de economie blijft binnen het BBP buiten beschouwing, bijvoorbeeld de opbrengsten van economische handelingen als huishoudelijke arbeid, mantelzorg en vrijwilligerswerk die eveneens belangrijke toegevoegde waarde voortbrengen, maar waarvoor niet betaald wordt. Het BBP schiet derhalve wezenlijk tekort als economisch analyse-instrument (zie ook pag. 53 e.v.). Daarbij komt dat het ook in gebreke blijft als instrument

voor het meten van welvaart. Zo kan er economische groei gemeten worden door een toename van het BBP terwijl de armoede-index tegelijkertijd een afname van de echte welvaart laat zien.

Een bredere manier van economische beleidsbepaling is wenselijk en daarmee een andere opzet van de Macro Economische Verkenning.[5] Zo pleit Martijn Jeroen van der Linden al langer voor minder werken en meer werk verdelen. De oplossing voor bijna alles is minder werken - de vergeten droom van de twintigste eeuw. Het is tijd om te breken met onze kijk op werken, productiviteit en efficiëntie. Met *business as usual* lossen we de crisis niet op. Alternatieven zijn gelukkig voor handen. Deze dienen nu aandacht te krijgen en geïmplementeerd te worden. Op naar een 21-urige werkweek.
In zijn *Op weg naar een goede economie,* stelt Roelf Haan (2012): "Goede economie moet worden veroverd op slechte economie, zoveel mogelijk van onderop en via bondgenootschappen en netwerken over de gehele breedte van de samenleving."
Economische vooruitgang kan zeer goed samengaan met een negatieve groei van het BBP. Dit is het geval wanneer er groei is van economische componenten waarvan de meting in deze index niet is opgenomen. Voorbeelden zijn vele vormen van onderlinge ruil en dienstverlening die worden verrekend tegen *complementary currencies* (zie verderop). En die vormen van arbeid die niet voor geld worden geruild. Dit is het grootste deel van de totaal verrichte arbeid, die tevens alle arbeid überhaupt mogelijk maakt (zie ook onder *Kwetsbaar en zorgzaam burgerschap* het pleidooi van Sevenhuijsen voor een burgerschapsconcept waarin zorg en zorgzaamheid opgenomen zijn).

We hoeven het systeem niet omver te werpen om toch economisch te kunnen handelen ongeacht het systeem. We kunnen het systeem ook aanvullen en omvormen naar onze voorwaarden. Dit kan vooral gebeuren door de inzet van *complementary currencies* die in allerlei gemeenschappen en voor allerlei economische doelen kunnen worden gecreëerd en door ons zelf worden beheerd. Waarom geen thuiszorg op dorps- en wijkniveau (dan wel op grotere schaal) organiseren, gefinancierd door een complementaire munt, of waarom onderling geen lokaal *business to business* kredietsysteem inrichten, zodat koopkracht niet weglekt maar in de regio blijft (zie ook de bijdrage van Kees Onderwater aan de vierde dialoog)?
Nationale overheden kunnen dit beschouwen als ondermijning van hun belastinggrondslagen, maar dit is volgens Haan ten onrechte. Het gaat om producten en diensten die anders niet zouden worden aangeboden, of die de overheid eigenlijk zou moeten aanbieden, in welk geval zij juist beslag zouden leggen op de belastinggelden. Haan haalt een voorbeeld aan van de op gemeenschapsniveau georganiseerde thuiszorg in Japan. Over de gegenereerde inkomens en de transacties wordt geen belasting afgedragen, maar evenmin kost het de overheid belastinggeld. De Japanse overheid bevordert dan ook deze sociale valuta.
In plaats van te hameren op een langere deelname aan het officiële arbeidsproces door het oprekken van de pensioengerechtigde leeftijd, is onderzoek op zijn plaats naar de wenselijkheid van *daling* van de leeftijd waarop men met pensioen gaat. Gepensioneerden leveren immers een relatief groot deel van maatschappelijk noodzakelijke en gewenste *vrije* arbeid (arbeid zonder betaling). Het BBP zou

afnemen maar de onbetaalde, of alternatief betaalde economische activiteit en kwaliteit van het leven in de samenleving zouden toenemen.

Het 'systeem' is niet een alomvattend begrip en in de praktijk niet almachtig. Het is niet monolithisch. Het verenigt goed en slecht. Economisch inzicht kan niet worden ontwikkeld dan vanuit een doordachte mens- en maatschappijvisie. De gangbare politiek, journalistiek en de economische discipline zelf begeven zich niet op de afstand van het systeem die hen in staat zou kunnen stellen het in perspectief te zien. Misschien kan juist een beweging 'van buiten' daarbij helpen. Daarbij kan het onderwijs ook een belangrijke rol spelen. Jongeren kunnen, voorbij de vanzelfsprekendheden en oppervlakkigheden van geldgebruik, onkritische consumptie en kredietverslaving, bewust gemaakt worden van de ziekmakende aspecten van het oude economische systeem (o.a. leidende tot de huidige schuldenproblematiek) en de sociale meerwaarde van een inclusieve economie.

[5] zie ook de petitie Macro Economische Verkenning (MEV) waarin de Tweede Kamer in aanloop naar Prinsjesdag 2013 gevraagd is deze in het vervolg een andere opzet te geven. De MEV is sinds jaar en dag zeer bepalend voor het totale regeringsbeleid. De MEV leidt tot het centraal stellen van de veronderstelde noodzaak van economische groei, opgevat als groei van het BBP.
Zie de website van het Platform Duurzame en Solidaire Economie: [www.platformdse.org].)

Intermezzo: emotiemanagement

Mijn onderzoek voltrok zich via de organisatie en verslaglegging van en reflectie op vijf kritische dialogen over uiteenlopende thema's. Alle vijf dialogen hadden echter een duidelijke inzet, wilden iets agenderen, wilden verder komen rond een bepaalde kwestie, deden misschien wel aan *emotiemanagement*. In de al eerder genoemde bundel *De affectieve burger* wordt de overheid ervan beticht 'emotiemanagement' te bedrijven: "Zij wil de gevoelens van burgers in beoogde banen leiden opdat zij gaan voelen wat de overheid wil dat zij voelen. Voelen is immers een voorwaarde voor doen." (Tonkens en Duyvendak, 2013 p. 237). Op de achterflap staat het zo: "De regering wil dat iedereen 'mee kan doen' in de samenleving. Met termen als 'eigen kracht' en 'eigen verantwoordelijkheid' probeert de overheid de burger over te halen om tegelijkertijd het eigen leven op orde te houden én hulpbehoevende medeburgers te ondersteunen. De overheid jaagt dit proces aan door een publieke moraal van zorgzaamheid te ontwikkelen. Die moraal richt zich op emotionele banden tussen burgers en een gevoel van betrokkenheid bij de publieke zaak. Burgers worden zo verleid of verplicht om iets voor een ander te doen." (Kampen et al, 2013)
Zoals we hierboven lieten zien, werken kwartiermakers ook aan een publieke moraal van zorgzaam burgerschap. Ik vat kwartiermaken wel samen als het werken aan betrokkenheid van medeburgers en professionals bij mensen die hun weg niet vanzelf vinden in de steeds complexer wordende samenleving. Kwartiermakers bevorderen directe solidariteit omdat de indirecte solidariteit - die via de verzorgingsstaat - op zijn grenzen stuit. "Kwartiermaken", stelden we in onze startconferentie in 1991,

"raakt precies het gebied waar de beïnvloedingsmogelijkheden van de GGz tekortschieten en waarvoor maatschappelijke betrokkenheid een vereiste is. (…) Het gaat om het scheppen van sociale ruimte in de samenleving, om gerichtheid op overlevingskansen van kwetsbare mensen." (Kal, 1991)

Hiermee zijn we bij een belangrijk punt beland, één waaraan in *De affectieve burger* geen aandacht wordt besteed: de massieve inwerking op emoties door in het bijzonder de geestelijke gezondheidszorg zelf. Dit emotiemanagement maakt de weg vrij voor een structurele medicalisering van gedrag. Het farmaceutisch wetenschappelijk complex, zoals Trudy Dehue (2010) het noemt, speelt hierbij een belangrijke rol. Al lange tijd is er een jaarlijkse stijging van 10% van het aantal mensen dat wordt doorverwezen naar de geestelijke gezondheidszorg, het speciaal onderwijs, Wajong of schuldhulpverlening. Een miljoen mensen slikken vaak langdurig antidepressiva.[6] GGz-Nederland gaat er vanuit dat één op de vier mensen jaarlijks een psychische stoornis heeft. Er is sprake van een verdrievoudiging van de ambulante GGz-contacten in zeven jaar, een vertwaalfvoudiging van verkoop van ADHD-medicijnen in 12 jaar en een verdubbeling van het GGz-budget in 8 jaar tot 5,5 miljard euro. De GGz is een uitdijende industrie die steeds dieper ingrijpt in ons dagelijks leven (Janssen, 2011; Theunissen (2011/1). Hoe kan het eigenlijk dat het aantal mensen dat met aandoeningen kampt alleen maar toeneemt terwijl we, naar men zegt, over steeds beter werkende medicijnen beschikken? Als het waar is dat de medicatie effectiever is en hetzelfde werkt als insuline bij diabetes - een vergelijking die vaak wordt gemaakt - dan zou je mogen verwachten dat het aantal mensen met ernstige psychiatrische symptomen op z'n minst zou stabiliseren.
Het lijkt er op dat als je je vreemd of anders voelt, dat al gauw gelabeld wordt als een psychische aandoening. Gevoelens van eenzaamheid, angst en ongenoegen worden bestreden met medicatie. Het is goed dat het taboe op psychische problemen verdwijnt, maar een doorgeschoten medicalisering of psychiatrisering helpt ons niet verder. Trimbos zei het al in 1975: 'de psychiatrie laat zich gebruiken als het geruisloze afvoerkanaal voor maatschappelijk onrecht.' En het medicijngebruik dat met de psychiatrisering gepaard gaat kan ook schadelijk zijn. Op grote schaal en vaak blijvend voorgeschreven medicijnen blijken minder onschuldig dan voorgespiegeld wordt. De gerenommeerde wetenschapsjournalist Robert Whitaker meent zelfs dat psychofarmaca de symptomen die ze geacht worden te bestrijden, op langere termijn zelf kunnen uitlokken (Theunissen, 2011/2). Op de labiliserende effecten van antidepressiva wordt al langer gewezen (Van den Burg, 1994)

De invoering van de vijfde versie van het wereldwijd gehanteerde *Diagnostic Statistical Manual of Mental Disorders* (mei 2013) is geen waardevrije, neutrale gebeurtenis. Het staat voor weer verdere uitbreiding van het biomedisch expertsysteem. Giddens (1990) spreekt verontrust over de debiliserende effecten van de expertmaatschappij, oftewel de effecten van moderne instituties op de eigen ervaring en emotie. Paul Verhaeghe (2009) spreekt in *Het einde van de psychotherapie* over *DSMbilisering*.
Met het toenemen van het aantal diagnostische categorieën krijgen steeds meer mensen een of andere diagnose opgeplakt. Paradoxaal genoeg neemt daardoor de tolerantie ten aanzien van mensen met psychische aandoeningen in de samenleving niet toe. De bemoeienis van experts kan gemakkelijk

leiden tot verlies van vertrouwen in eigen mogelijkheden - verlies van vertrouwen op de eigen ervaring. Wanneer steeds meer 'gewone problemen' in een psychologisch of biomedisch jargon worden vertaald, leidt dat tot een zekere 'ontscholing'. Deskundigen breiden hun *markt* uit: wij zijn allemaal potentiële consumenten die gaandeweg beter 'leren' om deze *producten* te vragen. Steeds meer aspecten van het dagelijks leven worden daarbij van hun sociale en politieke betekenis ontdaan. En omdat psychologische kennis zelden eenduidig is, worden we steeds onzekerder en afhankelijker. Zo kunnen professionaliseringsprocessen problemen versterken, juist omdat omstanders daardoor gaan geloven dat ze alleen door professionals opgelost kunnen worden en dat leken er zich maar beter verre van kunnen houden (zie ook De Winter (2010), Hutschemaekers, 1996).
Het is onder andere tegen deze onteigening van de eigen ervaring dat de beweging van het sociaal doe-het-zelven, van burgerkracht en sociale wijkteams, maar ook de herstelbeweging in opstand komt (zie bijvoorbeeld ook de film *Gekkenwerk*, 2012).

Het is opmerkelijk dat de analyse van de *Scenariocommissie voor geestelijke gezondheid en geestelijke gezondheidszorg* uit 1990 niet aan actualiteit heeft ingeboet. Zij pleitte voor onderkenning van de maatschappelijke signaalwaarde van cultuurafhankelijke problemen en voor psychosociale vernieuwing. "Het op massale schaal vóórkomen van bepaalde psychische problemen moet worden opgevat als indicator van ongewenste maatschappelijke ontwikkelingen. Deze moeten systematisch worden geanalyseerd en tot uitgangspunt van preventie- en facetbeleid worden gemaakt." "Een belangrijke voorwaarde bij deze optie is", zo stelt de commissie, "dat er een algemeen bewustzijn groeit dat ook psychische gezondheid sociale voorwaarden stelt. Zo'n bewustzijn moet worden gevoed, zeker in een situatie als de huidige, waarin de signaalwaarde van problemen vrij consequent wordt wegbehandeld en gedepolitiseerd tot tekort aan voorzieningen." (Scenariocommissie, 1990; Kal, 1995).

[6] 'In enkele decennia is het aantal Nederlanders dat zich niet eigenhandig in onze samenleving kan handhaven verdubbeld.' Hans van Ewijk, lector *Sociaal beleid, Innovatie en Beroepsontwikkeling* aan de Hogeschool Utrecht, in de notulen van de Ontbijtsessie Wachtwoord Preventie van de MO-groep+, april 2013

5 Uitsluiting maakt ziek

In de vijfde kritische dialoog ging het over ziekmakende uitsluiting, stigmatisering en discriminatie van anders-zijn. Ik vroeg aandacht voor het fenomeen dat vooroordelen hun eigen realiteit voortbrengen. Dominante groepen in een samenleving kunnen ertoe bijdragen dat minderheden zichzelf gaan zien als inferieur. Er ontstaat een geschonden wij-beeld aangezien de groep in kwestie begint te geloven in de eigen onwaardigheid. Dat is ziekmakend.

De centrale vraag was hoe de samenleving voor meer burgers een plaats kan zijn waar je je thuisvoelt en hoe de kwartiermaakbeweging voor het stimuleren van een toleranter klimaat van betekenis kan zijn. Van het onderzoek dat vier Marokkaans-Nederlandse studenten erop volgend hebben verricht is

hiervoor al verslag gedaan. Ik wil het nu over nog een andere groep 'vreemdelingen' hebben, namelijk de mensen zonder verblijfsvergunning.

De vraag van de vreemdeling maakt een tussenstap nodig

In Duitsland werd mijn proefschrift vertaald met *Gastfreundschaft. Das niederländische Konzept Kwartiermaken als Antwort auf die Ausgrenzung psychiartrieerfahrener Menschen* (2006). Het begrip 'gastvrijheid' is binnen kwartiermaken een centrale notie: kwartiermakers werken op uiteenlopende plekken aan een gastvrije ontvangst van mensen die zich niet zo snel ergens thuis voelen, die zich niet altijd welkom weten, die zich vreemd voelen of als vreemden worden behandeld. De Franse filosoof Jacques Derrida (1998) heeft mij erg geholpen het begrip gastvrijheid op zijn waarde te schatten.
Derrida confronteert ons in de eerste plaats met de thematiek van 'de vreemde'. Hij spreekt daarbij niet over het *vraagstuk* van de vreemdeling, maar over de *vraag* van de vreemdeling. Om op de vraag van de vreemdeling in te (kunnen) gaan zullen we vaak een ondefinieerbaar gevoel van onbehagen moeten trotseren, een beetje balling in ons eigen bestaan worden. Derrida meent dat ballingschap nodig is voor het ontstaan van de ervaring van 'zichzelf als een ander'.
Gastvrijheid en ethiek staan bij Derrida voor hetzelfde. Ethiek, ethos betekent letterlijk verblijfplaats of een thuis, en thuis is daar waar gastvrijheid heerst. In *Kosmopolieten aller landen, kom op!* (Derrida, 1998) is hij ernaar op zoek hoe vreemdelingen een stevige, duurzame structuur geboden kan worden.[7]
Eén van de ernstigste problemen, zegt Derrida, is dat de vreemdeling de taal onbeholpen spreekt, ten gevolge waarvan hij steeds het gevaar loopt zich niet te kunnen verdedigen in de termen van het recht van het land dat hem ontvangt en uitwijst. De vreemdeling moet om asiel, oftewel gastvrijheid vragen in een taal die de zijne niet is. Hier raken de thema's van gastvrijheid en sprakeloosheid elkaar. Moeten we van de vreemdeling verlangen dat hij onze taal spreekt, voordat we hem kunnen verwelkomen? En onze normen en waarden verstaat die in die taal hun beslag krijgen? En stel dat hij onze taal en alles wat daarbij hoort met ons deelt, is de vreemdeling dan nog vreemdeling? Is er in dat geval nog sprake van asiel en gastvrijheid? Derrida schetst aldus een programma waarin de morele implicaties van het bieden van gastvrijheid onder ogen worden gezien en waarin hij de samenleving oproept tot verantwoordelijkheid.

Wat betekent het precies om gastvrijheid te verlenen? Welke verantwoordelijkheid moet genomen worden? Het lijkt erop dat het grootste gevaar voor een maatschappij die zich volledig richt op het kwantificeren van het nuttige en het doelmatige, schuilt in het bestaan van het nutteloze of het doelloze. De rechtvaardiging van dit nutteloze en doelloze zou, lijkt het, leiden tot de ontmaskering van het hele waardenstelsel van de doelmatigheid (Dufourmantelle, 1998). De prestatiemaatschappij biedt weinig open plekken of vrijplaatsen waar ruimte is voor degenen van wie de waarde niet bij voorbaat economisch is vast te stellen.[8] Om (de aanwezigheid van) 'het andere' mogelijk te maken, anders gezegd, om gastvrij te kunnen zijn, is opschorting van de *status quo* nodig. De realisering van andere waarden vraagt erom de gebaande wegen te verlaten en geijkte patronen los te laten om de vreemde ander werkelijk

tegemoet te kunnen treden. Nog anders gezegd: om anders-zijn toegang te verlenen is een tussenstap nodig. Het serieus nemen van gastvrijheid vraagt om reflectie op de bestaande verhoudingen - en op mijzelf (en de instituties waarbinnen ik misschien participeer) als onderdeel daarvan - om te zien wat op het spel staat. Pas deze tussenstap geeft aan de gastvrijheid betekenis.

[7] Derrida schreef deze tekst voor het eerste congres van vluchtsteden, gehouden in 1996 in Straatsburg op initiatief van het Internationale Parlement van Schrijvers.

[8] zo raakt deze vijfde dialoog ook de vierde.

Over burgerrechten en mensenrechten

De illegaal is degene die wacht op een verblijfsvergunning (hij is dan niet echt illegaal, zit immers in procedure, maar veel mag hij of zij niet) en vooral degene die wacht op uitzetting maar die niet uitgezet kan worden. Er is een spanning tussen twee normatieve principes: enerzijds universele mensenrechten en anderzijds nationale soevereiniteit. Marieke Borren (2012) laat zich inspireren door wat Hannah Arendt zestig jaar geleden schreef over het lot van onuitzetbare statelozen, omdat die situatie opmerkelijk en verontrustend veel lijkt op die van onuitzetbare illegalen nu. Natiestaten zijn gebaseerd op etnische en culturele homogeniteit. Als gevolg van het uiteenvallen van multinationale en multi-etnische staten in Europa, zoals de Habsburgse Dubbelmonarchie, het Ottomaanse rijk en Rusland raken na de eerste wereldoorlog miljoenen mensen op drift. Er ontstond een nieuwe categorie mensen in de geschiedenis: de statelozen. Arendt staat erbij stil wat het betekent stateloos te zijn, politiek, juridisch, maar ook existentieel: men is rechteloos, thuisloos, een mens zonder meer, gereduceerd tot het naakte leven, tot naakt leven.
Onze hedendaagse context laat ook een dilemma zien tussen enerzijds ons natiestaatsysteem en anderzijds mensenrechtenverklaringen die we hebben ondertekend. Het zijn twee strijdige vertogen. Arendt laat zien hoe mensenrechten met burgerrechten samenvallen en burgerschap met nationaliteit. Zolang elk mens burger is en burgerrechten heeft is er geen mensenrechtenprobleem. Maar statelozen beschikken niet over burgerrechten en worden derhalve uitgesloten van mensenrechten. Het land waar je geboren bent maakt de kern uit van het mensenrechtenvertoog. Arendt doet de ontgoochelende observatie dat mensenrechten alleen met behulp van burgerrechten gewaarborgd kunnen worden en dat burgerrechten derhalve alleen geclaimd kunnen worden door autochtonen. Zonder nationaal burgerschap ben je geen drager van rechten. Hoewel mensenrechten formeel zijn gefundeerd in een onvervreemdbare menselijke natuur, betekent het verlies van burgerrechten automatisch ook het verlies van mensenrechten. Dat is ontluisterend. Mensenrechten zijn immers juist het meest nodig om hen te beschermen die alle rechten verloren zijn en geen aanspraak kunnen doen op bescherming door een staat! [9] In zijn naakte existentie ontbeert deze ontheemde wat de mens in eigenlijke zin tot mens maakt: *het vermogen te spreken en te handelen met anderen in een gemeenschappelijke wereld.*

[9] 'Het zou mooi zijn als het na het drama op Lampedusa niet blijft bij Europese krokodillentranen, maar dat in Europees verband gekeken wordt naar oplossingen. Hein de Haas heeft voor Europese politici een goed advies: heb het lef om burgers uit te leggen dat het niet gaat om een invasie, maar om een aanzienlijke maar hanteerbare groep vluchtelingen. Zie in dat de restrictieve maatregelen vaak niet langer of juist averechts werken. Geef onderdak en bescherming aan degenen die vluchten of vervolgd worden. Laat niet langer mensen doodgaan aan de grenzen van Europa.'
Uit: *Lampedusa en de mythen over migratie*, Republiek Allochtonië (2013)

Hein de Haas is Co-Director of the International Migration Institute (IMI) of the Department of International Development and the University of Oxford.

6. Hoe kan een klein verhaal tot een groot verhaal worden….

Bij een van de dialogen kwam naar voren dat kwartiermakers wel erg veel op hun bord krijgen, of nemen. Deze, en de vorige paragraaf zijn daarvan een goed voorbeeld.
We pretenderen niet voor alles een oplossing te hebben. Kwartiermaken wil situaties van uitsluiting onder de aandacht brengen, laten zien hoe die een inclusieve samenleving waarin iedereen van waarde is, dwarsbomen. We proberen ook verbanden te laten zien.
Eén discussie loopt als rode draad door de dialogen heen: hoe kunnen we de verhalen zoals die door de deelnemers aan de dialogen verteld werden op een hoger plan tillen? Kunnen ze, samen verteld, een grotere impact hebben?

In de termen van Harry Kunnemans onlangs gehouden oratie denk ik te kunnen zeggen dat kwartiermakers - beroepsmatig of als burgervriend - bij uitstek 'plekken der moeite' betreden, daar waar processen van in- en uitsluiting aan de orde zijn. Daarbij creëren zij in zijn termen 'laboratoria' voor maatschappelijke verandering en vernieuwing. [10]
In het krachtige neoliberale bestek is het belangrijk de kwartiermaakbeweging en alle bewegingen waarmee we ons verbonden voelen te versterken. Daarbij gaat het enerzijds om het zo goed mogelijk onder ogen zien en benoemen van de moeite waar het om gaat en het daarmee verbonden leed, via aandacht voor (kleine) verhalen waarin de moeite en het leed stem krijgen èn via waardige strijd en het vrijmoedig tegenspreken in naam daarvan. Anderzijds gaat het om het daadwerkelijk ontwikkelen en praktiseren van goed werk - in Kunnemans termen 'werk dat deugt en deugd doet' - met betrekking tot de vragen van in- en uitsluiting. Daarbij hoort het accepteren van de realiteit van onophefbare vormen van kwetsbaarheid, zonder degenen die daaronder lijden in de steek te laten. Juist uit het aangaan en samen uithouden en draaglijk maken van kwetsbaarheid kunnen diepe verbindingen en schoonheidservaringen voortkomen.
Of onze zoektochten naar inclusie op microniveau sterk genoeg zullen zijn om ook in de grotere systemen waar zij deel van uitmaken, verandering teweeg te kunnen brengen staat niet van te voren vast, maar zal wel onze inzet blijven.

Met die openheid is ook gegeven dat het verschil kan maken wat ieder van ons doet in ons leven en werk.

[10] Dit slot is sterk geïnspireerd door de slotparagraaf van Kunnemans oratie, op 12 november j.l. uitgesproken. Helaas was Harry Kunneman om die reden uiteindelijk niet in staat op andere wijze aan deze bundel bij te dragen.

Literatuur

Baart, A. & Carbo, C. (2013). *De zorgval.* Amsterdam: Thoeris.

Boer, N. de, & Lans, J. van der (2013) *Burgerkracht in de wijk. De lokalisering van de verzorgingsstaat.* Den Haag: Platform 31.

Borren, M. (2012). *Wie en waar is de onuitzetbare? Een politiek filosofisch perspectief.* Lezing op een werkconferentie van het Humanistisch Verbond in januari 2012.

Boumans, J. (2012). Het subject als maatstaf? Een essay over valkuilen van het onderzoek naar ervaringskennis. In: *Kijk anders. Zie meer. Tien jonge wetenschappers over disability studies.* Den Haag: Disability Studies in Nederland en ZonMw.

Bredewold, F., Tonkens, E. & Trappenburg, M. (2013) Begroeting, honden en winkeliers. Begrensd contact tussen mensen met een beperking en andere buurtbewoners. In: E. Tonkens & Wilde, M.de (2013). *Als meedoen pijn doet. Affectief burgerschap in de wijk.* Amsterdam: Van Gennep.

Cardol, M. (2013) *Disability Studies: Diversiteit in participatie.* Openbare les Hogeschool Rotterdam.

Dehue, T. (2008) *De depressie-epidemie. Over de plicht het lot in eigen hand te nemen.* Amsterdam: Augustus

Derrida, J. (1998). *Over gastvrijheid.* Amsterdam: Boom.

Dufourmantelle, A. (1998). Een uitnodiging. Epiloog in: J. Derrida. *Over gastvrijheid.* Amsterdam: Boom.

Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.

Haan, R. (2012) Op weg naar een goede economie. Op blog Martijn Jeroen van der Linden: *Economie, Filosofie en Kunst* [www.mjvdl.com]

Heerikhuizen, B. van (1997). Figuraties van zelfredzaamheid. In: K. Schuyt (red.) *Het sociaal tekort. Veertien sociale problemen in Nederland.* Amsterdam: De Balie

Hilhorst, P. & Lans, J. van der (2013). *Sociaal doe-het-zelven.* Amsterdam: Atlas.

Houten, D. van (1999). *De standaardmens voorbij. Over zorg, verzorgingsstaat en burgerschap*. Maarssen: Elsevier/De Tijdstroom.

Hutschemaekers, G, Tiemens, B. & Smit, A. (2006). *Weg van professionalisering. Paradoxale bewegingen in de geestelijke gezondheidszorg.* Wolfheze: GRIP/De Gelderse Roos.

Janssen, M. (2011). De ADHD-epidemie, *Deviant* nr 70, september 2011

Kal, D. (red.) (1991). Psychiatrie, opbouwwerk, samenleving. Verslag werkconferentie *'Categoraal opbouwwerk in vier stadsdelen'*, 13 juni, Amsterdam.

Kal, D. (2001). *Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond.* Amsterdam: Boom.

Kal, D. (2013). Essay: Het hele verhaal, in: Dedding, C. & Slager, M. (red.) *De rafels van participatie in de gezondheidszorg. Van participerende patiënt naar participerende omgeving.* Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.

Kuiper, R. (2009). *Moreel Kapitaal. De verbindingskracht van de samenleving.* Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.

Kunneman, H. (2013). *Kleine waarden en grote waarden - Normatieve professionalisering als politiek perspectief.* Amsterdam: SWP Humanistics University Press.

Leeuwen, B. van (2003). *Erkenning, identiteit en verschil - Multiculturalisme en leven met culturele diversiteit.* Leuven: Acco.

Linders, L. (2010). *De betekenis van nabijheid. Onderzoek naar informele zorg in een volksbuurt.* Den Haag: Uitgeverij Sdu.

Oordt, R. van (2013). *Lampedusa en de mythen over migratie.* Republiek Allochtonië [www.republiekallochtonie.nl/lampedusa-en-de-mythen-over-migratie]

Reinders, H. (1999). De toekomst van de Nederlandse gehandicaptenzorg. Bespiegelingen over zorg, burger- en vriendschap. In: *Handboek Mogelijkheden, vraaggerichte zorg voor mensen met een verstandelijke handicap.* Maarsen: Elsevier Gezondheidszorg.

Scenariocommissie Geestelijke Volksgezondheid en Geestelijke Gezondheidszorg (1990). *Zorgen voor geestelijke gezondheid in de toekomst. Toekomstscenario's geestelijke volksgezondheid en geestelijke gezondheidszorg 1990-2010.* Utrecht/Antwerpen: Bohn, Scheltema & Holkema.

Sevenhuijsen, S. (1996). *Oordelen met zorg. Feministische beschouwingen over recht, moraal en politiek.* Amsterdam Meppel: Boom.

Sevenhuijsen, S. (2000). *De plaats van zorg. Over de relevantie van zorgethiek voor sociaal beleid* (oratie). Universiteit Utrecht.

Stam, M. (2013). *Het belang van onzeker weten. Over de revisie van de verzorgingsstaat* (Lectorale Rede) Hogeschool Amsterdam.

Taylor, C. (1996). *De malaise van de moderniteit.* Kampen: Kok Agora; Kapellen: Pelckmans

Trimbos, K. (1975). *Anti-psychiatrie. Een overzicht.* Deventer: Van Loghum Slaterus

Theunissen, J. (2011). Blijvende zorg. Toename van gebruik, capaciteit en kosten van de GGz. *Deviant* nr 70, september 2011

Theunissen, J. (2011) De ontleding van een epidemie, *Deviant* nr. 70, september 2011

Tonkens, E. & Duyvendak, J.W. (2013). Een hardhandige affectieve revolutie, in: T. Kampen, Verhoeven, I. & Verplanke, L. (red.) *De affectieve burger. Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid.* Amsterdam: Van Gennep.

Uitermark, J. (2012). De gevaarlijke belofte van burgerschap 2.0, *Sociale vraagstukken,* oktober 2012.

Staples, L. en Gradener, J. (2012). De effectiviteit van politisering. Drie Amerikaanse lessen van community organizing. In: J. Uitermark, Gielen, A-J. & Ham, M. (red.) (2012). *Wat werkt nu werkelijk. Politiek en praktijk van sociale interventies.* Amsterdam: Van Gennep.

Verhaeghe, P. (2009). *Het einde van de psychotherapie.* Amsterdam: de Bezige Bij.

Wilken, J.P. en Dankers, T. (red.) (2012) *Supportgericht werken in de Wmo.* Utrecht: Movisie, Wmo-werkplaatsen.

Winter, M. de (2011) *Verbeter de wereld, begin bij de opvoeding. Vanachter de voordeur naar democratie en verbinding.* Amsterdam: SWP.

Peter Dierinck

'Alemoale tuupe tegoare' *

Kwartiermaken in Gent en Sleidinge (België)

Peter Dierinck werkt sedert 1994 als psycholoog in Psychiatrisch Centrum Gent-Sleidinge (campus Sleidinge) in België; van 1994 tot 2012 op de actieve rehabilitatie-afdeling en sedert 2012 tot nu als psycholoog-casemanager in het Mobilteam Gent-Noord. Hij doet sedert 1994 vanuit de instelling aan kwartiermaken in Sleidinge (Evergem) en is in die hoedanigheid ook voorzitter van het Overlegplatform Psychiatrisch Centrum Gent-Sleidinge: overleg met buurtbewoners.

Inleiding

17 januari 2013. De sneeuw blijft al een hele week liggen. Bij één van de busjes waarmee we de bijna 200 km. lange weg tussen Sleidinge (België) en Utrecht afleggen constateren we een mankement aan de verwarming. Het ijs vormt zich aan de binnenkant van de vensters. Wij, buurtbewoners, personeelsleden en (ex)psychiatrische patiënten van het psychiatrisch centrum Gent-Sleidinge (campus Sleidinge), zijn op weg naar Doortje Kal voor een interview. In onze Kioskbijeenkomsten, de afgelopen weken, hebben we het bezoek voorbereid. In mei zal ze dan weer onze centrale gast zijn op de studiedag *Kwartiermaken* in Gent. We zijn zelf de initiatiefnemers voor deze studiedag. Het interview dat we in Utrecht afnemen zal samen met dat van de andere sprekers gebundeld worden in ons Kiosktijdschrift. Deze uitgave van ons blad wordt het programmaboekje voor de studiedag.

We worden zeer gastvrij ontvangen aan de faculteit Maatschappij en Recht (Hogeschool Utrecht) op de Heidelberglaan. Tijdens onze allereerste ont moeting met Doortje Kal ervaren we haar als een lieve en geduldige vrouw die ruim de tijd wil nemen om alle interviewers te leren kennen. Ze bereidt samen met ons de onderwerpen voor die ze op studiedag in Gent zal behandelen. Door het lezen van haar boek *'Kwartiermaken. werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond'* weten we dat ze er in slaagt haarfijn, bijna wiskundig haar filosofische ideeën te formuleren.

Kiosk en de buurtwerking

1994. Het tijdschrift Kiosk ontstaat op onze rehabilitatie-afdeling als een communicatiemiddel tussen de psychiatrische instelling en de buurt. We brengen in dit driemaandelijks tijdschrift levensverhalen van psychiatrische patiënten maar ook interviews met bekende Vlamingen. We discussiëren en praten over de inhoud van het tijdschrift maar we organiseren ook tentoonstellingen en feesten om de buurtbewoners te bereiken. We proberen op een gedifferentieerde manier te werken rond het stigma dat psychische kwetsbaarheid met zich meebrengt. Op het moment dat we alles in gereedheid hebben voor een derde editie van ons jaarlijks buurtfeest gebeurt een drama…

Juni 2004. Een (ex)psychiatrische patiënt schiet twee frituuruitbaters dood rechtover de instelling. Het incident zorgde voor hevige opschudding. Heel de buurt stond in rep en roer en op een spoedbijeenkomst in het Sanderushuis liepen de gemoederen hoog op en gaven heel wat mensen uit de buurt te kennen zich niet meer veilig te voelen: *"Ze zijn agressief, ze dealen drugs, ze lopen alsmaar dronken of stoned op straat …"*. Iemand geeft aan dat hij niet bang is voor de patiënten die door hun vreemde gedrag herkenbaar zijn, maar dat hij vooral op zijn ongemak is doordat er patiënten rondlopen die niet als dusdanig herkenbaar zijn. Hij stelt voor om deze laatste een soort van teken mee te geven

• Gents dialect voor 'allemaal samen'

zodat ze voor buurtbewoners herkenbaar zijn. Wat stigmatisering betreft waren we duidelijk terug naar af. Slechts een handvol mensen tussen die 200-koppige menigte trachtte de kalmte te bewaren. Een huisarts gaf tussen de roependen mee: *"Let op met wat jullie verlangen; we zijn in deze hectische maatschappij allemaal potentiële patiënt. Het is goed mogelijk dat we ooit eens zelf beroep moeten doen op één of andere gelijkaardige dienst zoals de psychiatrie"*. We probeerden de emoties op te vangen door er naar te luisteren en de directie van de instelling besloot tot een vergaande structurele samenwerking met de buurt door de installatie van een zorgmeldpunt. Ons *zorgmeldpunt* volgt een strikt stappenplan waardoor wij degelijke resultaten kunnen boeken:
Een melding gebeurt via een gekend telefoonnummer of via e-mail. Iedere melding wordt ook schriftelijk geregistreerd en ernstig genomen. Er gaat meteen iemand van de instelling ter plaatse om het probleem te beluisteren en aan te pakken. Soms krijgt de melder dan te horen dat degene waarover de klacht gaat niet bij ons in opname is, geen psychiatrische patiënt is. Dan wordt hij doorverwezen naar andere diensten die hem kunnen verder helpen. De melder wordt later ook op de hoogte gebracht van eventueel latere acties. Op die manier wordt de rust in het dorp hersteld en krijgt de buurtbewoner ook inspraak in het welzijn van de patiënten. Er is een wekelijkse evaluatie van alle binnengelopen en afgehandelde meldingen door het personeel van het psychiatrisch centrum. Er wordt een analyse gemaakt van alle meldingen. Ook de manier waarop de melding werd afgehandeld wordt geëvalueerd. De bedoeling is om de contacten tussen de psychiatrie en buurt zo laagdrempelig mogelijk te houden. Door iedere klacht serieus te nemen zet je de deur op een kier. Doortje Kal formuleerde het zo: *"Je kan van je buurtbewoners enkel verwachten dat ze je patiënten in moeilijke tijden nabij zijn als je zelf als personeel nabij bent bij je buurtbewoners"*. Er werd gelijktijdig met het meldpunt ook een driemaandelijkse bijeenkomst voor personeelsleden en buurtbewoners van de instelling in het leven geroepen. Dit overlegplatform werd uiteindelijk een kerngroep van een 15-tal vrijwilligers, vertegenwoordigd door alle betrokken partijen: buurtbewoners, verenigingen uit de buurt en personeelsleden van de instelling, maar ook gemeentelijke politici en de wijkagent. De doelstellingen van het overlegplatform zijn: Voor de buurtbewoners: het vermijden van overlast door patiënten; het oplossen van eventuele problemen of het voorkomen ervan. Het informeren naar de buurtbewoners toe hoe de psychiatrie precies werkt; wat er leeft binnen en rond de psychiatrie enz.

Voor patiënten en personeel van het psychiatrisch centrum is de doelstelling: destigmatiseren van de patiënten waardoor re-integratie in de maatschappij wordt vergemakkelijkt. Patiënten willen er heel erg graag bij horen, meedoen en we willen dit meer mogelijk maken. Kiosk heeft binnen deze structuur een nieuwe belangrijke plaats gekregen als broedplaats voor ideeën en projecten die de integratie bevorderen. We krijgen daarover feedback op het overlegplatform. Op deze manier worden op deze bijeenkomsten naast het bespreken van binnengelopen meldingen, buurtbewoners gesensibiliseerd deel te nemen aan acties die de integratie van onze doelgroep bevorderen.
Ondertussen wordt Kiosk meer en meer via de blog [http://kiosksleidinge.blogspot.be] en facebook gepubliceerd. Bovendien vinden de 'Kioskvergaderingen' nu plaats in ontmoetingscentrum Cardijnwijk

(i.p.v. in het psychiatrisch centrum), wat laagdrempeliger is. Deze locatie is een 'gedeelde ruimte', wat de kans op ontmoeting met andere buurtbewoners en organisaties nog verhoogt. Zo is er samenwerking met Onderlinge Hulp Sleidinge (gelinkt aan de Christelijke zuil), het Cultuurcentrum Evergem, de bibliotheek en het Vermeylenfonds (cultuurvereniging vanuit vrijzinnigheid en socialisme). Doordat het lokaal buiten de psychiatrie ligt kunnen ex-patiënten er aansluiten zonder zich weer patiënt te voelen. Doordat er geen rechtstreekse band meer is met het psychiatrisch centrum hoeven ze als deelnemer aan Kiosk niet ingeschreven zijn binnen een statuut (nazorg, dagtherapie, e.d.) dat hen het label van patiënt meegeeft.

We deden een aantal keer een zwerfvuilactie met patiënten en buurtbewoners, een thematische infoavond met film, tentoonstellingen. Omdat we oprecht dachten dat we op goede weg waren, dongen we mee aan de nationale wedstrijd *'Lilly Reintegration Award'*, waarbij we de hele buurtwerking (Meldpunt en Overlegplatform Psychiatrisch Centrum en Kiosk) voorstelden. We hebben daar de eerste prijs weggekaapt. Het buurtfeest werd in een nieuw kleedje gestoken met rommelmarkt en een fiets- en huifkarrentocht. Met *'Hart voor de Buurt'* nodigden we buurtbewoners uit op de koffietafel, bij de overgang van oud naar nieuw worden we uitgenodigd op het feest van het Vermeylenfonds en vieren personeelsleden en patiënten daar samen het nieuwe jaar met andere buurtbewoners.

Eén van de meest recente Kiosk-projecten rond integratie van (ex)psychiatrische patiënten in de buurt is het *gedichtenparcours* dat doorging van mei tot juni 2013. We vroegen aan (ex)patiënten uit verschillende instellingen, patiëntenorganisaties, aanloophuizen, dagcentra om gedichten te schrijven rond wonen en psychisch kwetsbaar zijn.
In de winter voorafgaand aan het project gingen we, personeelsleden, buurtbewoners en (ex) patiënten deur aan deur bij buurtbewoners met de vraag of ze gedurende twee maanden een gedicht van een (ex)patiënt achter het raam wilden hangen. De reacties waren enthousiast. Meer dan 100 gezinnen gelegen op de route tussen de instelling en het buurthuis waar we met Kiosk vergaderen deden mee en vele gedichten bleven ook na juni gewoon hangen. Drie gedichten werden uitvergroot en zullen permanent aan het hek van de instelling zichtbaar blijven in het straatbeeld. Op de happening lazen patiënten hun gedichten voor en werden gedichtenbundels verkocht.
Sleidinge heeft zich door zo enthousiast mee te werken solidair verklaard met de gedachte dat (ex) patiënten ook burgers zijn en ook recht hebben op een woonplaats in de gemeente.

Vanuit het individu

Ik zit op een ochtendvergadering van de rehabilitatie afdeling van de psychiatrische instelling in Sleidinge. Ik geef namens Kiosk uitleg over de werking en ook over optredens die gepland zijn in cultuurcentrum Evergem. Twee patiënten kunnen telkens gratis als reporter naar bepaalde optredens. Ze schrijven na het optreden een tekstje dat op de blogspot van Kiosk zal verschijnen.

Johan zit naast me aan tafel. Hij bekijkt de affiche voor het optreden van The Scene *en herhaalt een aantal keer voor zichzelf, voor mij en de andere aanwezigen dat hij niet gaat. En toch…De affiche schuift hij weer dichterbij en dan weer van hem af. Hij lijkt met zichzelf te praten: ik ga niet, ik ga wel.. Hij kent de muziek van* The Scène *erg goed. Vroeger, vooraleer hij werd opgenomen, ging hij regelmatig naar concerten. Hij komt er nu bijna niet meer toe, behalve dan enkele weken geleden voor het concert van Zornik, ook met een kaart van Kiosk in het Cultuurcentrum. Hilde, één van de verantwoordelijken daar, had me verteld dat Johan tijdens het optreden een paar keer van zijn plaats was opgestaan om naar het toilet te gaan. Hij was daarbij telkens langsheen het podium gelopen en dit werd als lichtjes storend ervaren. Ik vraag het aan Johan en ik krijg voor het eerst te horen dat de nevenwerkingen van de medicatie ervoor zorgen dat hij veel naar toilet moet en dat hij het zelf vervelend vond telkens te moeten opstaan van zijn plaats. Na goedkeuring van Johan geef ik deze info aan Hilde en zij is onmiddellijk bereid Johan zijn kaart te ruilen voor een plaats dicht bij het toilet, zodat hij niemand stoort als hij van zijn plaats moet opstaan. Om Johan helemaal gerust te stellen ga ik mee naar het optreden van* The Scene. *Johan, ikzelf, en een andere meegekomen Kioskreporter kopen een T-shirt van de groep en we gaan samen nog iets drinken in de cafetaria van het Cultuurcentrum. Johan moest tijdens het optreden geen enkele keer naar het toilet en zegt me dat hij de vorige keer, bij het optreden van Zornik, heel erg zenuwachtig is geweest. Het samen weggaan heeft een band gecreëerd tussen ons. We zijn die avond drie fans van* The Scene *geweest.*

Dit is een schets van een proces van Kwartiermaken op een psychiatrische afdeling. Laten we even hernemen.
Er is eerst en vooral het binnenbrengen van info op een afdeling. We benoemen daar de moeilijkheden die langdurig opgenomen psychiatrische patiënten ondervinden om weer aansluiting te krijgen bij zaken buiten de psychiatrie. We hebben het over de manier waarop Kiosk daarbij kan helpen. We hebben het over evenementen, tentoonstellingen, interviews die we met Kiosk zullen doen…

Bij de nogal wantrouwige Johan is het tonen van de affiche een belangrijk element. Hij kan alle info rustig nalezen en er van overtuigd geraken dat er effectief een optreden is en dan ook nog zo dichtbij de instelling.

Omdat de hulpverlener bij de patiënt niet aandringt deel te nemen of actief te worden kan deze op een ongedwongen manier over zijn interesses praten. Hierdoor krijgt de hulpverlener de kans identificatiemogelijkheden bij de cliënt te beluisteren.
Bij Kiosk proberen we heel erg aansluiting te vinden bij het verlangen van patiënten. Door de vele jaren opname kan dit op de achtergrond geraakt zijn.

Bij de chronische patiënt merken we vaak dat hij helemaal opgegaan is onder de noemer patiënt. Er is niets anders meer. In instellingen is men ook bij meer chronische mensen nog altijd zeer gericht op symptomen, op ziektebeelden, kortom op de identiteit van het patiënt zijn. Dit kan zo extreem zijn dat de patiënt zelf vergeten lijkt te zijn dat hij nog iets anders is, dat hij gevlucht is voor zijn verlangen. Hij komt nog moeilijk uit bed en lijkt zeer passief. Het gevaar dat patiënt en hulpverlener elkaar vinden in de identificatie met 'depressie' is groot. Medicatie lijkt de enige uitweg te zijn. Als je de patiënt opnieuw

als een burger leert bekijken, iemand zoals jezelf, dan ga je op zoek naar de identificatiemogelijkheden buiten die van 'patiënt'. Het zal vaak niet helpen door er bij hem of haar naar te vragen. Je ontdekt deze vaak via omwegen door present te zijn bij de patiënt. Bij Kiosk contacteren de hulpverleners ook burgers die niet in opname zijn: buurtbewoners, bekende mensen uit de streek…
Vaak zorgt een Kioskinterview met één of andere bekende Vlaming ervoor dat we iets terugvinden van het oorspronkelijke verlangen van een patiënt. Zo herinner ik mij heel goed hoe een teruggetrokken apathische man heel actief vragen begon te stellen aan Fred Delcourt, in de jaren 70 een wereldberoemd Belgisch scheidsrechter. De patiënt bleek zelf gedurende jaren scheidsrechter te zijn geweest, maar sprak daar liever niet over met hulpverleners, wel met Delcourt dus. Zo ook de oude stille man die bij de aankondiging dat we Ivan Sonck, Belgische sportjournalist, gingen interviewen begon te spreken over de vele marathons die hij ooit gelopen had. Het zijn deze ogenschijnlijke kleine verhaaltjes die door onze contacten met anderen naar boven komen en die zo belangrijk zijn voor ons werk bij kwartiermaken. Deze verhaaltjes kunnen aangrijpingspunten worden voor identificatie.

De affiches die ik meebreng zijn voor Johan iets dat hem herinnert aan vroeger toen hij nog naar optredens ging en als een mogelijkheid om weer bij dit verlangen aan te sluiten. Hij kent heel veel van hun nummers en is er trots op. Naar het optreden gaan bevestigt hem in deze identiteit als fan. Hij laat dit heel duidelijk zien door het T-shirt van de groep aan te trekken.

Bij het zoeken naar identificatie met een andere rol dan die van patiënt moet je ook in je achterhoofd houden dat je bereidheid toont iets te ondernemen door in de omgeving van de patiënt in te grijpen, namens de patiënt, in overleg met hem. Empowerment alleen is niet genoeg. Al heel vaak werd de patiënt in intakes en therapeutische gesprekken bevraagd op interesses om hem daarna naar trainingen te sturen waarvan hij niet begreep wat het doel was of waarvan hij voelde dat het te hoog gegrepen was en dus niet de moeite om aan te beginnen. Deze trainingen herinneren de patiënt enkel aan zijn rol van 'leerling op school', een rol die vaak alleen maar herinneringen met zich meebrengt aan falen. De grootte van de motivatie een andere plaats te vinden dan die van 'patiënt in een instelling' is belangrijker dan de vaardigheden om die plaats waar te maken. Het mag geen rol spelen dat de hulpverlener denkt dat de wensen van de patiënt irreëel zijn. Je gaat gewoon met hem op weg. Pas dan kan de depressie en de passiviteit ten gevolge van dit uitzichtloze patiënt en enkel patiënt zijn een beetje opklaren. Observaties op een afdeling hebben weinig of geen voorspellende waarde over het al of niet slagen van een project buiten de instelling. Iemand die op een afdeling van de psychiatrische instelling weigert mee te helpen bij afwas doen of koffie zetten kan één van de meest ijverige mensen worden als hij diezelfde taken kan doen binnen een organisatie zoals Amnesty International. Op voorwaarde dat hij tenminste trots is op zijn rol om voor deze instelling te werken, dat het zijn verlangen is om zich met de doelstellingen van deze instelling te kunnen identificeren. Je zoekt als hulpverlener dus vaak organisaties op die buiten het circuit liggen van de hulpverlening en opleidingen. En dat is soms zeer moeilijk en ingewikkeld maar het kan ook zeer eenvoudig zijn.

In ons voorbeeld van Johan werd onze vraag door Hilde van het Cultuurcentrum op een zeer spontane en enthousiaste manier opgevolgd. De laatste hindernis om niet naar het optreden te gaan werd weggewerkt. Het was hiervoor nodig dat ik haar een minimum aan info gaf over Johan na dit eerst te hebben doorgesproken met Johan zelf. Je wegsteken achter het niet gerechtvaardigd gebruik van de term beroepsgeheim kan schadelijk zijn voor de cliënt. Hilde en Johan ontmoeten elkaar en ze weten wat ze aan elkaar hebben. Je hebt als hulpverlener een brug gecreëerd die het voor Johan mogelijk maakt om in de toekomst naar meer optredens te gaan.

2012. In Vlaanderen laten mensen zoals psychoanalist Paul Verhaeghe en psychiater Dirk De Wachter een kritische stem horen door steeds meer aandacht te hebben voor de invloed van maatschappelijke veranderingen op psychologische en psychiatrische moeilijkheden. Ze stappen helemaal weg uit het paradigma van de patiënt als een louter biologisch construct met meetbare symptomen waarvoor dan de geschikte medicatie moet gegeven worden. Ze geven kritiek op ons neoliberaal sociaaleconomisch model dat belang heeft bij deze manier van denken over psychisch kwetsbare mensen. Hun visie vindt zeer sterk aansluiting bij het denken rond Kwartiermaken dat ook op zoek gaat naar andere vormen van samenleven waarin mensen met een psychische kwetsbaarheid een plaats als burger kunnen vinden. En dan denk ik maar aan wat Doortje Kal beschrijft als 'kwetsbaar burgerschap'. Het gaat dus ook over het zoeken naar een andere invulling van wat zorg betekent in onze samenleving. Het inspireerde Roel De Cuyper (directeur van het psychiatrisch centrum Gent-Sleidinge) op de studiedag in Gent tot de uitspraak:

"Kwartiermaken (…)kan leiden tot een bewust burgerschap, waardoor er een vervlechting kan komen met de zorg voor de ander, voor de 'kleine goedheid' van Levinas. Dit kan zelfs leiden tot een mild collectief verzet, dat hedendaags meer *dan nodig is. Ik wil jullie dus oproepen tot burgerlijke ongehoorzaamheid tegen een neoliberale gestructureerde maatschappij, niet door misplaatst verzet, maar onder andere door het Kwartiermaken aan zet te brengen binnen een breed maatschappelijk debat."*

Door artikel 107 ontstaan in Vlaanderen op verschillende plaatsen *Mobilteams*. Psychiatrische instellingen bouwen bedden af en mogen het vrijgekomen personeel behouden om het te gebruiken voor thuisbegeleiding bij mensen met een psychische kwetsbaarheid. In het Gentse gaan vier teams aan de slag. Het is vrij snel duidelijk dat Kwartiermaken een essentieel onderdeel van het werk in de Mobilteams zal zijn. De vermaatschappelijking van de psychiatrie kan enkel slagen als de samenleving bereid is om (ex)patiënten opnieuw een plaats te geven als burgers. Als je mensen wil laten integreren dan zal je ook met de omgeving zelf aan het werk moeten. Je moet in de samenleving plaats maken voor je cliënten, niches vinden en die desnoods zelf installeren. Dit gaat niet vanzelf. Dit vraagt werk en inspanning. De hulpverlener bij het Mobilteam is bij uitstek juist geplaatst om dit werk te doen. In april 2012 kan ik in Mobilteam Gent-Noord als psycholoog/casemanager aan de slag. Sleidinge is een deel van onze regio. Het buurtwerk wat we al jaren deden vanuit de instelling is nu een maatschappelijke bedding voor mensen die we in Sleidinge aan huis begeleiden. Door dit artikel 107 ontstaat een golf van aandacht voor alles wat met vermaatschappelijking van de psychiatrie te maken heeft, dus ook

en misschien vooral voor Kwartiermaken. Ons werk in Sleidinge wekt nu meer interesse dan ooit. We besluiten een studiedag te organiseren rond Kwartiermaken, samen met straathoekwerk Gent en vzw Beschut wonen Delta Wonen, eveneens uit Gent. Doortje Kal zal onze centrale gast zijn.

Besluit

7 mei 2013. Reeds vroeg staan deelnemers aan te schuiven voor de studiedag. De organisatoren: professionals, buurtbewoners en ervaringsdeskundigen hebben gedurende een jaar samengewerkt om deze dag te laten slagen. Tussen de 350 en 400 deelnemers is een onverhoopt succes. Het zeer gevarieerde publiek: scholieren, (ex)psychiatrische patiënten, ervaringsdeskundigen, buurtbewoners, politici, professionals, politie… is afkomstig uit verschillende provincies in Vlaanderen. Gent presenteert zich als een zeer open en sociale stad met heel veel initiatieven voor mensen die aan de rand van de samenleving wonen. Ik ben gelukkig dat ik Doortje Kal mag interviewen en dat we ons daarna laten omringen door ervaringsdeskundigen die vertellen hoe zij het Kwartiermaken beleven. Nogal wat sprekers verwijzen naar haar boek als een ijkpunt voor hun werk. De reacties achteraf zijn lovend. Men heeft het over een bemoedigende bijeenkomst, over een warme sfeer, over hoop en vooruitzicht op integratie. Er worden ter plaatse zo'n 50 boeken van Doortje Kal, *'Kwartiermaken'* en ook *'Meedoen gaat niet vanzelf'* verkocht. Ik kijk tevreden terug op een aangename dag waarin alle moeilijke en mooie ervaringen in al die jaren van Kwartiermaken werden gekristalliseerd. De ontmoetingen met Doortje Kal waren daarbij hoogtepunten. Zij heeft me een taal gegeven om uitleg te geven aan wat ik doe en door deze taal kan ik nog gerichter en doeltreffender aan Kwartiermaken doen. Ik hoop haar nog regelmatig op mijn pad te ontmoeten zodat haar enthousiasme en haar manier van formuleren me kan blijven gidsen.

Gustaaf Bos

Gedachten over 'kwartiermaken'

Gustaaf Bos studeerde psychologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en doet sinds 2010 aan de Vrije Universiteit promotieonderzoek naar ontmoetingen tussen mensen met en zonder verstandelijke beperking in buurten voor omgekeerde integratie.

Normalisatie, integratie, inclusie, participatie - allemaal draaien ze om de vraag: welke plek is er in onze samenleving voor 'het vreemde'? 'Het vreemde' is niet alleen een abstracte notie uit de filosofie, maar is ook gekoppeld aan de persoonlijke ervaringen van ieder van ons tijdens een ontmoeting met een ander.

Eén van de mensen bij wie ik geregeld 'vreemdheid' ervaar is Diko, een excentrieke man van halverwege de zestig, die ik ben tegengekomen tijdens mijn veldwerk bij een zorginstelling voor mensen met een verstandelijke beperking. We bellen sinds een jaar of twee elke week met elkaar en gaan er regelmatig samen op uit. Naar een zwembad, een stadion, of naar een stadscentrum: koffiedrinken, rondhangen en lekker eten. Ik ben Diko als een vriend gaan zien en vind het heel fijn om lekker rustig tijd met hem door te brengen. Ik geniet veel in zijn nabijheid, maar niet altijd. Diko vindt het heerlijk om midden in een mensenmassa uit volle borst te zingen. 'Optreden' noemt hij dat zelf - en tijdens onze uitstapjes doet hij dat geregeld. De - soms geamuseerde, soms geërgerde - blikken die omstanders in onze richting werpen, zijn voor hem een stimulans om door te gaan. In tegenstelling tot mij lijkt hij zich geen moment te generen. Hij straalt door alle aandacht, terwijl ik geregeld de neiging voel om weg te kruipen. We hebben al heel wat meegemaakt door deze optredens: applaus, complimenten, maar ook hoongelach en één keer zelfs politieagenten die Diko tot zijn grote onvrede sommeerden te stoppen. Door de ontmoetingen met Diko kom ik niet alleen veel over hem maar ook veel over mezelf te weten. Het moeilijkste vind ik misschien nog wel dat hij zoveel vergeet. Hij stelt vaak dezelfde vragen en dikwijls lijken de antwoorden niet tot hem door te dringen. Als we bellen in de week nadat wij een uitje hebben gehad, kan hij zich doorgaans niet meer herinneren waar we zijn geweest, wat we hebben gedaan en wat we hebben gegeten. Af en toe is hij ook mijn naam kwijt: 'Hoe heet je ook alweer?' Hoewel ik het nooit aan hem laat merken, raakt zijn vergeetachtigheid mij soms diep. Wat betekent onze vriendschap voor Diko als hij zich vrijwel niets herinnert van wat we samen hebben gedaan - en af toe zelfs mijn naam vergeet? Ben ik voor hem vooral degene waardoor hij geregeld op stap gaat en kan 'optreden'? Of beteken ik persoonlijk ook iets voor hem?

Fascinatie, verwarring, ontgoocheling, angst en euforie kunnen tijdens een ontmoeting met 'het vreemde' om de voorrang strijden. Wat doe ik met 'het vreemde' dat ik ervaar in de ontmoeting met een ander? Waar situeer ik de antecedenten van mijn waarneming - in de ander, in mijzelf, in de samenleving? En wat doe ik met het verontrustende gegeven dat ik de wereld onmogelijk vanuit het standpunt van die ander zal kunnen waarnemen, hoe hard ik het ook probeer? Is dat voor mij een reden om afstand tot die ander te houden, of probeer ik daarom juist een verbinding met hem tot stand te brengen?
Kwartiermakers werken aan ruimte voor ontmoetingen met 'het vreemde'. Dergelijke ontmoetingen zijn ingrijpend, omdat ze mij erbij bepalen hoe ik naar een ander kijk en in hoeverre ik bereid ben om me in zijn positie te verdiepen. Hoeveel ruimte kan ik voor een ander maken? En hoe dichtbij hem kan ik komen? Doortje heeft in de afgelopen decennia in woord en daad uitgedragen dat 'het vreemde' dat je ervaart in de ontmoeting met een ander geen legitimatie biedt om die ander uit te sluiten. Integendeel: het ontmoeten van 'het vreemde' in de ontmoeting met een ander vraagt om een erkenning van onze wederzijdse andersheid. 'Het vreemde' bestaat in onze andersheid ten opzichte van elkaar. Pas als ik

me verdiep in ‘het vreemde’ kan ik ruimte voor (het vreemde van) een ander maken - dit houdt dus in dat ik me ook moet verdiepen in mijzelf. Verdieping in ‘het vreemde’ brengt me tot het inzicht dat ik onderdeel uitmaak van wat ik als ‘vreemd’ waarneem. Door dat te erkennen doe ik een eerste stap richting een ander, kom ik dichterbij.
Niet alleen dat wat we kunnen delen, maar juist ook datgene waarin we vreemd voor elkaar zijn - en blijven - heeft ruimte nodig bij het streven naar ‘meedoen en erbij horen’. In lijn daarmee word ik door het ervaren van vreemdheid niet zozeer met een ander maar vooral met mezelf geconfronteerd. Door die confrontatie te ondergaan, verandert mijn perspectief op een ander - leer ik hem op nieuwe manieren waar te nemen. Daarmee is niet alles vervolgens pais en vree, eind goed al goed. Integendeel: wie echt ruimte wil maken voor een ander, voor mensen die anders zijn, zal steeds opnieuw vreemdheid ervaren. Ik zal een ander nooit kunnen bevatten, ik zal moeten blijven werken om ruimte te maken waarin ik verbinding met hem kan zoeken.
Kwartiermakers doen dat zowel in het publieke domein als in hun persoonlijke sfeer. Zij willen ruimte maken voor ‘het vreemde’ dat zij ervaren in de ontmoeting met een ander. Zij willen laten zien dat die ervaren vreemdheid geen reden is om afstand van elkaar te houden. Immers: door er afstand van te houden, verdwijnt ‘het vreemde’ niet - ik houd mezelf alleen maar voor de gek als ik doe alsof het er niet is, of alsof het er niet toe doet. Wie erkent dat het leven iets anders is dan perfecte normaliteit, begrijpt dat ruimte maken voor een ander dringend gewenst is.

Kwartiermaken is in onze samenleving niet vanzelfsprekend - en zeker ook niet altijd gemakkelijk. Het gaat in tegen krachtige hedendaagse denkbeelden en maatschappelijke structuren over individualiteit, keuzevrijheid en zelfstandigheid. Dat maakt de boodschap van kwartiermaken bij aanhangers van het huidige bestel niet altijd even populair. Hoe maak je dan toch ruimte voor degenen die in deze samenleving gemarginaliseerd worden? En misschien nog wel belangrijker: hoe houd je dat vol? De crux zit hem erin om de verbinding met ‘het vreemde’ persoonlijk te maken. Daardoor is het niet meer alleen in het belang van een ander dat de hedendaagse denkbeelden en maatschappelijke structuren veranderen, maar wordt het ook een verandering in jouw belang. Het welzijn van een ander wordt zodoende voor een deel verbonden aan mijn persoonlijke welzijn: het wordt een gezamenlijk belang. In die gezamenlijkheid verdwijnt ‘het vreemde’ tussen die ander en mij niet, maar wordt er juist ruimte voor gezocht. Vaak met vallen en opstaan.

Kwartiermakers zien de noodzaak om persoonlijke verbindingen aan te gaan met een ander - en erkennen dat hun eigen leven daardoor een zinvollere, rijkere invulling krijgt dan voorheen. Daarnaast laten zij door het aangaan van persoonlijke verbindingen met gemarginaliseerde mensen ook metterdaad zien dat en hoe hedendaagse denkbeelden en maatschappelijke structuren kunnen veranderen. Om die reden zouden niet alleen de ervaringen en de verhalen van gemarginaliseerde mensen maar ook die van kwartiermakers moeten dienen als inspiratiebron bij het werken aan ruimte voor anderszijn. Zodat het appel op de samenleving krachtig, kritisch en aansprekend blijft.

Jacqueline Kool

Verschil mag er zijn[1]

Jacqueline Kool is mede-initiatiefnemer van, en werkt als kennismanager bij *Disability Studies in Nederland*. DSiN is een organisatie die tot doel heeft het vakgebied disability studies structureel te vestigen in ons land door het stimuleren, initiëren en samenbrengen van onderzoek, onderwijs en kennisnetwerken.

Meedoen

Kwartiermaken draait erom dat in de samenleving werkelijk ruimte wordt gemaakt voor mensen met handicaps of beperkingen die (deels) buiten het maatschappelijke leven staan, zodat zij (weer) deel kunnen nemen aan maatschappelijke processen die voor andere burgers vanzelfsprekend zijn. Het gaat kwartiermakers, in de woorden van Doortje Kal en Jet Vesseur, "om het bevorderen van een maatschappelijk klimaat waarin (meer) mogelijkheden ontstaan op volwaardig burgerschap voor mensen die met mechanismen van uitsluiting kampen. Kwartiermakers werken aan gastvrijheid." (Kal & Vesseur, 2003, p.19)
Het doel ervan kan niet korter worden samengevat dan Kal en Vesseur deden in de titel van hun boekje: *'Dat het gewoon is dat we er zijn'*.

Er wordt de laatste jaren veel over participatie gezegd en geschreven, net als over inclusie. Veelal wordt ongeveer hetzelfde beoogd, namelijk dat mensen met beperkingen aan alle domeinen van het samenleven kunnen deelnemen als volwaardige burgers. Vele beleidsplannen en pilots van de overheid zijn gericht op het vergroten van participatie en inclusie, bijvoorbeeld waar het jongeren met een beperking betreft.
In het kader van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) breken gemeenten zich het hoofd over hoe mensen met beperkingen meer actieve, participerende burgers kunnen worden die minder formele zorg afnemen. Op landelijk niveau noopt de op handen zijnde ratificatie van het VN-verdrag inzake de rechten van personen met beperkingen de overheid om het meedoen van mensen met beperkingen te bevorderen. Dat verdrag stelt dat volledige inclusie en participatie als algemeen principe moet gelden (United Nations, 2006, art. 3, 4, 29 & 30). Maar zoals onderzoeker en oud-bestuurder in de zorg Hans Kröber onlangs zei in *Markant*, het tijdschrift voor de gehandicaptensector: "Wet- en regelgeving kan meedoen bevorderen, maar dat betekent nog niet dat er ook sprake is van sociale inclusie. Die laatste stap is het meest weerbarstig" (Hemstede, 2013).
Martine Hemstede geeft in hetzelfde artikel in *Markant* aan dat de weerbarstigheid nog verder gaat: want ondanks jarenlang actief beleid om de participatie van mensen met beperkingen te bevorderen, is die de afgelopen zeven jaar nauwelijks verbeterd.
Belemmeringen liggen volgens onderzoeksinstituut Nivel vaak in de samenleving, maar ook in iemands persoonlijke omstandigheden en sociale netwerk, aldus het artikel in *Markant* (Hemstede, 2013).
Ik citeer nogmaals Hans Kröber: "Als je wilt weten hoe het staat met inclusie in Nederland, moet je eerst weten wat je onder inclusie verstaat. Wat ik relevant vind, is dat mensen met een beperking kunnen meedoen, ertoe doen en dat de samenleving verschillen positief duidt" (Hemstede, 2013).
Daarmee komen we wellicht een stap dichter in de richting van begrijpen waarom het proces naar inclusie weerbarstig is. Misschien denken we te weinig na over wat participatie en inclusie eigenlijk zijn en welk doel ze dienen. En staan we te weinig stil bij wat ervoor nodig is.

[1] Basis voor dit artikel vormt het essay: 'Wilt u nog taart? Een blik vanuit Disability Studies op de complexiteit, kwetsbaarheid en creatieve kracht van participatie', in Dedding, C. & M. Slager (2013), *De rafels van participatie in de gezondheidszorg*. Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.

Onlangs las ik een interessant artikel van Edward Hall, lector Sociale Geografie aan de School of Social and Environmental Sciences van de Universiteit van Dundee in Groot-Brtittanië. Hij analyseerde hoe sinds eind jaren negentig van de vorige eeuw in Groot-Brittannië gedacht wordt over de relatie tussen mensen met verstandelijke beperkingen en de samenleving. Hij ontdekte in overheidsdocumenten uit die periode een omslag in het denken: er werd daarin voor het eerst erkend dat mensen met verstandelijke beperkingen vooral leden onder sociale exclusie en dat dat moest worden aangepakt. In de uitwerking echter werd onmiddellijk gekozen voor op het individu gerichte methoden om meer te gaan participeren. En daar verstond men dan onder: betaald werk op de gewone arbeidsmarkt, zelfstandig wonen onder eigen regie en (een niet nader gespecificeerde) participatie in de gemeenschap.
Wat eerst wordt geformuleerd als een sociaal probleem - exclusie - wordt bij het nadenken over de oplossing dus onmiddellijk als individueel vraagstuk geherformuleerd. Individuen moeten leren zich in te voegen in de samenleving en ze moeten geholpen worden om dat te bereiken. En als ze zelfstandig wonen, betaald werken en 'iets hebben met' de gemeenschap, dan is dat gelukt. Hall geeft aan hoe gemakkelijk het is om de schuld dan bij het individu te leggen als het vervolgens misgaat met dat participeren.

Valkuilen

Ook in de Nederlandse context, wordt niet goed nagedacht over wat 'participatie' en 'inclusie' nou eigenlijk betekenen en hoe deze begrippen in de praktijk vorm kunnen krijgen. Ze worden versimpeld tot een eenduidig proces. Toenmalig minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Piet Hein Donner zei in 2007 bijvoorbeeld: "Het kabinet wil dat iedereen meedoet. Werk staat daarbij voorop."
Nu wil ik niet ontkennen dat werk voor velen uiterst belangrijk is, maar aan deze versmalling van het ideaal van participatie tot het vinden van werk, zitten een aantal valkuilen vast. Ten eerste lijkt in dergelijke plannen de samenleving een vaststaand gegeven. Mensen met beperkingen doen niet of te weinig mee aan dé samenleving en dat moet aangepakt worden zodat zij, zo goed en zo kwaad als het gaat, mogen (of moeten) meedoen. Participatie is daarmee vooral de vraag: hoe zorgen we ervoor dat personen die niet vanzelfsprekend meedraaien zo worden ondersteund danwel aangepakt dat ze zoveel mogelijk wel kunnen gaan meedraaien? Daarbij lijkt het of de samenleving een kant-en-klare taart is, gemaakt volgens een beproefd recept waar niet aan gesleuteld kan worden, en waarvan mensen met beperkingen zo nu dan ook een stukje moeten krijgen. Hebben ze eenmaal dat stukje te pakken, dan kunnen ze de rest van hun leven daarop teren en dat heet dan participeren.
De tweede valkuil komt daar bijna logischerwijs uit voort: bij het gangbare denken over participatie komen concepten en strategieën van bovenaf, waarbij participatie al snel draait om de vraag: heeft iemand betaald werk (liefst op de reguliere arbeidsmarkt)? Zo ja, dan is het goed. Hoe dit participeren zich verhoudt tot hun verdere leven en hun levensgeluk, komt weinig aan bod. Alsof ook burgerschap en participatie vaststaande dingen zijn: je doet het of je doet het niet, maar altijd volgens een vaststaand format.

Deze valkuilen leiden tot een aantal problemen.
Zo geldt voor veel mensen met beperkingen dat ze nu eenmaal niet zomaar zijn 'aan te passen' aan de reguliere vormen van meedoen die geboden worden. Wat betreft betaald werk geldt bijvoorbeeld dat veel reguliere banen om uiteenlopende redenen niet doenlijk zijn.
Maar zeker ook speelt het probleem dat werk maar één vorm van participeren is en dat de mens meer en anders is dan een arbeidend wezen.
Vanuit kwartiermaken is er dan ook terecht juist veel aandacht voor dat andere terrein waarvan Hall aangaf dat het vaak vaag blijft: de participatie in de gemeenschap. "Uiteindelijk berust burgerschap op een gedeeld besef van mensen deelgenoot te zijn van een lotsgemeenschap van burgers. Burgerschap is een vorm van betrokkenheid. Vrije tijd moet als domein van burgerschap aangemerkt worden", aldus Mommaas (Kal & Vesseur, 2003, p.16).

Statisch of dynamisch

De vraag is: willen we ruimte maken in die zogenaamd vaststaande wereld voor diversiteit, voor de eigen-heid van mensen? En kunnen we dan ook creatiever kijken naar wat meedoen als burger kan inhouden? Zoals Kröber het verwoordde: dat mensen met een beperking kunnen meedoen, ertoe doen en dat de samenleving verschillen positief duidt.
Want dit is niet zomaar vanzelfsprekend, waardoor kwartiermakers en pleitbezorgers van kwartiermakers zoals Doortje Kal, soms hard nodig zijn voor het bevorderen van een maatschappelijk klimaat waarin gastvrijheid vorm kan krijgen.
Dan worden we uitgedaagd anders te gaan denken over burgerschap en samenleven, met meer ruimte voor verschillen. Zoals de Belgische belangenorganisatie Grip op haar website verwoordt: "Verschil mag er zijn, discriminatie niet".
Behulpzaam hierbij kan het denken zijn van de socioloog Douwe van Houten, een van de inhoudelijke grondleggers van het disability studies-programma in Nederland.
In zijn werk - waarbij hij weer terugvalt op de de Britse socioloog T.H. Marshall - staat juist de wisselwerking centraal tussen samenleving en burgers. Daarbij zijn beide begrippen niet statisch maar dynamisch. Ze veranderen en grijpen op elkaar in.
Van Houten zegt, met Marshall, dat rechten en plichten van burgers in een samenleving vaak statisch worden opgevat ('ze zijn zoals ze zijn') maar dat ze in de historische realiteit juist voortdurend ontstaan en veranderen. Zo golden burgerrechten aanvankelijk niet voor vrouwen. Zeker waar het gaat om sociale rechten, zoals het recht op participatie, zie je dat deze in principe 'oneindig' zijn en voortdurend worden onderworpen aan uitbreiding en inperking.
Op dezelfde wijze kun je naar de kwaliteit van participatie van burgers kijken, zegt Van Houten: ook die is niet alleen statisch, dus vast te stellen op een bepaald moment volgens de regels of mores van gevestigde instituties en maatschappelijke machten, maar evenzeer altijd in verandering. Door er zo naar te kijken, krijg je oog voor de verschillende actoren en factoren die de kwaliteit van participatie

beïnvloeden. Van Houten zag, waar het de participatie van mensen met beperkingen betrof, als opdracht voor sociologen dan ook om niet alleen gericht te zijn op aanpassing van bestaande sociale rechten, maar vooral aandacht te hebben "voor de kwaliteit van de mogelijke participatie van mensen met een beperking en voor de diverse actoren die een rol spelen in de voortdurende strijd om de kwaliteit van die participatie te verhogen" (Van Houten, 2010, p.108). Hij noemt dit dynamisch burgerschap, gericht op verbetering van de kwaliteit van bestaan in het alledaagse concrete (samen)leven. Van Houtens werk is uiteindelijk gericht op ruimte voor diversiteit en verschil, in wat hij noemt de *gevarieerde samenleving* (Van Houten, 2004).

Van participatie naar belonging

Participatie is dan geen doel op zich, maar maakt deel uit van de zoektocht naar een goed leven. En dat vraagt dat we naar het geheel van iemands leven kijken en veranderingen daarin serieus nemen.
Vraag is dan wel of participatie nog wel zo'n handig begrip is, of dat we wellicht in navolging van disability studies-denkers Ivan Brown en Roy Brown beter kunnen spreken over *being-belonging-becoming*, voor hen de drie pijlers van mens-zijn waarop de kwaliteit van bestaan rust (Brown & Brown, 2004). Bij *being* gaat om wie je bent, met je fysieke, psychologische en spirituele componenten. Je eigenheid, kunnen zijn wie je bent, jezelf geen geweld aan hoeven doen om anders te zijn of anders te doen. *Belonging* gaat om hoe persoon en zijn of haar omgeving(en) samengaan, zowel fysiek, sociaal als in de gemeenschap. Het gaat om de basisbehoefte van mensen om zich welkom te voelen, bij anderen te horen en vanzelfsprekend een eigen plek in te nemen. Bij *becoming* tenslotte gaat het om activiteiten van mensen om hun persoonlijke doelen, wensen en aspiraties vorm te geven. Mensen willen groeien, hebben dromen en verlangens en hun levens zijn niet statisch, maar veranderen.
Disability Studies in Nederland heeft het begrip *belonging*[2] ook niet voor niets als thema gekozen voor haar internationale congres in 2013: het biedt meer ruimte dan dat vaak zo snel dichtgetimmerde begrip participatie.[3] In *belonging* kun je een wederzijdse beweging herkennen: vanuit de context, de samenleving (welkom heten, verbinding mogelijk maken) en vanuit de persoon (je welkom weten, verbinding maken). Ook Edward Hall spreekt uiteindelijk liever over *belonging* dan over inclusie, omdat "to belong een fundamenteel sociaal iets is dat vorm krijgt in het alledaagse leven en in connecties met anderen in een scala aan plaatsen en situaties" (Hall, 2010). Hall: "To belong is to feel attached, to feel valued, and to have a sense of insiderness and proximity to "majority" people, activities, networks and spaces" (Hall, 2010). Het is precies dat waar het om draait bij *belonging*: dat het *gewoon is dat je er bent*, maar ook dat je daarbij *gewaardeerd* wordt om wie je bent en wat je meebrengt.

[2] Ik gebruik het Engelse woord *belonging,* omdat er geen mooi, eenduidig Nederlands equivalent voor is en het in de literatuur ook vaak in het Engels gebruikt wordt.

[3] Disability Studies in Nederland en de VU in Amsterdam organiseerden een tweede internationaal disability studies congres met als thema: *'The Art of Belonging',* van 31 oktober tot 2 november 2013 in Amsterdam.

Safe havens en creatief burgerschap

Dat zoeken naar goede vormen van belonging doen mensen overal spontaan. En daar ontwikkelen zij hun eigen wijsheden en strategieën bij. Mensen - ook met beperkingen - maken overal deel uit van de samenleving en zoeken hun eigen wegen om een goed leven te creëren.
Ook Hall geeft een paar mooie voorbeelden van projecten waarin mensen met verstandelijke of psychische beperkingen vormen vinden om hun betrokkenheid en 'mee-doen' gestalte te geven. Het gaat dan bijvoorbeeld om projecten in de kunst of het theater, of rond groenbeheer. Dit zijn domeinen die maatschappelijk gerespecteerd zijn en die een soort safe haven vormen voor mensen met beperkingen: een veilige omgeving, waar mensen respect en waardering ontmoeten zonder de dreiging van uitsluiting. Daarbij is het nodig dat andere mensen in verschillende contexten dit mee mogelijk maken en zich willen openstellen voor de verschillende talenten en eigenheden van mensen, hetzij als kwartiermaker, hetzij als betrokken buurvoruw, hetzij als organisator van het wijkfeest.
Het kan niet anders dan dat men daarbij zo her en der wat vastgeroeste ideeën overboord gooit van hoe het moet en hoort en zo ook zelf de samenleving beïnvloedt en verandert.
En daar zit maatschappelijk gezien wellicht een groot belang. Als mensen met beperkingen anderen laten zien dat er ruimte is voor dynamisch samen-leven en meedoen, komt er misschien helemaal wel wat lucht in die statische opvattingen over maatschappij en mens. Want laten we eerlijk zijn: er zijn ook veel andere mensen die ogenschijnlijk gewoon meedraaien in de wereld, maar die zich altijd geweld aan moeten doen om dat vol te houden.
Zo zijn mensen met beperkingen niet zomaar meer degenen die het eerst uitvallen als de eisen van de samenleving te eenduidig, dwingend en vastgeroest zijn - gekscherend gezegd zoals vroeger parkietjes mee de mijnen in werden genomen als waarschuwingstekens omdat die als eerste (letterlijk) van hun stokje gingen als de lucht vergiftigd raakte - maar brengen zij hun eigen ervaringskennis in als gift aan de samenleving, om in de woorden van antropoloog Patrick DeVlieger te spreken (DeVlieger, 2009).
Zo kunnen mensen met beperkingen zelf weer kwartiermakers zijn voor nieuwe vormen van samenleven en burgerschap die uiteindelijk veel mensen goed zullen doen.

Literatuur:

Baart, I. (2010). Burgerschap en Disability Studies. De bijdrage van Douwe van Houten aan de realisering van dynamisch burgerschap gericht op een verbetering van kwaliteit van leven. In: Alma, H. & Lensvelt-Mulders, G. *Waardevolle wetenschap. Zingeving en humanisering in het wetenschappelijk onderwijs.* Amsterdam: SWP.

Brown, I. & Brown, R.I. (2003), *Quality of Life and disability. An approach for community practitioners.* London: Jessica Kingsley Publishers.

DeVlieger, P. (2009). Ervaringsdeskundigheid binnen de recentste visies op handicap. In: *Ervaringsdeskundigheid van personen met een handicap. Niets over ons, zonder ons! Hoe participatie 'waar'maken.* Brussel: Grip.

Hall, E. (2010). Spaces of social inclusion and belonging for people with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research, 54*(1), 48-57.

Hemstede, M. (2013). Volledige inclusie is nog niet bereikt. *Markant, 18* (4). Houten: Bohn Stafleu van Loghum. http://www.tijdschriftmarkant.nl/archief/artikel/564/volledige-inclusie-is-nog-niet-bereikt

Houten, D. Van (2004). *De gevarieerde samenleving. Over gelijkwaardigheid en diversiteit.* Utrecht: De Tijdstroom.

Kal, D. & Vesseur, J. (2003), *Dat het gewoon is dat we er zijn. Een appel op het sociaal-cultureel werk door mensen met een verstandelijke beperking.* Amsterdam: Instituut voor Gebruikersparticipatie en Beleid (IGPB) & Stichting Prisma.

United Nations (2006), *Convention on the rights of persons with disabilities.* New York: United Nations.

Fritz Bremer

Erbij horen gaat niet vanzelf

"Het is voor mij een probleem om er vanuit te gaan dat mensen aardig tegen me zijn."

Fritz Bremer is pedagoog en werkt sinds midden jaren '70 in sociaal-pedagogische en sociaal-psychiatrische instellingen. In 1985 was hij medeoprichter van *Brückenschlag*, een tijdschrift voor sociale psychiatrie, literatuur en kunst, en later van de uitgeverij *Paranus*.

Het concept 'kwartiermaken' kwam voor ons werk in Neumünster precies op het juiste moment. Na 25 jaar van zogeheten vermaatschappelijking en na de opbouw van diverse voorzieningen voor psychisch zieke mensen in de stad, stelden in ieder geval sommige collega' zich de vraag: 'Waar is de gemeenschap en waar de nabijheid? Gaat het om nabije psychiatrie of om de nabijheid van de gemeenschap? Zijn de mensen waar het om gaat, en zijn wij met onze vermaatschappelijking daadwerkelijk in de gemeenschap aangekomen?'
Sommige collega's en sommige mensen met een psychiatrische achtergrond die al langer in het 'trialogische' werk actief waren, discussieerden bij tijd en wijle over deze vragen.[1] Maar er was geen impuls om daadwerkelijk en praktisch met dit onderwerp aan de slag te gaan.
Eind 2006 kwam van het Ministerie van Sociale Zaken in Kiel het nieuws dat er middelen beschikbaar zouden komen voor projecten ter bevordering van inclusie. Wij namen aan de aanbesteding deel en waren succesvol. In 2007 begonnen we met het project.

[1] Onder *trialogisch* wordt verstaan de samenwerking tussen professionals, mensen met psychiatrie-ervaring en familieleden.

Het concept 'kwartiermaken' stimuleerde onze ideeën. We hadden net met Paranus in 2006 de vertaling van Doortje Kals proefschrift uitgegeven onder de titel *Gastfreundschaft. Das niederländische Konzept Kwartiermaken als Antwort auf die Ausgrenzung psychiatrieerfahrener Menschen*. Het hielp ons om de doelstellingen van ons project helder te krijgen. Meteen in het begin van ons werk nodigden wij Doortje Kal uit om een lezing te houden en om voor iedereen die bij het project betrokken of erin geïnteresseerd was, een scholing te geven. We leerden dat het er vooral om gaat op de niet-psychiatrische plekken in de stad, gespreks- en ontmoetingsruimte te creëren. Ruimte voor de aanwezigheid van mensen met een psychische aandoening, ruimte voor het gesprek over hun ervaringen en ruimte om samen iets te ondernemen. En zo gingen wij aan het werk om wegen voor gastvrijheid te effenen.

Het gaat er niet om, om het 'erbij horen' te snel en te oppervlakkig-vriendschappelijk voor te stellen. Over het verschil mag niet heen gestapt worden. De uitspraak van een man met psychiatrie-ervaring tijdens een gespreksronde moet serieus worden genomen. Hij zei: "Ik ben lid van een schaakclub. Ik zit er in, maar toch ook een beetje erbuiten. Privébijeenkomsten vinden zonder mij plaats. Het is voor mij een probleem om er van uit te gaan dat mensen aardig tegen me zijn." Deze zin werd voor mij in de eerste fase het leidende beginsel van het projectwerk. Door deze zin en door de eerste ervaringen met het trialoog-seminar in het stadhuis, in het gemeenschapshuis van de kerk en op scholen, maar ook door centrale uitspraken uit het boek van Doortje Kal werd mij en anderen duidelijk:

1. ‘Het is normaal om anders te zijn’ is geen uitnodiging om onverschillig tegenover het anders-zijn van de ander te staan. Het is een oproep om het anders-zijn van de ander te herkennen, te respecteren en serieus te nemen.

2. Het onderkennen en serieus nemen van het anders-zijn van de ander betekent ook de erkenning van strijdigheid. De bewuste omgang met onze verschillende manieren van anders-zijn creëert ook weerstand en conflicten over conflicten. Onze gevoeligheid voor strijdigheid laat juist zien dat wij het anders-zijn van de ander daadwerkelijk opgemerkt hebben.

3. Alleen erkenning van strijdigheid leidt tot meer erbij horen van mensen met psychische aandoeningen. Daarvoor moeten wij een (nieuwe) gesprekscultuur ontwikkelen. Wij moeten de normale gang van zaken voor een bepaalde tijd stoppen en aandacht creëren voor mensen met bijzondere ervaringen. Er zijn nieuwe vormen van evenementen nodig waar mensen met psychiatrie-ervaring zichtbaar worden, bijvoorbeeld door het zingen van een lied, het voordragen van een tekst, het spelen van een sketch. We hebben gemerkt dat dit leidt tot betekenisvolle ontmoetingen. Erbij horen en gastvrijheid ontstaan niet zomaar. Daarvoor moet werk verzet worden. Het is een taak voor de gehele samenleving. Waar erbij horen, inclusie ontstaat, is dat voor iedereen verrijkend.

Het is stimulerend en leuk om aan nieuwe bemoedigende ervaringen voor en met mensen met psychiatrie-ervaring te werken, aan de gastvrijheid in verenigingen en op veel plaatsen in de stad, aan meer erbij horen van allen.
Dat is één kant. Wij werken hier echter aan in tijden van zowel strengere uitsluiting als ook verdere economisering van onder meer het psychiatrische werk. In de dagelijkse zorg vóór en de begeleiding ván geestelijk zieke mensen gaat het op het niveau van financiering steeds meer om het afrekenen van verschillende zorgkostenposten. We hebben te maken met individualisering, dus met het tegenovergestelde van oriëntatie op de gemeenschap, en op inclusie daarin van kwetsbare mensen.
Ook zelfhulp, vrijwilligerswerk en maatschappelijk engagement komen in de neo-liberale ideologie en economisering terecht. Er is een tendens tot uitbuiting van zelfhulp en vrijwilligerswerk; verenigingen en initiatieven concurreren om toegewijde burgers. Zo ontstaan soms lastige situaties - bijvoorbeeld voor mensen met psychiatrie-ervaring die actief in de zelfhulp zijn, die in de trialoog meewerken of anderszins maatschappelijk geëngageerd zijn. We werken aan kwartiermaken in het spanningsveld van meervoudige maatschappelijke tegenstellingen. Desalniettemin: het door Doortje Kal geïnspireerde werk heeft in de stad veel veranderd.

Een man met psychiatrie-ervaring die intussen drie zelfhulpgroepen heeft opgericht en ook leidt, die advies en begeleiding voor andere mensen met psychiatrie-ervaring aanbiedt en die veelvoudig voor gastvrijheid zorgt, vertelde me onlangs: “Nog maar een paar jaar geleden vreesden zelfs artsen mij en mijn op-tilt-slaan. De hoofdgeneeskundige van de afdeling psychiatrie stak de straat over als we elkaar in de stad tegenkwamen. Als we elkaar nu tegenkomen komt hij naar mij toe, begroet me, schudt mij

de hand en vraagt, wanneer hij weer als spreker in de zelfhulpgroep langs zal komen.”
Enkele jaren geleden werd ons werk door de publieke opinie in de stad nauwelijks waargenomen.
Na een indrukwekkend trialoog-seminar Depressie - wat is dat en wat helpt? in het stadhuis,, na veel evenementen en gesprekken op verschillende plekken in de stad - altijd met ervaringsdeskundigen en familieleden erbij, na veel tentoonstellingen, lezingen en na nog een bijeenkomst met Doortje Kal, zijn we intussen op het punt beland dat we dit jaar in samenwerking met de burgemeester een lezing en een ronde-tafelgesprek organiseren met als onderwerp ‘Ontwikkeling van burgerparticipatie‘. Want: waar alle burgers deelnemen neemt ook de mogelijkheid van deelname van mensen met psychische aandoeningen toe.

Naast het door Doortje Kal geïnspireerde werk hier in de stad Neumünster hebben Doortje en ik in de afgelopen jaren gezamenlijk bijscholingen gegeven via de *Deutsche Gesellschaft für Soziale Psychiatrie* - onder andere in Keulen, Osnabrück, Hannover, Hamburg, Erfurt en Berlijn. De laatste keren waren onder de deelnemers ook ervaringsdeskundigen aanwezig. De bijscholingen waren altijd levendig en bij alle deelnemers overheerste het plezier. Doortje wist tijdens de ontmoetingen het concept ‘kwartiermaken’ op een geloofwaardige en inspirerende manier te belichamen. Doortjes theorie en ervaringen uit Nederland en de informatie uit het werk in Neumünster vulden elkaar zinvol aan. Daardoor konden wij bruggen bouwen tussen de ervaringen in Nederland en de ervaringen in Duitsland. Het bood de deelnemers een kans om erachter te komen welke van de door ons gegeven suggesties op hun eigen werksituatie toepasbaar waren. Bijna altijd ontstond er een pionierssfeer: de deelnemers begonnen over de grenzen van hun eigen instellingen, hun zorgend werk en hun houding ten opzichte van hun eigen beroepsuitoefening heen na te denken en daar vragen over te stellen. Tijdens de vele gesprekken groeide het idee dat mensen met psychiatrie-ervaring aan anderen iets te vertellen hebben en dat zij daadwerkelijk erbij kunnen horen - als tenminste professionals binnen en buiten de psychiatrie én burgers voor deze mogelijkheid open staan.

Voor alle inspiratie, voor de goede samenwerking, voor de persoonlijke kennismaking, voor alles - lieve Doortje - mijn hartelijke dank.

[vertaling met behulp van Sabine Schleimer]

Dirk Willem Postma, m.m.v. Frits de Dreu

Kunst om te vieren, te strijden, te delen en te helen

Over de gemeenschappelijke uitdaging voor Community arts en kwartiermakers

Dirk Willem Postma is als hoofddocent/onderzoeker verbonden aan de opleiding Culturele en Maatschappelijke Vorming en aan het Kenniscentrum Sociale Innovatie van Hogeschool Utrecht. Als grondslagenonderzoeker in de sociale wetenschappen richt hij zich op de esthetische dimensies van burgerparticipatie. Zo heeft hij onderzoek gedaan naar de impact van kunsteducatie en *community art*, en een proefschrift geschreven over de grondslagen van natuur- en milieu-educatie.

Op sociale en culturele professionals lijken militaire vaktermen momenteel een grote aantrekkingskracht uit te oefenen. De luide roep om een 'beschavingsoffensief', 'frontliniewerkers', 'sociale interventieteams' en 'jeugdzorgbrigades' scheppen een beeld van offensieve professionals die in stoottroepen achterstandswijken schoonvegen, probleemgezinnen openbreken en kwetsbare burgers bij hun kladden grijpen. Deze spierballentaal lijkt in de praktijk echter de weerbarstigheid van maatschappelijke vraagstukken te maskeren. Hoe anders is dat gesteld met de eveneens aan militair jargon ontleende term 'kwartiermaken'. Twee jaar lang heeft Doortje Kal ons als bijzonder lector kwartiermaken vanuit het Kenniscentrum Sociale Innovatie doordrongen van het inzicht dat de verantwoordelijkheid voor maatschappelijke participatie niet alleen ligt bij burgers die daar moeite mee hebben vanwege hun 'anders-zijn', maar ook bij de samenleving die vaak weinig compassie en begrip voor hen heeft. Kwartiermaken wordt om die reden als tweesnijdend zwaard ingezet. Het vraagt een inspanning van burgers die zich in een geïsoleerde positie bevinden, maar ook van de samenleving die hen buitensluit.

Kwartiermaken is door Kal in de jaren negentig ontwikkeld om kansen te creëren voor mensen die vanwege hun psychiatrische achtergrond in de marge van de samenleving terechtkwamen. Het doel van kwartiermaken is volgens haar om "ruimte te maken voor de kracht en kwetsbaarheid van mensen met een psychiatrische achtergrond midden ín die samenleving" (Kal, 2011). In meerdere domeinen treffen we momenteel burgers en professionals aan die zichzelf als 'kwartiermaker' profileren. Sommige invullingen daarvan staan ver af van de betekenis die Doortje Kal en geestverwanten daar aan geven, maar in de culturele sector lijken 'kwartiermakers' op een soortgelijke wijze invulling te geven aan hun missie. Als wegbereiders voor een culturele instelling zwaaien zij ook vaak met een tweesnijdend zwaard. Zij werken aan het 'kunstrijp' maken van wijken en het 'wijkrijp' maken van kunstenaars (Van Grinsven & Trienekens, 2012).

Een kwartier zien we als een plek die nieuwe mogelijkheden biedt en de weg kan bereiden voor deelname van nieuwe groepen aan de samenleving. Sommige kwartiermakers zien hun kwartier als een tijdelijke vrijplaats, als een eerste doorgangsstadium naar een min of meer permanente plaats voor ontmoetingen, uitdrukkingen en uitwisselingen die elders uitblijven. Erik Hagoort beschrijft hoe kunstenaar Hans Christiaan Klasema in de Amsterdamse nieuwbouwwijk IJburg met meer dan honderd mensen een leefplek creëerde waar wonen, werken, zorg en spiritualiteit niet van elkaar gescheiden

zijn, maar samengaan. Drie jaar lang werkte hij hieraan. Daarbij merkte hij hoe vluchtig deze vrije ruimte was; nog voordat de eerste spade de grond in ging, was de meeste ruimte al ingevuld. Toch ziet Klasema het project *De straat* niet als mislukt:

"Als kunstenaar kun je van de vrijheid die anderen jou toekennen, gebruikmaken. Die behoefte aan een vrije ruimte is groot. De bereidwilligheid is enorm, mensen willen maar al te graag het gevoel hebben van een nieuw élan. En ondertussen knip je als kunstenaar je vleugels af, raak je je muze kwijt, wordt je zelf een projectontwikkelaar. Als kunstenaar ben je ervoor vrije ruimte te zien, erin te springen. Maar je moet er alleen even doorheen lopen, door zo'n vrije ruimte. Dat is genoeg voor anderen om er ook gebruik van te kunnen maken. Zodra je in die ruimte gaat vertoeven, word je erdoor opgegeten, dan heb je je ziel verkocht. Dan moet je verkassen." (uit: Hagoort 2005, p. 49/50).
Inmiddels is Klasema bij een hovenier op het Groningse platteland ingetrokken: "De straat was me boven mijn hoofd gegroeid, ik wilde weg. Het is een nieuwe vrijheid, kleinschaliger en intiemer." (Hagoort 2005, p. 49-50).

Deze ervaring van tijdelijkheid maakt duidelijk dat de vrijheid die een artistieke interventie teweegbrengt nooit vanzelfsprekend voor de toekomst gewaarborgd is. Als te midden van maatschappelijke structuren eenmaal een vrije tussenruimte gemarkeerd is, moeten de grenzen daarvan voortdurend worden bevochten op bepalingen van buitenaf. Als de vrije ruimte toch raakt ingekapseld, proberen veel community kunstenaars en deelnemers elders openingen te vinden. Volgens Hagoort reiken deze kunstenaars naar "een vrijheid die nu eens verschijnt, dan weer achter de horizon verdwijnt (...). Steeds wil hij die gedeelde vrijheid uithouden, totdat de vrijheid 'volloopt' met de werkelijkheid en het tijd wordt om reikhalzend naar een volgende vrijheid uit te zien." (Hagoort 1995, p. 50-51).
Anderen zien kwartiermaken als een continu proces van ruimte maken voor nieuwe ontmoetingen, verbeeldingskracht en uitdrukkingsvormen. Deze 'kwartieren' markeren vaak een rafelrand, een opening of overgangsplek tussen gevestigde praktijken. Natuurbelevingscentrum Nemoland - dat letterlijk 'niemandsland' betekent - is een voorbeeld van zo'n kwartier. Vanuit dit groene overgangsgebied tussen het Amsterdamse Westerpark en de omringende 'ruige gronden' wordt gewerkt aan het zichtbaar maken van stadsnatuur, stadslandbouw en andere groene plekken in de stad voor en door Amsterdammers die contact met hun natuurlijke leefomgeving als 'helend' ervaren. Zij streven wel naar inbedding door verbindingen te zoeken met meer gevestigde organisaties en instellingen in hun omgeving, maar blijven zichzelf ophouden in een onduidelijk grensgebied (www.struinen.nl).

Community arts als kwartiermakerspraktijk

Een succesvol community arts-project kan naar ons idee dan ook gezien worden als een 'kwartier', een tijdelijke ruimte waar ontmoetingen tot stand kunnen komen die elders in de samenleving uitblijven, waar mensen die elders buitengesloten worden zich thuisvoelen, en waar nieuwe initiatieven ontstaan die in een meer gereguleerde omgeving geen wortel schieten. De normen en verwachtingen die in

de wereld daarbuiten gelden worden hier, om met Kal te spreken, 'tijdelijk opgeschort' om ruimte te maken voor bezigheden die daarbuiten niet als nuttig, noodzakelijk of verstandig worden gezien, maar voor deze mensen wel betekenisvol en daarmee 'vormend' zijn (vgl. Postma, 2012).

Op meerdere niveaus zien we een sterke verwantschap tussen de werkwijze van kwartiermakers en sociale professionals in het brede veld van de community arts. Soms worden deze professionals ook aangeduid als kwartiermakers, soms als cultuurmakelaars, cultuuraanjagers, cultureel ondernemers of talentontwikkelaars (Cal-XL, 2012). Als docenten aan de opleiding Culturele en Maatschappelijke Vorming (CMV) met een cultureel-agogisch profiel leiden we onder meer studenten op voor deze functies en werken we dagelijks samen met sociale en kunstprofessionals aan het creëren van 'ruimte voor sociale verbeelding'. Vaak in wijken met groepen waar burgers niet als vanzelfsprekend met kunst en cultuur in aanraking komen (zoals in ons opleidingsprofiel *Alert en ondernemend 2.0*). Vanwege onze affiniteit met kwartiermaken hebben we de afgelopen jaren met veel plezier en inspiratie samengewerkt aan de kritische dialogen, het symposium en festival *Lof der zichtbaarheid* en andere projecten vanuit het lectoraat kwartiermaken van Doortje Kal.

Terugkijkend op deze samenwerking willen we de verwantschap tussen kwartiermakers en community arts-praktijken in deze bundel graag onder de loep nemen. We doen dat door community arts als fenomeen op verschillende niveaus te beschrijven in vergelijking met de kenmerken van kwartiermaken. Hiermee hopen we zichtbaar te maken dat de verwantschap tussen beide praktijken zo sterk is, dat ze idealiter welhaast samenvallen: goede community arts praktijken zijn kwartiermakerspraktijken, en andersom: in goede kwartiermakerspraktijken kunnen community arts bij uitstek een rol spelen. Naast overeenkomsten zijn er echter ook accentverschillen die we tot slot graag willen verkennen om discussie in beide velden uit te lokken.

Community art werd door theaterwetenschapper Eugene van Erven beschreven als "een wijze van kunst maken waarbij professionele kunstenaars min of meer intensief samenwerken met mensen die normaliter niet actief met kunst en cultuur in aanmerking komen." (Van Erven, 2010). Als zodanig beschrijft de koepelterm 'community arts' een breed spectrum aan sociaal-artistieke praktijken die overlappen met traditionelere vormen van amateurkunst en cultuureducatie. Toch zijn er grenzen aan de rekbaarheid van de term "community arts", zo maakt Eugene van Erven duidelijk: "Het wordt aan het ene uiterste begrensd door concept- of kunstenaargestuurde projecten. Aan de andere kant wordt het begrensd door deelnemergestuurde projecten. Daartussen verschuift de mate van actieve participatie en mede-eigenaarschap van laag naar hoog. Je kunt bijvoorbeeld van conceptgestuurde community art spreken als een kunstenaar van te voren een concept bedenkt, daar met behulp van andere professionals vorm aan geeft en participatieve momenten inbouwt, vervolgens het project op een maatschappelijk onder druk staande plek laat landen en daar zowel een regulier kunstpubliek als wijkbewoners voor werft (…). In zo'n project gelden andere spelregels dan wanneer een kunstenaar op uitnodiging van wijkbewoners (of een anderszins gedefinieerde deelnemersgroep) met open vizier,

zo lang en zorgvuldig als mogelijk en met gebruikmaking van de specifieke culturele parameters die in iedere context weer anders zijn, aan de slag gaat om artistiek vorm te geven aan wat deze mensen van belang vinden." (Van Erven, 2010).

Kunst kan in dit verband worden gedefinieerd als "het onderzoeken en delen van de ervaring van onszelf, de wereld om ons heen en de relatie daartussen in vormen die vrij spel geven aan onze intellectuele, fysieke, emotionele en spirituele vermogens." (Matarasso, 1999).
In deze meer participatieve vormen van community arts, waar sociale professionals als CMV'ers een belangrijke functie vervullen, wordt gebruik gemaakt van de zogenaamde *voorzetselgraadmeter*. De term 'community arts' wordt door hen gereserveerd voor praktijken waar kunst niet alleen *in* een wijk of *met* bewoners wordt gemaakt, maar ook *uit, voor, door, over* en *van* de mensen die daar wonen (Tigchelaar & Loeffen, 2013; Prentki en Preston 2009, p. 10). Dezelfde voorzetselgraadmeter zouden we wellicht kunnen hanteren voor het beoordelen van kwartiermakerspraktijken. Ook daar gaat het immers om professionals die ruimte creëren voor anders-zijn met, vanuit, voor, door, over en van degene die anders zijn in samenwerking – en soms in een strijd – met hun sociale omgeving.

In haar beschrijving van community arts benadrukt Sandra Trienekens de gelijkwaardige inbreng van kunstenaars en deelnemers. De methodieken van veelbelovende community arts-projecten kenmerken zich volgens haar door een 'strevende houding', opgevat als een zoektocht naar alternatieve, onvermoede voorstellingen van het goede leven. Daarbij gaan sociaal geëngageerde kunstenaars en CMV'ers uit van een andere kijk op mensen: ze zoeken naar de verbeeldingskracht, specifieke expressiewijze en creativiteit van de deelnemers, spreken deze aan en benutten deze als bijdrage aan een gemeenschappelijke expressie. Om een grote inbreng van deelnemers mogelijk te maken streeft men naar een werkwijze die laagdrempelig is, groepsgericht, 'meertalig', meerstemmig, multidisciplinair en bij voorkeur zichtbaar wordt gemaakt in de publieke ruimte (Trienekens, 2006). Deze collectieve benadering van zelfexpressie en meerstemmigheid menen wij ook te herkennen in vele kwartiermakerspraktijken. Mensen die om wat voor reden dan ook buiten de samenleving vallen vergroten hun zichtbaarheid niet door zich als een groep met gemeenschappelijke identiteit - doorgaans een slachtofferidentiteit - te manifesteren, maar door het voeren van een publieke 'multiloog' - ook een term uit de sociale psychiatrie die verwant is aan kwartiermaken en als werkwijze door psycholoog Heinz Mölders is geïntroduceerd.

De kunstmultiloogbijeenkomsten die Mölders organiseert stellen mensen in de gelegenheid te spreken over zaken waar gewoonlijk niet over gesproken wordt. Bijvoorbeeld over hoe het is als binnen één hoofd meerdere stemmen elkaar bestrijden en de drager van het hoofd beangstigen. Of over wat mensen precies beleven als ze psychotisch zijn. Op basis van gelijkwaardigheid wisselen alle soorten van ervaringsdeskundigen - cliënten, familieleden, vrienden, buren, hulpverleners, wijkagenten - ervaringen uit over psychisch lijden in het dagelijks leven. Daarbij staat 'het verhaal' centraal. De bijeenkomsten hebben altijd het doorbreken van scheidslijnen op het oog. Verder is het de bedoeling te komen tot een andere 'taal', een taal die het mogelijk maakt jezelf en de ander beter te begrijpen. Om die reden

wordt vaak een beeldend kunstwerk als uitgangspunt gebruikt. De multiloogbijeenkomsten vinden plaats buiten de reguliere hulpverlening en bij voorkeur onafhankelijk van of in samenwerking met GGz-instellingen (Jungschleger, 2007).

Terug naar de community arts. In haar veldanalyse van 131 'sociaal geëngageerde kunstprojecten' trof Sandra Trienekens in 2006 een breed scala aan doelstellingen aan: het bevorderen van intimiteit en vriendschap, gelijkwaardigheid tussen maker en publiek, het bestrijden van armoede en maatschappelijke uitsluiting, het slaan van bruggen tussen groepen, het versterken van het sociale weefsel van de samenleving en het bevragen van de gevestigde kunstpraktijken.
Dat deze doelstellingen naadloos aansluiten bij de doelstellingen van veel kwartiermakerspraktijken behoeft nauwelijks toelichting, al helemaal niet als we kijken naar de doelgroepen die we aantreffen in het veld van de community arts. Deze doelgroepen kunnen volgens Webster en Douglas in grofweg drie categorieën worden onderverdeeld: geografisch, cultureel en sociaal gedefinieerde doelgroepen. Onder de geografisch gedefineerde doelgroepen vallen bijvoorbeeld wijkbewoners, bewoners van een bepaalde instelling of bezoekers van een camping. Bij cultureel gedefinieerde doelgroepen denken we bijvoorbeeld aan migrantengemeenschappen, regionale identiteitsgroepen en leefstijlgroepen. Voorbeelden van sociaal gedefinieerde doelgroepen zijn tot slot jongeren, mensen met een beperking, vluchtelingen, daklozen, verslaafden, mensen met een psychiatrische achtergrond, ongedocumenteerden (ook wel 'illegalen' genoemd) of nabestaanden van een ramp. Opvallend is volgens Trienekens dat veel deelnemersgroepen tijdens de loop van een project transformeren in groepen die zich rondom een maatschappelijk thema of een artistieke ambitie organiseren (Webster & Douglass; Trienekens, 2006).

Evenals bij kwartiermakerspraktijken zien we in community arts-praktijken dat deelnemers aanvankelijk bij elkaar gebracht worden vanwege een categorale doelgroep waartoe zij volgens initiatiefnemers gerekend kunnen worden, maar dat er gaandeweg een sociale dynamiek op gang komt waardoor deze doelgroepbepalingen en de grenzen daartussen hun betekenis verliezen. Hiermee brengen community arts-projecten een vorm van integratie tot stand die kritische kanttekeningen plaatst bij het heersende denken in termen van doelgroepen op grond van achterstanden, stoornissen en andere definities van tekorten. Bij de eerste kritische dialoog over de kracht van kunst in het ruimte maken voor anders-zijn is door verschillende deelnemers ook opgemerkt dat het stigma van een specifieke doelgroepbepaling belemmerend kan werken. Er zijn namelijk initiatieven waarbij deelnemers uit een bepaalde 'doelgroep' worden opgeleid tot theatermaker, muzikant of beeldend kunstenaar. Zij voelen zich door het predikaat 'special arts' niet altijd erkend in hun kwaliteiten en ambities. Het exclusieve karakter van bestaande kunstopleidingen maakt een specifieke kunstopleiding of vorm van talentwontwikkeling wellicht noodzakelijk, maar zegt deze noodzaak iets over het 'tekort' van de deelnemers of over het 'tekort' van de gevestigde kunstopleidingen en productiehuizen?

Maatschappelijke impact

Met de opdracht om de sociale samenhang en de positie van deelnemers in de maatschappij te versterken krijgen artistieke interventies soms een agenda opgelegd die ze moeilijk kunnen waarmaken. Kunst leent zich nu eenmaal niet voor *social engineering* en instrumentele toepassingen. Dat wil niet zeggen dat artistieke interventies geen bijdrage kunnen leveren aan de sociale samenhang of empowerment van een buitengesloten groep. De deelnemers aan een community art project beoordelen hun leefomgeving na deelname vaak positiever, voelen zich vrijer om zich te uiten, leren nieuwe mensen kennen, raken vertrouwd met verschillen, en er ontstaan openingen: experimentele ruimtes voor nieuwe verbindingen, nieuwe gemeenschappen, nieuwe beelden en nieuwe oplossingen voor bestaande problemen. Zowel projectevaluaties als vergelijkende metastudies en survey-onderzoeken wijzen in deze richting (Matarasso, 1997 en 2007; Trienekens, 2006a, 2006b, 2008 en 2009 en TNO, 2006).

Gelet op deze mogelijkheden is het niet meer dan vanzelfsprekend dat kunstprojecten een plaats krijgen in (lokaal) sociaal beleid. Maar vanwege haar trangressieve en experimentele aard laten deze kunstprojecten zich zelden binden aan de doelstellingen die beleidsmakers voor haar uitstippelen. Wie esthetische verbeeldingskracht een kans wil geven, zal daar ruimte aan moeten geven zonder het experiment vooraf aan strikte grenzen te binden. En dat laatste is nu juist wat veel sociale professionals en beleidsmakers vaak doen, al dan niet gedwongen door de beleidskaders waarbinnen zij werken en de eisen van financiers. De probleemoplossende benadering van sociale vraagstukken geeft vaak aanleiding tot instrumenteel denken en het meetbaar willen maken van de effecten van kunstprojecten op de deelnemers, wijk of samenleving. Maar zoals betoogd strookt het opstellen van meetbare doelstellingen niet met het artistieke perspectief. Evenmin met het kwartiermakersperspectief, want de kwartiermakersprofessional kan op voorhand nooit aangeven welke invulling een kwartier zal krijgen, simpelweg omdat het kwartier in de handen ligt van een onvoorspelbaar collectief van deelnemers die ieder voor zich hun eigen ideeën, behoeften, belangen, wensen en idealen meebrengen die op een onvoorspelbare manier op elkaar inwerken en daarmee tot verrassende, soms letterlijk 'ongedachte' of 'ondenkbare' uitkomsten kunnen leiden.

Van sociale professionals en beleidsmakers mag daarom ook worden gevraagd om een esthetische bril op te zetten en kunstenaars een doorslaggevende stem te geven in de bepaling van de randvoorwaarden. Idealiter worden community art processen geïnitieerd en begeleid door multidisciplinaire teams, waarin sociale professionals en kunstprofessionals gezamenlijk het proces volgen, de randvoorwaarden verzorgen, de kwaliteit bewaken en waar nodig, inhoudelijke keuzes maken (Trienekens, Dorresteijn & Postma, 2011). Voor een community kunstenaar kan zo'n multidisciplinair team als klankbord dienen. Het evaluatieve model van doelbepaling-effectmeting wordt hiermee vervangen door een voortdurende procesevaluatie als vorm van action research. Uiteraard blijft het mogelijk om achteraf de uitwerking van community art projecten te onderzoeken door met makers en deelnemers op het proces te reflecteren, hen te interviewen en te enquêteren. Deze evaluatie kan zelf ook een creatieve vorm aannemen.

Door ruimte te maken voor een betekenisvolle evaluatie door alle betrokkenen voorkomt men een onvruchtbare afrekening op onduidelijke doelstellingen achteraf.

Conclusie

Samengevat zouden we kunnen stellen dat de verwantschap tussen community arts- en kwartiermakerspraktijken gelegen is in een viertal gemeenschappelijke kenmerken: (1) een consequente keuze voor het informele leefwereldperspectief van de mensen om wie het gaat, (2) een creatief-agogische benadering van participatie in *communities of practice*, (3) het meerstemmige werken aan *empowerment* (niet denken in termen van tekorten en achterstanden maar verschillen en de werking van in- en uitsluitingsmechanismen), en (4) het streven naar eigenaarschap in cocreatie.
Maar er zijn ook accentverschillen die we tot slot graag willen aanstippen om een vergelijkende reflectie en discussie in beide velden mogelijk te maken:

1. In aansluiting op de eerder gemaakte kanttekeningen bij het doelgroepdenken kunnen we ons afvragen of we niet ruimer en vooral kritischer moeten omgaan met vraagstukken van in- en uitsluiting die te maken hebben met anders-zijn en kwetsbaarheid. Pluraliteit en kwetsbaarheid zijn niet alleen van belang voor diegenen die zich buitengesloten voelen, maar juist ook voor mensen uit hun omgeving die zich niet of minder buitengesloten voelen. Dat lijkt me de *bottom line* van de kwartiermakersgedachte zoals we die uit de publicaties van Doortje Kal kennen. Maar hoe kunnen we ruimer en kritischer omgaan met anders-zijn en kwetsbaarheid zolang deelnemers aan een project worden geselecteerd op basis van een indicatie, het ontvangen van een bepaalde uitkering, een armoedegrens of ander stigma? Uiteraard willen we niet vervallen in dooddoeners als 'iedereen is anders' en 'iedereen is kwetsbaar', maar verschillen tussen deelnemers juist creatief aanwenden in het zichtbaar maken van in- en uitsluiting. Daarvoor lijkt het me van belang om zoveel mogelijk met heterogene groepen te werken, ook wanneer de institutionele omgeving het lastig maakt om diversiteit te realiseren. Kunstenaars zijn soms in staat om hierin als breekijzer te fungeren, wellicht omdat ze diversiteit en kwetsbaarheid vanuit een artistieke noodzaak nastreven. Kwetsbaarheid is voor veel van hen geen beperking, maar een bron van inspiratie. Datzelfde geldt voor diversiteit. Veel kunstenaars leven zelf ook als 'marginalen', maar ontlenen trots aan hun anders-zijn en weten deze creatief vorm te geven en ruimte te maken voor andere manieren van samenleven.

2. Hiermee samenhangend lijkt het ons van belang om aandacht te vragen voor het belang van een cross-sectorale en integrale aanpak. Als we grenzen willen doorbreken in het omgaan met kwetsbaarheid en verschillen tussen mensen, dan zullen we er naar moeten streven de grenzen tussen instellingen, sectoren en domeinen te overbruggen. Zo bezien kunnen sociale professionals alleen als kwartiermakers fungeren wanneer zij samenwerken met professionals of vrijwilligers uit andere sectoren: de culturele sector, de sectoren van onderwijs, natuurbeheer, sport of bedrijfsleven – deze opsomming kan zonder moeite worden aangevuld. Daarbij is het van belang om het grensoverschrijdende kwartiermaken

niet te beperken tot het microniveau van deelnemers en bezoekers, maar daarmee ook op het niveau van organisaties en instellingen doorbraken te forceren. Door verbindingen te leggen tussen kleine, informele initiatieven en gevestigde bolwerken als stadsschouwburgen en musea kunnen we op een creatieve en ondernemende wijze gebruik maken van de publieke 'tussenruimte' en 'tussentijd'.

3. Tot slot zien we in community arts-processen dat het van groot belang is om een balans te vinden tussen aandacht voor het proces en het product. In multdisciplinaire teams die een community arts-project begeleiden zijn het paradoxaal genoeg soms de kunstprofessionals die het proces belangrijk lijken te vinden en de sociale professionals die aandacht vragen voor de kwaliteit van het product: het kunstwerk, de voorstelling, de film, het opnieuw ingerichte plein of het muziekstuk. Om vaste rolverdelingen tussen kunstprofessionals en sociale professionals, tussen professionals en deelnemers, tussen kwetsbare en zelfredzame burgers te doorbreken is naar ons idee een creatief proces vereist dat het uiterste vraagt van ieders talenten en kwetsbaarheden. Het uitgangspunt van vrije expressie dat in het culturele vormingswerk vanaf de jaren vijftig werd gehuldigd biedt daarvoor onvoldoende uitdaging en contact tussen betrokkenen. Alleen wanneer betrokkenen er in slagen om elkaar scherp te houden in hun gezamenlijke gerichtheid op een artistiek en sociaal uitdagend product hebben community arts- en kwartiermakersprojecten naar ons idee kans om hun doelstellingen te realiseren.

Literatuur

Cleveringa, S. (2012). *Cultuur Nieuwe Stijl, Praktijkboek Community Arts en nieuwe cultuurfuncties.* Utrecht: Cal-XL.

Dorresteijn, W., Bouhalhoul, S. & Trienekens, S. (2009). *Analyse kunstpraktijk van Amsterdamse Woningcorporaties.* Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.

Erven, E. van (2010). Op zoek naar de kern. *Boekman. Tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid 21/82*, 8-15.

Grinsven, S. van & Trienekens, S.J. (2012). Community art inspireert welzijnswerk. *Zorg+Welzijn,* november 2012.

Hagoort, E. (2005). *Goede bedoelingen. Over het beoordelen van ontmoetingskunst.* Amsterdam: Fonds voor Beeldende Kunsten, Vormgeving en Bouwkunst.

Jungschleger, I. (2007). Multiloog geeft inzicht in psychose. *Deviant, 55*, 8-11.

Kal, D. (2011). *Kwartiermaken, werken aan ruimte voor anders-zijn.* Utrecht: Kenniscentrum Sociale Innovatie.

Kal, D. (2001). *Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond.* Amsterdam: Boom.

Landelijk Opleidingsoverleg CMV (2009). *Alert en Ondernemend 2.0. Opleidingsprofiel Culturele en Maatschappelijke Vorming.* Amsterdam: Utgeverij SWP.

Landelijk Opleidingsoverleg CMV (2009). *CMV in veelvoud. Trendstudies bij Alert en Ondernemend 2.0.* Amsterdam: Utgeverij SWP.

Matarasso, F. (2007). Common ground: cultural action as a route to Community development. *Community Development Journal, 42*(4), pp. 449-458.

Matarasso, F. (1997). *Use or ornament? The social impact of participation in the arts.* Comedia.

Postma, D.W. (2012). De jongerenwerker als kwartiermaker die gezag geeft aan de wereld. In: S. Sieckelinck & S. van Buuren (red.) *Onbevoegd gezag. Hoe burgers de gezagscrisis zelf aanpakken* (160-169). Amsterdam: Boom.

Prentki, T. & Preston, S. (2009). *The Applied Theatre Reader.* London & New York: Routledge.

Tigchelaar, H. & Loeffen, T. (2013). *Retourtje inzicht. Creatief met diversiteit voor sociale professionals.* Bussum: Coutinho.

Trienekens, S.J., Dorresteijn, W. & Postma, D.W. (2011). *Culturele interventies in krachtwijken.* Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Trienekens, S.J. & Postma, D.W. (2010). Verbinden door te ontwrichten. *Boekman. Tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid, 82*, 22-29.

Trienekens, S.J. (2009). *Kunst in het hart van de samenleving. Over burgerschap en culturele dynamiek.* Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.

Trienekens, S.J. (2008). De effecten lopen door. Over ontmoeting, cohesie en community art. *Jalan Jalan. Kunstenaars en buurtbewoners werken aan een betere buurt.* Amsterdam: Kunstenaars & Co.

Trienekens, S.J. (2008). *Meebewegen. Over methodiek, diversiteit en het democratiserend vermogen van community art.* Rotterdam: Kosmopolis.

Trienekens, S.J. (2006a). Kunst en sociaal engagement. Een analyse van de relatie tussen kunst, de wijk en de gemeenschap. *Cultuur + Educatie 17*. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.

Trienekens, S.J. (2006b). *[u bevindt zich hier]: Studie naar een gemeenschapskunst-project.* Utrecht: Springdance.

Herman P. Meininger

'Andere plaatsen'

Over de ontmoeting tussen mensen met en zonder een (verstandelijke) beperking

Herman P. Meininger is emeritus bijzonder hoogleraar *Sociale integratie van mensen met een verstandelijke beperking* aan de Willem van den Bergh-leerstoel van de Vrije Universiteit, Amsterdam/'s Heeren Loo, Amersfoort.

Inleiding

De ondertitel van de dissertatie van Doortje Kal luidt: 'Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond' (Kal, 2001). De 'ruimte' die zij zowel in haar wetenschappelijk werk als in haar betrokkenheid bij allerlei projecten rond 'kwartiermaken' beoogt laat zich niet fysiek of geografisch afbakenen. Het gaat haar om een mentale en sociale werkelijkheid. De 'plaats' die met kwartiermaken wordt beoogd ontstaat niet zomaar door andersoortige zorgvoorzieningen te bouwen en in te richten. Het gaat om ontmoetingen tussen mensen die vreemden voor elkaar zijn, om pogingen een leefwereld voor allen te scheppen door te leren voor elkaar 'in te schikken'. Om Doortje Kal en haar werk te eren wil ik in deze bijdrage nadenken over die meer fundamentele begrippen zoals *ruimte* en de *ontmoeting* die deze ruimte schept. Veel mensen met een verstandelijke beperking of met een psychiatrische achtergrond hebben de instituten, de geografisch gesitueerde symbolen van hun uitsluiting, verlaten. Maar gaan zij andere mensen ook echt ontmoeten, verbinden die anderen zich met hen en trekken zij samen op? In wat voor 'ruimte' gebeurt dat en wat betekent dat voor de samenleving als geheel?

Voor deze bijdrage kies ik een andere route dan Doortje Kal zelf deed in haar reflectie over 'heerlijke nieuwe niches' (Kal, 2008). Ik neem als uitgangspunt een weergave van 'heterotopieën' - 'andere plaatsen' - zoals geconceptualiseerd door Michel Foucault en van enkele latere interpretaties van dit concept. 'Heterotopieën' en de recente interpretaties ervan zal ik gebruiken om ontwikkelingen in systemen van zorg en ondersteuning te analyseren. Dat doe ik met een speciale focus op beleid en praktijken van inclusie in de wereld van mensen met een (verstandelijke) beperking. Maar veel van de volgende overwegingen gelden ook voor andere groepen mensen in de marge van de samenleving. Ik zal betogen dat de recente interpretaties van het begrip 'heterotopie' een ruimte van ontmoeting openen die er heel anders uitziet dan ruimten die geografisch zijn gepositioneerd of die gerelateerd zijn aan een specifiek levensdomein. Deze nieuwe ruimte is een sociale ruimte die bestaat in een permanente dialoog tussen het 'normale' en het 'abnormale', het vertrouwde en het vreemde. Kenmerken van dergelijke ruimten van ontmoeting zullen, met name aan de hand van het werk van Doortje Kal, worden geschetst. Tot slot zal ik een aantal opmerkingen maken over de relatie van deze ruimten van de ontmoeting met de samenleving als geheel.

Homotopieën en heterotopieën

Foucault heeft veel studie gewijd aan wat hij noemt 'contra-sites' of 'heterotopieën' (Foucault & Miśkowiec, 1986, p. 24). Daarmee bedoelt hij plaatsen die in elke cultuur te vinden zijn en die toch anders zijn dan alle andere plaatsen waartoe zij zich verhouden. Ze weerspiegelen, bestrijden of werpen de plaatsen omver die de 'homotopieën' vormen, de ruimte waarin we leven, de 'echte', 'gewone' of 'normale' ruimte. Dus heterotopieën staan per definitie in een relatie van kritiek op de rest van de samenleving.

De meest bekende voorbeelden van dit klassieke begrip van heterotopieën zijn gevangenissen, psychiatrische ziekenhuizen en tehuizen voor mensen met een verstandelijke beperking, allemaal voorwerp van Foucault's genealogische studies en door Erving Goffman bestempeld als 'totale instituties'. Zowel volgens Foucault als volgens Goffman zijn deze heterotopieën symptomen van een samenleving die ernaar streeft allerlei afwijkend gedrag buiten te sluiten (Foucault, 2006; Goffman, 1961).

Ontwikkelingen in de zorg en ondersteuning

De afgelopen vier decennia is in de zorg en ondersteuning van mensen met een verstandelijke beperking een continu proces van deïnstitutionalisering en een streven naar inclusie te zien geweest. De geografisch gesitueerde plaatsen van uitsluiting, de instituten, zijn grotendeels ontmanteld. Het VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap is aangenomen, maar nog niet door alle landen geratificeerd, laat staan uitgevoerd (UN, 2006). Het lijkt erop dat er grote stappen zijn gezet in het uitwissen van de 'andere plaatsen' van uitsluiting. Burgerschap, mainstreaming, zelfbeschikking, autonomie en gelijkheid zijn de belangrijkste pijlers van processen van integratie.
Grondgedachte van dergelijke processen is dat degenen die uitgesloten waren op een of andere wijze vanuit de periferie van de samenleving moeten terugkeren naar een gehomogeniseerd en geïdealiseerd midden. Het begrip 'community care' dat in dit verband vaak wordt gebruikt, is evenwel meestal gebaseerd op een 'imagined community' of een geïdealiseerde weergave van het 'goede leven' (Carey, 2011; Gleeson & Kearns, 2001). 'Community care' kan zodoende ongeveer alles betekenen behalve de traditionele zorg in grootschalige residentiële voorzieningen, dit ongeacht het feit dat in werkelijkheid zulke zorgzame gemeenschappen nauwelijks bestaan (Ben-Moshe, 2011).

In de praktijk is er sprake van het ontstaan van een grote verscheidenheid aan voorzieningen, variërend van kleinschalige beschermende asiel-achtige voorzieningen tot beschermde dorpsomgevingen en meer of minder intensieve vormen van begeleid of ondersteund zelfstandig wonen. De meeste voorzieningen tonen een groot gebrek aan participatie in of door de gemeenschap of integratie in die gemeenschap, sinds de jaren negentig bestempeld als inclusie (Cummins & Lau, 2003). Veel deinstitutionaliseringsbeleid heeft geleid tot een voortzetting van de institutionele arrangementen en routines binnen de verschillende, min of meer verspreide en min of meer geïndividualiseerde vormen van huisvesting en zorg. Ondanks dit beleid brengen de meeste mensen met een verstandelijke beperking nog steeds hun school, werk en vrije tijd door in beschermde en gesegregeerde voorzieningen. Veel mensen met een verstandelijke beperking zijn overigens liever bevriend met andere mensen met een verstandelijke beperking en zien geen bijzondere voordelen in hun aanwezigheid in de publieke ruimte. Hoewel woonvormen enorm zijn verbeterd hebben de meeste mensen met een verstandelijke beperking nog steeds een zeer beperkte keuze in waar ze willen wonen en met wie. De schaal van hun woonsetting wordt nauwelijks bepaald door hun eigen keuze, maar door de eisen van kosteneffectief beheer van zorgaanbieders. Empirisch onderzoek suggereert dat sociale integratie als ultiem doel van deïnstitionalisering nauwelijks gerealiseerd is, zelfs in situaties van volledige fysieke en geografische integratie (Cummins & Lau, 2003; Verdonschot, De Witte, Reichrath, Buntinx, & Curfs, 2009a, 2009b). De onhelderheid en beperktheid van de conceptualisering en van de morele vooronderstellingen van inclusie worden gezien als belangrijke oorzaken van de halfslachtige en soms onachtzame realisering van dit beleid (Clegg, Murphy, Almack, & Harvey, 2008; Cobigo, Ouellette-Kuntz, Lysaght, & Martin, 2012; Hall, 2010; Martin & Cobigo, 2011; Tøssebro et al., 2012).

Ruimtelijke (her)locatie blijkt dus niet een noodzakelijke of voldoende voorwaarde voor participatie in en door de gemeenschap en het hebben van sociale relaties. In het Verenigd Koninkrijk, Noorwegen, Nieuw-Zeeland en Australië hebben bezuinigingen geleid tot een vergroting van de schaal van beschikbare voorzieningen, terwijl in sommige gebieden nieuwe instituten worden gebouwd, met kosteneffectiviteit als leidend principe (Beadle-Brown, Mansell , Tøssebro, Siska, en Bigby, 2011; Burrel & Trip, 2011; Tøssebro et al., 2012). Deze omstandigheid bevestigt Edward Hall's eerdere analyse dat zowel het beleid van sociale integratie alsook het beroep op sociaal includerende netwerken uitsluiting bestendigen omdat de discriminerende context ongewijzigd blijft en bredere uitsluitingsprocessen ongemoeid worden gelaten (Hall, 2005, p. 113).

Als gevolg van dit voorbijzien aan bredere maatschappelijke processen van uitsluiting werden personen met een verstandelijke beperking of met psychiatrische problemen al te gemakkelijk gegoten in de mal van de moderne zelfbewuste, assertieve burger als manifestatie van een diverse, maar universele menselijkheid (Hall, 2010). Hun anders-zijn werd genegeerd, ontkend of geherinterpreteerd als 'gewoon' een andere variant van de menselijke soort. In termen van Jayne Clapton: de 'technische' inclusie, die zich richt op technologieën die nodig zijn om in de gemeenschap te kunnen leven en de 'juridische' inclusie die zich richt op een rechtendiscours dat uiting geeft aan idealen van autonomie, onafhankelijkheid en egalitair burgerschap, maakten geen einde aan 'diepe' exclusie ('profound exclusion') die haar uitdrukking vindt in religieus en moreel denken, in politieke, filosofische en ethische theorievorming en in erop gebaseerde maatschappelijke praktijken (Clapton, 2009, pp 211-225). Sommige vormen van inclusiebeleid kunnen zelfs beschouwd worden als nieuwe en ingenieuze manieren waarop de samenleving haar diepgewortelde afkeer van afwijkend gedrag en de erbij behorende disciplinaire mechanismen maskeert (Hyder & Tissot, 2013). Joel Kahn (2001, p. 23) wijst op de paradox dat de moderne idee van een universele, alle diversiteit omvattende menselijkheid, zoals die tot uiting komt in rationaliteit en autonomie, altijd zijn 'anderen' schept en dus gepaard gaat met processen van sociale uitsluiting.
Veel op inclusie gerichte beleidsvoornemens hebben uiteindelijk gefaald omdat ze neerkomen op wat Stiker (1999) een 'technocratie van de absorptie' heeft genoemd. Dat gebeurde vooral omdat we er niet in zijn geslaagd om de mentale representaties van afwijkend gedrag te deconstrueren, representaties die de voedingsbodem vormen van alle sociale weerstand tegen en uitsluiting van mensen die 'anders' zijn (Snyder & Mitchell, 2006). We hebben veel gewonnen door het betrekken van mensen met een (verstandelijke) beperking bij het gewone leven, maar de vraag is of we ons bewust zijn geweest van het inherent normatieve karakter van het alledaagse, het zogenaamd 'normale'. De disciplinerende macht die zich manifesteerde in de instituten van de negentiende en twintigste eeuw is niet verdwenen.

Zij heeft alleen een ander gezicht aangenomen. Daarom is het begrijpelijk dat sommige auteurs het beleid rond sociale inclusie analyseren als een strategie van de macht om goed geïntegreerde burgers te produceren (Drinkwater, 2005).

Een nieuw heterotopisch perspectief

Vanuit het perspectief van beleidsmakers lijkt het er misschien op dat de geografisch gesitueerde plaatsen van deviantie, de concrete 'other spaces' van de instituten, langzamerhand zijn ontmanteld. Het perspectief van het heterotopische denken van Foucault laat echter zien dat de disciplinerende monoculturen, bestuurd door professionals die kenmerkend waren voor deze instituten, helemaal nog niet zijn uitgewist. De uitsluitingsprocessen die ten grondslag liggen aan de Foucauldiaanse heterotopieën zijn niet zomaar geëlimineerd als de grootschalige instituten zijn ontmanteld. Deze uitsluitingsprocessen hebben veel diepere culturele wortels die zich niet laten omzeilen door een verandering van de leefomstandigheden, hoe terecht een oproep tot een dergelijke verandering ook mag zijn. De verwaarlozing van deze 'diepe uitsluiting' gaat hand in hand met een gebrek aan bewustzijn van de mogelijke opening van een andere heterotopische ruimte, in nieuwere interpretaties een ruimte die niet - zoals bij Foucault -tot een locatie is beperkt, zoals een instelling, een huis, een kamer of een stad (Gleeson, 2001). Deze nieuwe heterotopische ruimte is gedeterritorialiseerd. Ze verwijst niet naar plaatsen die worden afgebakend door zichtbare grenzen, maar ze bestaat in de betrekkingen tussen mensen die leven in de marges en de mensen die leven in het centrum van de samenleving (Villadsen & Wyller, 2009). De nieuwe heterotopie is geen concrete geografische ruimte ergens aan de rand van of gescheiden van de 'normale' maatschappij. Het is een relationele ruimte. Het is een ruimte van ontmoeting, waar mensen die voor elkaar 'anders' zijn elkaar kunnen ontmoeten en met elkaar leren communiceren (Meininger, 2010). Foucault en zijn discussiepartners in de sociale geografie en architectuur lokaliseerden heterotopieën nog steeds in concrete kamers, huizen en instituten. Recente interpretaties gaan een stap verder door te onderstrepen dat de heterotopie overal gevonden kan worden, zelfs op die plaatsen die geografisch, architectonisch, juridisch en politiek 'mainstream' zijn. Heterotopie verwijst dan niet meer naar een plek, maar naar een dimensie van de menselijke sociale werkelijkheid. Het is een idee over een plaats in plaats van een concrete locatie. De vraag is hoe men erin participeert, hoe men zich erdoor laat confronteren, hoe men erdoor wordt aangeraakt en veranderd (Villadsen & Wyller, 2009, p. 221).

Heterotopieën als ruimten van ontmoeting

Edward Hall schrijft: "Terwijl beleid inzake sociale inclusie toegang wil bieden tot de (economische) *[en ik zou kunnen toevoegen: geografische, architectonische, juridische en culturele, HPM]* ruimten van de meerderheid, besteedt het weinig aandacht aan de structuren en attitudes die in deze ruimten domineren. Het is aantoonbaar dat mensen met een verstandelijke handicap juist verlangen naar verandering van die structuren en attitudes" (Hall, 2005, p. 113). Dit citaat toont duidelijk de twee kanten van de

situatie die is ontstaan door het inclusiebeleid van de afgelopen decennia. Het is een situatie van zowel toegang als weerstand. Mensen met een (verstandelijke) beperking worden niet meer blootgesteld aan controle en beheersing van deviantie en verschil door 'totale instituties'. Maar de disciplinerende krachten van de klassieke geografisch gesitueerde heterotopieën blijven bestaan. Ze blijven hun macht uitoefenen, niet alleen in de nieuwe vormen die zorgorganisaties in de afgelopen decennia hebben aangenomen, maar ook op al die nieuwe plaatsen waar mensen met en zonder verstandelijke beperking elkaar ontmoeten: buurten, bedrijven, sportclubs, winkels, café's, bibliotheken, kerken, verenigingen, openbaar vervoer, etcetera.
De toegang tot deze nieuwe plaatsen die Foucault 'echte' of 'normale' ruimtes noemt, genereert een reeks van barrières die onzichtbare aspecten van de normaliserende kracht van de samenleving aan het licht brengen. Lynn Fendler (2006) vond bijvoorbeeld dat door haar onderzochte praktijken van samenlevingsopbouw ('community building') "…neigen naar homogeniteit en assimilatie ondanks het feit dat zij expliciet het tegendeel beoogden" (p. 315). Normaliteit en assimilatie worden dus afgedwongen door de samenleving. Daar tegenover openen de nieuwe heterotopieën een ruimte van ontmoeting waarbinnen - in persoonlijke relaties - het hoofd geboden kan worden aan de verschillen, vooroordelen en weerstanden die opgeroepen worden door de onderlinge vreemdheid. Deze ruimte van ontmoeting gaat niet per definitie gebukt onder het juk van de normaliteit. De nieuwe heterotopie wordt dus gekenmerkt door een dubbelzinnige en grotendeels onbepaalde mengeling van wat als 'bekend' en wat als 'vreemd' wordt beschouwd, een mengeling van degenen die worden beschouwd als 'normaal' en degenen die worden beschouwd als 'deviant' of gewoon 'anders'.
Deze analyse roept twee belangrijke en onderling samenhangende vragen op. De eerste vraag is hoe de dubbelzinnige mengeling van verschillende normativiteiten kan leiden tot een dialoog. En de tweede vraag is hoe de interne dialoog in deze ruimte van ontmoeting een transformerende kracht kan zijn voor het homotopische denken in de samenleving, dat wil zeggen: de overheersende opvattingen van wat normaal is, nuttig, zinvol en gezond. In de volgende paragrafen probeer ik een aantal manieren te beschrijven waarop mogelijk een antwoord op deze vragen te vinden is.

Waar zijn ruimtes van ontmoeting te vinden?

Waar vinden we nu dergelijke ruimtes van ontmoeting in de dagelijkse sociale realiteit? Veel auteurs geloven niet dat de aanvaarding van en het respect voor verschillen verwacht kunnen worden van collectieve sociale structuren en politieke en juridische regelingen. Alleen in een onmiddellijke sociale omgeving waar mensen niet anoniem voor elkaar zijn kunnen mensen zich losmaken van de disciplinerende, assimilerende en annexerende krachten die de samenleving domineren. In dit verband spreekt Stiker (1999, p. 199) van 'zwarte markten', van een 'schaduweconomie' van sociale relaties, een sociale ruimte die bestaat in een 'ondergronds netwerk' van kleinschalige lokale initiatieven dat dwars door alle maatschappelijke instituties heen loopt, de markt, de publieke sfeer, de 'civil society' en het private domein. Dit netwerk trekt zich niets aan van de schier onaantastbare scheidslijnen die

in theorie en praktijk tussen deze gebieden worden getrokken. Deze ruimte kan het best worden omschreven als een ruimte 'tussenin', een niche of een vrijplaats die inderdaad ondersteund kan worden door een materiële inbedding (in diensten, maatschappelijke instellingen en gebouwen), maar die zijn bestaan en zijn voedingsbron niet aan die materiële inbedding ontleent.
Het is een ruimte waar mensen met een beperking anderen kunnen ontmoeten op een zodanige wijze dat de vooroordelen en weerstanden, die worden opgeroepen door de onderlinge vreemdheid, onder ogen gezien kunnen worden. In een dergelijke ruimte kan een interactie optreden waarin het unieke en vreemde van de partners wordt erkend. Hun dialoog is niet onderworpen aan het juk van de algemene ideeën zoals het 'gewone dagelijkse leven', 'normaal bestaan' of 'zelfstandig wonen'. Het is de ruimte waar levensverhalen worden verteld, waar ze met elkaar kunnen worden verbonden en zodoende nieuwe morele ruimte kunnen creëren. Als gevolg daarvan kan een transformatie in het denken, spreken en handelen plaats vinden die bij alle betrokkenen nieuwe betekenissen en nieuwe manieren van handelen aan het licht brengt. Uniciteit, vreemdheid en gemeenschappelijkheid kunnen dan uitgroeien tot een configuratie waarin de ene dimensie de andere niet overschaduwt of verdringt (Ntourou, 2007, p. 157). Bij het bestrijden van processen van marginalisering en uitsluiting heeft een dergelijke ruimte, niche of vrijplaats de potentie om verbanden tussen mensen te scheppen en te voeden waarin verschil en vreemdheid mogen blijven bestaan. Deze ruimte van erkenning kan worden gecreëerd - en ontstaat vaak spontaan - in gezinnen, scholen, werkplekken, koren, geloofsgemeenschappen, buurten, sportclubs en andere verenigingen, maar ook in de traditionele beschermde vormen van wonen en zorg. Ze kan worden georganiseerd als een doorwaadbare plaats in de grote stroom van dominante conventies en visies, maar vaak ontstaat ze ook spontaan in toevallige ontmoetingen. Alle bovengenoemde praktijken kunnen voor alle betrokkenen een ruimte van ontmoeting worden, een ruimte waar eenzaamheid en sociale overbodigheid actief bestreden kunnen worden en waarin een gevoel van verbondenheid kan floreren. Zo'n ruimte wordt met name bevolkt door mensen die gaandeweg ontdekt hebben of hebben willen ontdekken dat de verstoring door het vreemde, het 'ongepaste', door dat wat niet 'geplaatst' kan worden, zijn eigen orde met zich meebrengt. Het zijn mensen die herinnerd willen worden aan het feit dat zij zelf voor zichzelf en voor anderen vreemdelingen zijn (Meininger, 2008).
Concrete voorbeelden van dit soort ruimten zijn te vinden in die ontmoetingen, plaatsen en gebeurtenissen waar de nadruk ligt op het 'samenzijn met' personen met een verstandelijke beperking in plaats van 'iets voor hen te doen'. Deze ruimtes zijn daar te vinden waar intrinsiek gemotiveerde mensen ervoor kiezen om (een deel van) hun leven te delen met mensen met een verstandelijke beperking, zoals bijvoorbeeld in de gemeenschappen van l'Arche (Reinders, 2008), in maatjesprojecten en vriendschapskringen (Novak Amado, 1993 , Perske, 1988). Maar ook binnen professionele zorginstellingen, scholen, werkplekken en gezinnen kunnen niches, momenten en persoonlijke ontmoetingen, gevonden of gecreëerd worden die een ruimte openen voor verhalende dialoog. Deze nieuwe interpretatie van heterotopieën staat overigens kritisch ten opzichte van de idee dat niet-institutionele vrijwilligersorganisaties of burgerinitiatieven, 'gewone' ontmoetingen in families, buurten, scholen, werkplaatsen en kerken bij uitstek en per definitie bijdragen aan sociale inclusie. Deze idee is een mythe, omdat al

deze plaatsen eveneens functioneren op basis van specifieke opvattingen over hulpbehoevendheid, zorg, welzijn, handicap en inclusie die niet noodzakelijk overeenkomen met de behoeften, opvattingen, wensen en levensstijlen die gemarginaliseerde individuen kunnen hebben (Villadsen, 2009). Al deze plaatsen kunnen plaatsen van ontmoeting worden, maar ze zijn allemaal tegelijkertijd onderworpen aan normaliserende en disciplinerende discoursen. Zoals Partington (2005) stelt met betrekking tot het concept van sociaal kapitaal: "Met betrekking tot de inclusie van mensen met een verstandelijke beperking, kan 'sociaal kapitaal' inderdaad zowel de genezing als de ziekte representeren". 'Volledige inclusie' is een illusie indien en in zoverre zij wordt geïnterpreteerd als het resultaat van een proces waarin de spanningen door asymmetrie en vreemdheid tussen mensen volledig verdwijnen. Binnen al deze ruimten van ontmoeting is er niets anders dan een voortdurende strijd voor een interpersoonlijke dialoog waarin de krachten van disciplinerende normalisering en die van de menselijke vrijheid en hun respectievelijke discoursen steeds opnieuw met elkaar worden geconfronteerd, waarin onderhandeld wordt, en waarin een steeds voorlopige balans gevonden kan worden (Michailakis & Reich, 2009).

Kenmerken van de ruimten van de ontmoeting

Bij de strijd tegen processen van marginalisering en uitsluiting hebben heterotopieën als ruimten van ontmoeting het potentieel om verbindingen tussen mensen te stichten en te voeden, verbindingen waarin verschil en vreemdheid mogen blijven bestaan. Enkele kenmerken van dergelijke ruimten van ontmoeting zijn de volgende (Kal, 2001, pp 52-75; Meininger, 2010, p. 199):

a. De persoon met een verstandelijke beperking weet dat hij of zij welkom is, zelfs als hij of zij niet in staat is om vreugde, lijden, gebrek en verlangen te uiten in lijn met de heersende codes en in het erkende vocabulaire. Wat onuitgesproken en vaag blijft wordt niet ontkend door het actief te overschreeuwen of te bagatelliseren. Anderen moeten zich er bloot aan stellen en leren het volhardend te verdragen.
b. De ruimte wordt gekenmerkt door gastvrijheid. Mensen hebben tijd voor elkaar - Foucault noemt 'heterochronia', het stoppen of vertragen van de tijd, als een belangrijk beginsel van heterotopieën (Foucault & Miśkowiec, 1986, p. 26.). Er is ruimte voor emotionele steun en er wordt gezocht naar gemeenschappelijke activiteiten die door allen als betekenisvol ervaren kunnen worden. Mensen worden in staat worden gesteld om zichzelf te ervaren als handelend subject en zo een gevoel van eigenwaarde te ontwikkelen.
c. De ruimte wordt gekenmerkt door een opschorting van de doel-middelen-rationaliteit die niet alleen bepalend is voor georganiseerde zorg en ondersteuning, maar voor bijna elk maatschappelijk handelen. Men is er is niet bezig met het produceren van 'evidence-based' effecten van bepaalde zorg- en ondersteuningsmethodieken, niet met iets te 'maken' of te 'produceren'. Wat telt is een aandachtige relatie en een gezamenlijk ervaren van datgene wat er voor de betrokkenen werkelijk toe doet.
d. In een dergelijke 'contra-site' wordt de ideologie van normaliteit opgeschort. De onderlinge vreemdheid blijft een doorn in het vlees van de cultuur van zelfredzaamheid en emancipatie, onaf-

hankelijkheid en rationaliteit. Het 'abnormale' stelt deze cultuur, die de belangrijkste broedplaats van veel opvattingen van hedendaagse burgerschap is, onder kritiek (Renders & Meininger, 2011, 2012).
e. In dit alles is de ruimte voor ontmoeting een ruimte van dialoog, letterlijk een 'tussen-spreken' dat zich beweegt onder of tussen de verschillende logica's. De dialoog ontleent haar transformerende werking niet aan de installatie van een bepaald discours, maar aan de storende, weerstand wekkende, maar soms ook bevrijdende mogelijkheid om alle conventionele logica in de schaduw te zetten (Ntourou, 2007, pp 253-254). Dat is bijvoorbeeld de transformerende ervaring waar ouders van getuigen als ze vertellen dat het leven met hun gehandicapte kind hen heeft geleerd om op een heel andere manier naar de wereld en zichzelf te kijken. En gelukkig is die ervaring niet alleen aan hen voorbehouden.

Externe effecten van de interne dialoog

Zoals ik eerder heb gezegd is het een belangrijke vraag hoe de interne dialoog in deze nieuwe heterotopische ruimte van de ontmoeting het homotopische denken in de samenleving - de dominerende opvattingen van wat normaal, nuttig, zinvol, gepast en gezond is - kan transformeren. Preciezer, hoe verandert het onze ideeën over inclusie, gemeenschap, burgerschap en vrijheid? Dat is een cruciale vraag. Hetherington (1997) beschouwt heterotopieën bij uitstek als kraamkamers van maatschappelijke verandering. Als de heterotopische dialoog niet leidt tot een getransformeerd denken over deze fundamentele opvattingen, is ze gedoemd om het ontoegankelijke en zuiver subjectieve bezit te blijven van de weinige leden van de samenleving die om een of andere reden in deze dialoog tot een dieper begrip van zichzelf en van elkaar zijn gekomen. Dan kan de ruimte van ontmoeting een nieuwe enclave van anders-zijn worden, evenzeer op afstand en gescheiden van de rest van de samenleving als de traditionele instituten, de klassieke heterotopieën van deviantie. Na de presentatie van twee case studies van inclusieve activiteiten - een theatergezelschap en een kunst- en kunstnijverheidsorganisatie - concludeert Hall (2010) dat een belangrijke beperking van deze projecten is dat ze niet leiden tot een transformatie van de bredere structuren en processen die te grondslag liggen aan uitsluiting, discriminatie en vernedering van mensen met een verstandelijke beperking (p. 56). Toch bieden deze projecten belangrijke mogelijkheden voor het vormen van vriendschappen, voor het ontvangen van ondersteuning binnen de veilige setting van de repetitieruimte of de werkplaats, en voor een begeleid contact met mensen die deel uitmaken van 'de meerderheid'. Hall (2010) veronderstelt dat dergelijke processen het potentieel hebben om diepgewortelde structuren van uitsluiting stap voor stap te ontmantelen. Daarom plaatst deze noodzaak van transformatie van het homotopische denken ons voor de dubbele uitdaging om enerzijds de funderende waarden en deugden die belichaamd worden door de interne dialoog in deze nieuwe ruimtes van ontmoeting te expliciteren en anderzijds ze te confronteren met de filosofieën die domineren in de samenleving en daarmee in onze praktijken van zorg en wetenschappelijk onderzoek.

Conclusie

Van Foucault's conceptualisering van 'andere plaatsen' en de latere herinterpretaties ervan kunnen we leren dat de afwijzing van gesegregeerde monoculturen in totale instituties zelden verbonden was met het besef dat het 'normale' en 'gewone' leven waarin personen met een verstandelijke beperking moesten worden geïntegreerd in belangrijke opzichten zelf een gesloten monocultuur is. Inclusiebeleid en het spreken over mensen met een verstandelijke handicap als 'gelijkwaardige burgers', 'partners' of 'autonome cliënten' verhult dan gemakkelijk de asymmetrische machtsverhoudingen waarin veel praktijken van dagelijkse omgang, zorg en ondersteuning nog steeds zijn verstrikt. Dit gebrek aan bewustzijn is misschien wel de reden waarom zo veel goedbedoelde beleidsdoelstellingen en praktijken die gericht zijn op de inclusie van mensen met een (verstandelijke) beperking (of andere gemarginaliseerde mensen) tot teleurstellende resultaten leiden en vaak processen van uitsluiting onder een andere noemer voortzetten of bestendigen.
Nieuwe interpretaties van heterotopieën zorgen voor een ommekeer waarin, nog duidelijker dan bij Foucault, homotopieën - de 'echte' en 'normale' plaatsen - worden ontmaskerd als bronnen van uitsluiting. In deze interpretaties worden heterotopieën beschreven als niches binnen alle levensdomeinen en alle openbare en private ruimten. Deze niches zijn plaatsen van ontmoeting en dialoog. Ze vormen een permanente broedplaats en oefenterrein voor alternatieve sociale ordening. De uitdaging is hoe we dergelijke heterotopieën kunnen stichten, vormgeven en voeden. Het mag duidelijk zijn dat dit behalve persoonlijke betrokkenheid, ook een gunstige politieke cultuur vereist en een breed gedragen maatschappelijke bereidheid. Met kwartiermaken als 'werken aan ruimte' zijn we nooit klaar.

[Deze bijdrage bevat een sterk bekorte versie van Meininger, 2013. De volledige vertaling van het artikel *Inclusion as heterotopia: Spaces of encounter between people with and without intellectual disability* is te vinden op www.kwartiermaken.nl (publicaties)]

Literatuur

Beadle-Brown, J., Mansell, J., Tøssebro, J., Siska, J., & Bigby, C. (2011). *Policies for a good life in the community.* Paper presented at the 11th Research Conference of the Nordic Network on Disability Research, Reykjavik.

Ben-Moshe, L. (2011). The contested meaning of 'Community' in discourses of deinstitutionalization and community living in the field of developmental disability. *Research in Social Science and Disability, 6,* 241-264.

Burrel, B., & Trip, H. (2011). Reform and community care: Has de-institutionalisation delivered for people with intellectual disability? *Nursing Inquiry, 18*(2), 174-183.

Clapton, J. (2009). *A transformatory ethic of inclusion. Rupturing concepts of disability and inclusion.* Rotterdam/Boston/Taipei: Sense Publishers.

Clegg, J., Murphy, E., Almack, K., & Harvey, A. (2008). Tensions around inclusion: Reframing the moral horizon. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities, 21*(1), 81-94.

Cobigo, V., Ouellette-Kuntz, H., Lysaght, R., & Martin, L. (2012). Shifting our conceptualization of social inclusion. *Stigma Research and Action, 2*(2), 75-84. doi: 10.5463/SRA.v1i1.10

Cummins, R. A., & Lau, A. L. D. (2003). Community integration or community exposure? A review and discussion in relation to people with an intellectual disability. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities, 16,* 145-157.

Drinkwater, C. (2005). Supported living and the production of individuals. In S. Tremain (Ed.), *Foucault and the Government of Disability* (pp. 229-244). Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Fendler, L. (2006). Others and the problem of community. *Curriculum Inquiry, 36*(3), 303-326.

Foucault, M. (2006). *History of Madness.* Abingdon, Oxon: Routledge.

Foucault, M. (2009). Les hétérotopies. In M. Foucault (Ed.), *Le corps utopique, les hétérotopies: Textes inédits suivis d'une présentation de Daniel Defert* (pp. 23-36). Paris: Nouvelles Éditions Lignes.

Foucault, M., & Miśkowiec, J. (1986). Of other spaces. *Diacritics, 16*(1), 22-27.

Gleeson, B. (2001). Disability and the open city. *Urban Studies, 38*(2), 251-265.

Gleeson, B., & Kearns, R. (2001). Remoralising landscapes of care. *Environment and Planning D: Society and Space, 19*(1), 61-80.

Goffman, Erving (1961). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates.* Garden City N.Y.: Anchor Books

Hall, E. (2005). The entangled geographies of social inclusion/exclusion for people with learning disabilities. *Health & Place, 11*(2), 107-115.

Hall, E. (2010). Spaces of social inclusion and belonging for people with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research, 54*(supplement 1), 48-57.

Hetherington, K. (1997). *The Badlands of Modernity. Heterotopia and social ordering.* London, New York: Routledge.

Hyder, E., & Tissot, C. (2013). 'That's definite discrimination': practice under the umbrella of inclusion. *Disability & Society, 28*(1), 1-13. doi: 10.1080/09687599.2012.695579

Kahn, J. S. (2001). *Modernity and exclusion.* London: Sage.

Kal, D. (2001). *Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond.* Amsterdam: Boom.

Kal, D. (2008). Heerlijke nieuwe niches! *Deviant*(57), 14-16.

Martin, L., & Cobigo, V. (2011). Definitions matter in understanding social inclusion. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities, 8*(4), 276-282.

Meininger, H. P. (2008). The order of disturbance: Theological reflections on strangeness and strangers, and the inclusion of person with intellectual disabilities in faith communities. *Journal of Religion, Disability & Health, 12*(4), 347-364.

Meininger, H. P. (2010). Connecting stories: A narrative approach of social inclusion of persons with intellectual disability. *ALTER, European Journal of Disability Research, 4*(3), 190-202.

Meininger, H. P. (2013). Inclusion as heterotopia: Spaces of encounter between people with and without intellectual disability. *Journal of Social Inclusion, 4*(1), 24-44.

Michailakis, D., & Reich, W. (2009). Dilemmas of inclusive education. *ALTER, European Journal of Disability Research, 3*(1), 24-44.

Novak Amado, A. (Ed.). (1993). *Friendships and community connections between people with and without developmental disabilities.* Baltimore: Paul H. Brookes.

Ntourou, I. (2007). *Fremdsein - Fremd bleiben. Fremdheit und geistige Behinderung - eine Spurensuche.* Berlin: LIT Verlag.

Partington, K. (2005). What do we mean by our community? *Journal of Intellectual Disabilities, 9*(3), 241-251.

Perske, R. (1988). *Circles of friends: People with disabilities and their friends enrich the lives of one another.* Nashville: Abingdon Press.

Reinders, H. S. (2008). *Receiving the gift of friendship. Profound disability, theological anthropology, and ethics.* Grand Rapids, MI, Cambridge, U.K.: William B. Eerdmans Publishing Company.

Renders, F. A., & Meininger, H. P. (2011). Afscheid van het burgerschapsparadigma? *Nederlands Tijdschrift voor de Zorg aan mensen met verstandelijke beperkingen, 37*(3), 147-167.

Renders, F. A., & Meininger, H. P. (2012). Erkenning van verschil: Een repliek. Nederlands *Tijdschrift voor de Zorg aan mensen met verstandelijke beperkingen, 38*(1), 34-40.

Snyder, S. L., & Mitchell, D. T. (2006). *Cultural locations of disability.* Chicago, London: The University of Chicago Press.

Stiker, H. J. (1999). *A history of disability* (W. Sayers, Trans.). Ann Arbor MI: The University of Michigan Press.

Tøssebro, J., Bonfils, I. S., Teittinen, A., Tideman, M., Traustadóttir, R., & Vesala, H. T. (2012). Normalization fifty years beyond - Current trends in the Nordic countries. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities, 9*(2), 134-146.

UN. (2006). *Convention on the rights of persons with disabilities.* Retrieved from http://www.un.org/disabilities/

Verdonschot, M. M. L., De Witte, L. P., Reichrath, E., Buntinx, W. H. E., & Curfs, L. M. G. (2009a). Community participation of people with an intellectual disability: a review of empirical findings. *Journal of Intellectual Disability Research, 53*(4), 303-318.

Verdonschot, M. M. L., De Witte, L. P., Reichrath, E., Buntinx, W. H. E., & Curfs, L. M. G. (2009b). Impact of environmental factors on community participation of persons with an intellectual disability: A systematic review. *Journal of Intellectual Disability Research, 53*(1), 54-64.

Villadsen, K. (2009). The 'human' touch. Voluntary organizations as rescuers of social policy? *Public Management Review, 11*(2), 217-234.

Villadsen, K., & Wyller, T. (2009). From the spatial heterotopos to the deterritorialized (heterotopic) hope. In T. Wyller (Ed.), *Heterotopic citizen. New research on religious work for the disadvantaged* (pp. 218-229). Göttingen: Vandenhoeck& Ruprecht.

Wyller, T. (Ed.). (2009). *Heterotopic citizen. New research on religious work for the disadvantaged* (Vol. 4). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Jenny Boumans

Doortje Kals proefschrift als inspiratiebron

Jenny Boumans is gezondheidswetenschapper, afgestudeerd op een onderzoek naar de beeldvorming van mensen met psychiatrische problemen in de media. Zij werkt als onderzoeker bij het Trimbos-instituut waar zij onder andere onderzoek deed naar het concept empowerment, het concept ervaringskennis, levensverhalen van 'succesvolle zorgmijders' en zelfbeheer in de maatschappelijke opvang. Zij bereidt een promotieonderzoek voor naar ziekte en creativiteit bij de Universiteit voor Humanistiek.

De subjectwording van mensen met psychiatrische problematiek is een complexe, ambivalente aangelegenheid. Hoewel het een positieve ontwikkeling is dat ´eigen kracht´ steeds meer aandacht krijgt, ontstaat hiermee ook het risico dat mensen *rücksichtslos* zelfredzaam worden verklaard, dat ervan uitgegaan wordt dat zij altijd op eigen kracht hun leven weten te fiksen. Om meer subject te worden moet er in wezen iets gebeuren in de relatie tussen individu èn maatschappij. Het proefschrift van Doortje Kal *'Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond'* (2001) biedt een indringend en fundamenteel inzicht in juist deze verhouding en alle strijdigheid en wrijving die daarmee gepaard gaan, en is daarmee (ook nu nog) een kritisch antwoord op de dominante tendens tot positivistisch onderzoek binnen de GGz. Kal biedt in haar proefschrift een diepgravende analyse die voor mij als onderzoeker een verademing is te midden van al het zinvolle, maar wel vrij gefragmenteerde onderzoek, bijvoorbeeld naar hulpverleningsinterventies.

Wat Kal in haar proefschrift erg helder (en confronterend) naar voren brengt is dat onze samenleving in de ban is van een specifiek normaliteitsvertoog waarin 'autonome zelfbepaling' centraal staat en dat alles wat van die norm afwijkt, nauwelijks een plaats krijgt. We moeten allemaal maar leuk, succesvol, sociaal, ambitieus, doelmatig en gelukkig zijn. Als je al die dingen niet kan of niet wil, ben je niet normaal, met alle uitstotingsgevolgen van dien. Mensen lijden hieronder, net zo erg als aan de psychische problemen zelf. Kal zegt 'we kunnen en mogen het vraagstuk rond psychiatrische problematiek niet los koppelen van deze contextuele realiteit. Uitsluiting moet aan de kaak gesteld worden, insluiting moet systematisch worden bevorderd.'
Insluiting is echter niet zomaar een onproblematisch concept. Het normaliteitsstreven van/voor mensen met psychiatrische problematiek biedt relatief gezien weliswaar een kritisch tegenwicht tegen het medisch model waarin mensen worden gereduceerd tot een ziekte, maar Kal schrijft terecht "dat het 'lid van de wereld worden' een twijfelachtig genoegen is in een wereld die niet echt ruimte maakt voor het afwijkende". Oftewel, het moeten assimileren in een eenzijdig op prestaties en succes gerichte maatschappij is wellicht even erg als uitsluiting. Kal maakt inzichtelijk dat fundamentele veranderingen nodig zijn op context-niveau waarbij niet alleen 'gekte' maar ook 'normaliteit' ter discussie wordt gesteld. "Kwartiermaken is opschorting van het gangbare met het oog op toegang voor het vreemde", concludeert ze.

Kals proefschrift draait in feite niet om uit- en insluiting *an sich*; maar om de vraag hoe die wereld die insluitend dan wel uitsluitend werkt, er dan uit ziet. Tegen de achtergrond van het 'lijden aan de normaliteit' en met het begrip *gastvrijheid* als vertrekpunt en rode draad, wordt onderzocht hoe die wereld

zou kunnen en moeten veranderen. Kwartiermaken omvat praktijken die laten zien hoe er contexten kunnen worden geschapen waarbinnen mensen gezamenlijk aan de uitbreiding van hun leefwereld kunnen werken. Met inachtneming van alle strijdigheid en spanning die dit soort processen met zich meebrengen, betoogt kwartiermaken dat het mogelijk is om vanuit de ontmoeting in de leefwereld stapje voor stapje de systeemwereld te altereren. Het is complex en het vergt permanente inspanning, maar er zijn mogelijkheden, is de boodschap die in er in doorklinkt.

Meest inspirerend aan het proefschrift acht ik het feit dat Kal meteen al in het begin vier risico´s ('ongemakkelijke vragen') van kwartiermaken benoemt en daarmee voorkomt dat het weggezet kan worden als ideologie. Allereerst wordt erop gewezen dat het verwoorden en problematiseren van de integratie van een bepaalde doelgroep het wij-zij denken en het verschil tussen gek en normaal in stand kan houden of zelfs mogelijk kan bevorderen *(essentialisme)*. Een tweede vraag is of de oriëntatie op de relatie met de sociale, maatschappelijke en culturele omgeving niet een deel van de werkelijkheid, namelijk die van de gekte zelf, teveel relativeert *(relativisme)*. Ten derde wordt het risico benoemd van het *romantiseren* van gekte. En tot slot vraagt Kal zich af of kwartiermaken niet te weinig erkenning geeft aan de idee van gekte als (te diagnosticeren en te behandelen) ziekte, een opvatting die voor sommigen juist zo veel erkenning geeft *(dichotoom denken)*. Deze valkuilen zijn belangwekkend! Het zijn namelijk niet alleen relevante vragen voor Kwartiermaken, maar heel kernachtig *de* valkuilen die bij al het GGz-onderzoek op de loer liggen, maar vaak onbesproken blijven. Juist het niet-benoemen en niet-bewust zijn van deze valkuilen kan naar mijn beleving leiden tot een beperkende maakbaarheidsretoriek binnen het onderzoek.
Wat Kal doet is 'de confrontatie met deze risico's aangaan'. Door de valkuilen in het begin te noemen, wordt bovendien de lezer uitgenodigd om als het ware gaandeweg kritisch mee te kijken; gedachte-experimenten uit te voeren om de geldigheid van bevindingen en ontwikkelingen te toetsen. Het is juist deze uitnodiging die de lezer verder brengt. We krijgen vaak genoeg de boodschap van onderzoekers en auteurs mee: 'zo zit het', 'als je dit en dat implementeert, komt het goed met de cliënt', 'deze protocollen bieden de oplossing'. Veel minder vaak biedt wetenschappelijk werk in relatie tot GGz-praktijken, inzicht in de vragen, de *twijfels*, de *dilemma´s*, de *bigger picture*, de kritische kanttekeningen. Terwijl dit laatste juist nodig is om tot innovatie te komen.

Voor mij persoonlijk en als onderzoeker gaat Kals proefschrift dus bovenal over vragen, meer nog dan over antwoorden. Het roept voortdurend vragen op die wezenlijk zijn. Ik voel me erdoor geïnspireerd om kritisch te kijken, te exploreren hoe mijn eigen onderzoek naar *empowerment* zich hiertoe verhoudt; waar het overeenkomt en waar het verschilt. Het triggert mij om de discussie aan te willen gaan en vervolgvragen te formuleren. Ik vraag mij af: onder welke omstandigheden komt een vruchtbare, ´gastvrije´ dialoog wel en niet tot stand? Met name in relatie tot de (tegen)strijdigheid *in mensen zelf,* de processen in de binnenwereld die ontmoeting, communicatie, samenwerking en verandering belemmeren. Hoe kunnen mensen 'gastvrij' worden naar zichzelf toe, hun interne strijdigheden overstijgen? Het zijn vragen die mij bezighouden en waar ik zeker werk van ga maken de komende jaren. Ik zal

daarbij - geïnspireerd en gesteund door de manier waarop Kal kijkt en onderzoekt - steeds verbinding willen zoeken tussen empirie, theorie, visievorming en beleid, praktijk en ervaringskennis.
Wat ik vurig hoop is dat ook anderen zich door het werk van Doortje Kal uitgenodigd (blijven) voelen om verder verbindend en kritisch onderzoek te initiëren. Het is urgent, zeker in relatie tot de ontwikkeling van verzorgingsstaat naar participatiemaatschappij en AWBZ naar Wmo. Deze tendensen vragen om een bereidheid uit de 'comfortzone' van de kant-en-klaar oplossingen te treden. In termen van kwartiermaken: ook onderzoekers moeten een beetje 'vreemd' worden, willen ze dergelijke processen goed kunnen bestuderen en analyseren. Dat betekent ook dat elke onderzoeker pogingen zou moeten ondernemen zich op een zinvolle wijze tot de verschillende valkuilen van het GGz-onderzoek te verhouden. Dergelijke overwegingen en reflectie zouden het fundament moeten zijn van ieder onderzoek dat de subjectwording van mensen binnen zorg en welzijn tot onderwerp heeft.

Gerda Scholtens

Kwartiermaken in de Transvaalbuurt

Gerda Scholtens is kwartiermaker, onderzoeker, trainer en adviseur. gespecialiseerd in (onder meer) wijkontwikkeling. Sinds 2009 werkt zij als zelfstandige.

Schets van de situatie

In de Amsterdamse wijk *Transvaal* wonen relatief veel mensen die hulpverlening en woonbegeleiding krijgen van Arkin (GGz) en HvO Querido. Daarnaast is er een woonvoorziening voor dementerende ouderen en de *Kraaipan Oase*, een woonvoorziening voor mensen met de diagnose schizofrenie. De Stichting Kraaipan Oase is een initiatief van Ypsilon.[1] Ypsilon huurt 30 woningen van Ymere waarvan tien in de Kraaipan Oase en 20 woningen verspreid over de buurt.
Medio 2012 raakt een bewoner van de Transvaalbuurt in Amsterdam in crises als gevolg van psychiatrische problematiek. Aanvankelijk hebben de directe buren compassie met de vrouw. Ze vragen haar af en toe op de koffie en verlenen hand en spandiensten. Vanuit bezorgdheid nemen zij contact op met de hulpverlener van de buurtbewoner vanuit de verwachting dat die de bewoner beter kan helpen.
De hulpverlener van Mentrum (onderdeel van Arkin - GGz Amsterdam) vat zijn taak nogal strikt op. Hij wil de buurtbewoners wel aanwijzingen geven voor hoe zij het gedrag van de bewoner kunnen hanteren maar dat is niet waar de betrokken buurtbewoners voor gekomen zijn. Zij verwachten dat de hulpverlener de situatie in de buurt ook tot zijn domein rekent, zich verdiept in wat er mis gaat, de cliënt ondersteunt in het zelfstandig wonen en contact onderhoudt met de buurtbewoners over hun rol maar ook in hun behoefte aan ondersteuning.

Intussen loopt de situatie uit de hand. Na verschillende vervelende incidenten wordt de cliënt gedwongen opgenomen. Op een dag is zij weer thuis. De betrokken buurtbewoners hadden liever gezien dat zij daarover geïnformeerd waren. Hierna wordt de vrouw nog een paar keer geboeid (!) meegenomen naar het AMC. Inmiddels woont de vrouw niet meer in de buurt. De buurtbewoners zijn niet blij met deze situatie. Zij hebben het gevoel dat het anders, beter, humaner had gekund als zij meer steun hadden gekregen van Mentrum en het Meldpunt Zorg & Overlast waar zij ook contact mee hebben gezocht.

De overlast heeft zijn weerslag op het draagvlak in de buurt voor kwetsbare bewoners en voor de bewoners van de Kraaipan Oase. Door Ymere worden in 2012 en 2013 verschillende bewonersvergaderingen georganiseerd. Op basis daarvan beschrijft de gebiedsbeheerder van Ymere de situatie als volgt:

- Bewoners van de Transvaalwijk in het bijzonder de omgeving Kraaipan staan welwillend tegenover buurtbewoners die zorg nodig hebben maar er zit wel een grens aan.
- Bewoners willen volledig geïnformeerd worden over het project van Ypsilon en de huisvesting.
- Bewoners willen ‘tools’ hoe om te gaan met mensen met psychiatrische problemen.
- Een aantal bewoners wil in beperkte mate de kwetsbare bewoners tot steun zijn.
- Bewoners willen weten hoe te handelen bij ernstige situaties.

[1] Ypsilon is een vereniging van familieleden en naasten van mensen met een verhoogde kwetsbaarheid voor psychosen

Kwartiermaken door samenspraak

In juni 2013 word ik als kwartiermaker door de woningbouwcorporatie Ymere gevraagd een plan te maken vanwege de onrust die is ontstaan als gevolg van bovenbeschreven situatie. Positief in de situatie is dat er enig draagvlak in de buurt is voor kwetsbare bewoners. Een aantal buurtbewoners wil zich ook actief inzetten. Daarnaast vinden de buurtbewoners dat zij niet voldoende geïnformeerd worden en voelen zij zich door de betrokken zorgorganisaties en het Meldpunt Zorg & Overlast niet voldoende gesteund.
Mijn plan bestaat uit een combinatie van netwerkontwikkeling en het houden van bijeenkomsten voor een *multiloog*[2] of samenspraak tussen de buurtbewoners, de buurtbewoners in kwetsbare omstandigheden en professionals van de zorgorganisaties, de gemeente en Meldpunt Zorg & Overlast. Met deze werkwijze heb ik tussen 1999 en 2004 samen met Doortje Kal en Geesje Tomassen goede ervaringen opgedaan in het project Kwartiermaken in Zoetermeer.

Multiloog® is een gespreksgroep waarin mensen met elkaar vanuit verschillende achtergrond maar op basis van gelijkwaardigheid ervaringen over (psychische) problemen in het dagelijks leven uitwisselen - op een niet-medicaliserende of psychologiserende wijze.
De deelnemers aan de multiloog- of *samenspraak*bijeenkomsten[3] in Zoetermeer waren mensen met psychiatrische ervaringen, familieleden, hulpverleners, medewerkers van de welzijnsorganisatie, van woningcorporaties, de gemeente en politie.
Daarbij was het de bedoeling de ander en jezelf in de context van het dagelijks leven beter te leren begrijpen en daardoor ook tot een praktische omgang met psychiatrische problematiek te komen. Na vijf jaar hebben wij de deelnemers gevraagd naar het effect van deze bijeenkomsten op henzelf als persoon en op hun (professioneel) handelen (Scholtens, 2005).

Enkele uitkomsten:
- Een deelnemer met psychiatrische ervaringen vertelt dat Samenspraak hem geleerd heeft beter om te gaan met reacties van anderen op zichzelf. Hij heeft meer begrip gekregen voor reacties van anderen. Een ander zegt dat door erkenning en respect voor haar ervaringen tijdens de bijeenkomsten zij niet meer zo in de patiënten-rol zit. Ze voelt zich meer ervaringsdeskundige. Dat heeft bijgedragen aan opnieuw contact met haar familie.
- Iemand vertelt dat ze milder is geworden. 'Ik ben mij gaan toeleggen op andere kanten in mijzelf. Het heeft het spreken over wat er in mij leeft vergemakkelijkt. Samenspraak heeft eraan bijgedragen dat ik makkelijker over mijn ervaringen praat met derden, mensen buiten de psychiatrie.'

[2] [www.inca-pa.nl] Zie ook: Kal, Post & Scholtens (2012)

[3] Na een aantal jaren zijn we het 'samenspraak' gaan noemen

- Een moeder van twee zoons vertelt dat zij zich meer is gaan interesseren voor hoe haar zoons tegen haar, hun zieke moeder aankijken en ook hoe het voor anderen is om met haar om te gaan. Ze heeft niet meer alleen oog voor de eigen situatie.
- Een familielid vertelt hoe zij door het verhaal van een cliënt meer begrip kreeg voor het gedrag van haar broer. De cliënt vertelde dat het eindeloos verzamelen van spullen te maken heeft met zijn identiteit. Het is een onderdeel van zijn 'zijn'. Het familielid snapte nu beter wat het voor haar broer betekende om met veel spullen rond te sjouwen. Ze kon er nu meer geduld voor opbrengen.
- Voor een ander familielid heeft samenspraak ertoe geleid dat hij opener naar de ontwikkeling met zijn zoon met psychiatrische problemen is gaan kijken. Hij heeft het idee los kunnen laten dat het eigenlijk niet zo had moeten zijn. Door de samenspraak is de medewerkster van de welzijnsorganisatie zich gaan realiseren dat psychiatrische problematiek veel verder gaat dan diagnose en behandeling en dat het erg veel consequenties heeft voor het leven van de persoon en voor de familie.
- Een politieagente vertelt dat zij nu vaker de afweging maakt of het wel zin heeft iemand mee te nemen naar het bureau. Door de Samenspraak heeft ze een bredere kijk gekregen op psychiatrie. Zij realiseert zich dat je situaties niet oplost door iemand op te sluiten maar dat het erom gaat hinderlijk gedrag en de commotie die daardoor ontstaat weer in goede banen te leiden. Een andere politieagent vertelt dat Samenspraak hem geholpen heeft om zich te verplaatsen in de persoon én om met hem in gesprek te gaan. Omstanders weten vaak niet wat er aan de hand is en willen snel de crisisdienst zien. Mensen zien niet dat er een heel traject voor zit waarin de spanningen voor de persoon zijn opgelopen.

Samenspraak heeft voor de deelnemers naast persoonlijke groei en onderling begrip, geleid tot het kunnen hanteren van verschillende perspectieven: de (zieke) moeder realiseert zich beter wat het voor haar zoons betekent. Een familielid begrijpt meer van het gedrag van haar broer. Professionals realiseren zich beter de impact van psychisch lijden op het leven van de cliënt en zijn/haar naasten en professionals zijn beter instaat om routines op te schorten en in hun handelen te zoeken naar praktische oplossingen.
Medewerkers van zorgorganisaties namen niet vaak deel aan de samenspraak- of multiloogbijeenkomsten. Maar als ze meededen gaf dat nieuwe energie, getuige het verhaal van een psychiater in de Kwartiermakerskrant: "Mijn werk als psychiater bestaat uit diagnostiek en behandeling. Ik luister, praat en observeer. Zo verzamel ik symptomen. Een verzameling symptomen wijst op een stoornis. Dan behandel ik die stoornis. Met praten en pillen. Vaak helpt dat wel iets. Om goed te diagnosticeren en behandelen probeer ik contact te krijgen met de mens achter de stoornis. De geest ontsluit zich het best in een vertrouwensrelatie. Ik doe mijn best. Probeer zo eerlijk mogelijk te zijn. Toch ervaar ik een diep, verborgen wantrouwen. Alsof er iets niet helemaal eerlijk is. Alsof we niet gelijk zijn. Alsof ik meer ben.

Ik werk hard. Geef veel: diagnoses, prognoses, recepten, aandacht, uitleg, overleg, etc. Ik draag veel verantwoordelijkheid. Van mijn oordeel hangt veel af. Hiermee verdien ik mijn geld. Een goed salaris. Na mijn werk ga ik naar een multiloogbijeenkomst. Mensen vertellen over hun gekte. Hoe hun bestaan in alle facetten en tot in het kleinste detail bedreigd werd. Hoe er over hen geoordeeld werd. Hoe ze vernederd zijn. Hoe eenzaam ze zich gevoeld hebben. Hoe ze gehuild hebben en gelachen. Hoe ze geholpen zijn. Of niet. Familieleden vertellen hun verhaal. Er is vertrouwen tussen wildvreemden. En alles is zo waarachtig.

Ik besef dat dit dezelfde mensen zijn die ik diagnosticeer en behandel. Maar hier hoef ik niet te oordelen. Geen verantwoordelijkheid te dragen. Ik hoef mijn best niet te doen. Hier word ik gevoed. Ik leer hoe men het leven leeft als het niet leefbaar is. Ik leer hoe de praktijk van de psychiatrie tot vertrouwen leidt. Ik ervaar dat we gelijk zijn. Dat ik niet meer of minder ben. Ik luister, praat en zie anders. Opener. Eerlijker. Ik krijg er energie van. De vermoeidheid van het werk valt van mij af. Levenslustiger ga ik naar huis. Rijker." (Schoffelen, 2000)

De bewonersbijeenkomst van 11 september

De voorbereiding

Mijn plan voor kwartiermaken in de Transvaalbuurt gaat in de ijskast omdat op een bewonersvergadering van 4 juli gevraagd wordt om een informatieve bijeenkomst over schizofrenie en dementie. De buurtbewoners schrijven in een brief die begin september in de buurt verspreid wordt, dat zij, als zij weten wat de ziekte inhoudt en wat voor gedrag daarbij kan horen, het gedrag kunnen herkennen en er op een goede manier op kunnen reageren. De inzet van de buurtbewoners is om niet te stigmatiseren maar met elkaar in de buurt samen te leven.

In haar bijdrage aan het kwartiermakerscongres van 22 mei 2007 vergelijkt Annette Plooy op basis van wetenschappelijk onderzoek, voorlichting met andere strategieën om stigmatisering van mensen met een psychiatrische achtergrond te bestrijden. "Bij de strategie van voorlichting worden negatieve stereotypen bestreden door het publiek informatie te geven die de bestaande mythes over psychiatrische cliënten ontkracht. Het gaat om informatie over de aard en oorzaak van psychiatrische aandoeningen, over de kans op herstel van deze aandoeningen, over het lage risico op gewelddadigheid en over het aantal mensen met psychiatrische aandoeningen onder de bevolking. (…) Voorlichting werkt beter dan protest, maar de werkzaamheid blijkt op de lange termijn toch beperkt. Vooroordelen blijken hardnekkig. Ontvangers van voorlichting gaan wel even anders denken maar vallen vaak toch op den duur weer terug in hun oude overtuigingen.

De meest werkzame strategie blijkt die van contact te zijn. Uit onderzoek blijkt dat als mensen iemand met een psychiatrische aandoening op een positieve manier leren kennen, zij positiever gaan denken over alle psychiatrische cliënten. Het is daarom zaak om persoonlijke interactie tussen psychiatrische cliënten en andere burgers te stimuleren." (Plooy, 2007)

Om op de informatieve bewonersvergadering ruimte te maken voor de *interactie* tussen mensen met psychiatrische ervaringen en bewoners, wilde ik ervaringsdeskundigen uitnodigen. Zij zouden kunnen vertellen over hoe het is (geweest) om te leven met psychoses en wat en wie heeft bijgedragen aan hun herstel. De hulpverleners wilde ik vragen om op basis van hun praktijkervaring te vertellen over de aard en oorzaak van psychiatrische aandoeningen en over de hulp die zij geven ter ondersteuning van het herstel.

De sprekers

Ik neem contact op met een vrijwilliger van Ypsilon die nauw betrokken is bij de Kraaipan Oase. Als ik mij voorstel als kwartiermaker, vertelt hij dat hij een tegenstander is van deze benadering. Zijn mening en die van meer mensen van Ypsilon is dat mensen met de diagnose schizofrenie 'net zulke mensen zijn als u en ik'. Aandacht voor deze groep bewoners zou stigmatiserend werken. Zijn ervaringen met eerdere bewonersbijeenkomsten bevestigen dit. Hij wil geen medewerking verlenen aan deze bijeenkomst. Als het lukt om de sfeer tijdens de bewonersvergadering te verbeteren, wil hij daarna wel in gesprek met bewoners die positief staan tegenover de Kraaipan Oase.
Het dilemma waar hij op wijst is inherent aan kwartiermaken. Je kan niet werken aan het tegengaan van uitsluiting zonder degenen die uitgesloten dreigen te worden, te benoemen. Belangrijk is dat dit met aandacht voor de waardigheid van degenen die het betreffen gebeurt zodat zij zich niet weggezet voelen. Daarom is voorlichting door ervaringsdeskundigen zo wezenlijk.
Omdat een ervaringsdeskundige via Ypsilon niet tot de mogelijkheden behoorde heb ik dankzij bemiddeling van de kwartiermaker van Mentrum (uit een ander stadsdeel), contact gelegd met ervaringsdeskundigen van het Expertisepunt/Ervaringsdeskundigheid van Roads.[4] Zij waren blij met de uitnodiging en hebben meteen alle medewerking toegezegd. Op aanraden van de medewerker van het Wijkservicepunt Kraaipan word ik op het spoor gezet van de casemanager dementie. Ook zij is meteen bereid om op die avond te komen. Lastiger is het contact met Mentrum. Het lukt niet om een hulpverlener uit het wijkteam Oost uit te nodigen. Wel komt de clustermanager die avond spreken. De gang van zaken roept vragen op. Met de vorming van wijkteams gaat Mentrum gebiedsgericht werken. De bewonersvergadering was een goede gelegenheid geweest om contacten te leggen in het werkgebied. Tot mijn verbazing was het zelfs niet mogelijk om een hulpverlener te spreken te krijgen.

[4] [www.roads.nl]

Het resultaat
De bijeenkomst levert gemengde gevoelens op. De manager van Mentrum is enigszins verlegen met haar verhaal dat ongeveer vijf minuten duurt. De aanwezige buurtbewoners vinden dit volstrekt onvoldoende. De ervaringsdeskundigen kunnen rekenen op veel aandacht. Zij redden in zekere zin de avond. De casemanager dementie begint met een filmpje over de pathologische kenmerken van dementie. Als zij de enigszins geschrokken gezichten in de zaal ziet, vertelt ze verder over haar ervaringen met begeleiding van zelfstandig wonende dementerenden in de buurt. Haar verhaal in combinatie met de opstelling van het wooncentrum voor dementerenden - zij onderhouden graag goede contacten met de buurt - wekt vertrouwen. Vertrouwen dat mensen met dementie zelfstandig kunnen wonen en dat zorgorganisatie bereikbaar is voor buurtbewoners die zich zorgen maken.
Ondanks het feit dat niet alle sprekers aan de verwachtingen voldoen is de sfeer op de avond goed. De aanwezige bewoners hebben in principe geen moeite met bewoners in kwetsbare omstandigheden als de zorgorganisaties en het Meldpunt Zorg & Overlast maar goed bereikbaar zijn. De welwillende houding van de buurtbewoners wordt bevestigd door de bijdrage van een vrouw die zich voorstelt als 'moeder van'. Zij vertelt dat haar zoon met plezier in deze buurt woont.

Een community of practice *in de Transvaalbuurt.*

Bovenstaande casus levert een aantal inzichten op:

- Het draagvlak dat er nog steeds is voor tolerante gastvrijheid, brokkelt af als bewoners geen steun ervaren vanuit zorgorganisaties en instanties in situaties waar die steun aan de orde is.
- Niet voor ons maar met ons: bewoners willen dat hun intenties en ervaringen meetellen in het organiseren van steun aan kwetsbare buurtbewoners.
- De ervaringsdeskundige medewerkers van het Expertisepunt/Ervaringsdeskundigheid willen hun bijdrage blijven leveren aan het draagvlak in de Transvaalbuurt zolang dat voor de cliënt-bewoners zelf nog niet tot de mogelijkheden behoort.

Wat zou een volgende stap kunnen zijn? Op de eerste plaats is nodig dat de ervaringen van bewoners, bewoners in kwetsbare omstandigheden en ervaringsdeskundigen meegewogen worden. In '*Tussen onderschatten en overvragen'* houdt Evelien Tonkens een pleidooi voor het 'ervaringsdeskundigen model'. Op basis van haar analyse over de vraagstukken die met inspraak en participatie zijn gemoeid, komt zij tot de conclusie dat "de oplossing voor de problemen (met inspraak en participatie) niet gezocht moeten worden in scholing om van burgers, bestuurders en professionals te maken, maar in training van bestuurders en professionals om ervaringen van burgers een duidelijke plek te geven in inspraak en verantwoording." (Tonkens, 2009, p. 134)
Op de tweede plaats is het nodig dat professionals, zorg niet beperken tot de uitvoering van een taak of het oplossen van problemen maar de persoonlijke interactie opzoeken met cliënten. In 'Bureaucratische onverschilligheid en creatieve zorg' geeft Schuyt een voorbeeld van een bredere opvatting van zorg.[5] Hij schrijft: "Je kan op drieërlei manieren je cliënt tegemoet treden: je kan een cliënt zien als een taak, als een probleem of als een met mysterie omgeven medemens. Bij deze drie manieren om je werk, elk werk denk ik zelfs, te doen horen verschillende houdingen". Hij geeft het volgende voorbeeld. Een schooldirecteur die om vijf uur 's middags de deur achter zich dicht trekt, ziet op het schoolplein een leerling staan die kennelijk niet opgehaald is. Hij vindt het niet zijn taak om zich te ontfermen over het kind. Schuyt zegt: "stel dat de directeur het overgebleven kind niet als een taak maar als een probleem had gezien, dan was hij op informatie uitgegaan: 'wat is hier aan de hand, wie zijn je ouders, waar woon je?'. (…) Een derde mogelijkheid zou zijn om de confrontatie met het achtergebleven kind op te vatten als een buitenkans om het kind te ontmoeten als kind, om zich volledig te verdiepen in de leefwereld en de omstandigheden van het kind. En voor het kind leze men hier: een cliënt, een patiënt, iemand die aan jouw zorgen is toevertrouwd." (Schuyt, 1995, p. 166)

Om als professionals en beleidsmakers de leefwereld van bewoners te leren kennen en hun rol en behoefte aan steun in specifieke omstandigheden zou een *community of practice* in de Transvaal buurt op zijn plaats zijn. Van origine is een community of practice een concept dat betrekking heeft op professionals die een zorg, probleem of passie met betrekking tot een bepaald domein met elkaar delen en hun kennis en vaardigheden willen verdiepen door middel van een continue uitwisseling hierover. Leren gebeurt met elkaar en van elkaar. Iedereen is gelijkwaardig. Afhankelijk van de deelnemers heeft een community of practice veel overeenkomsten met multiloog of samenspraak. In de community of practice in Eindhoven, waar de deelnemersgroep bestond uit ervaringsdeskundige bewoners en professionals uit de eerste en tweede lijn, is de ervaring dat door uitwisseling van kennis en (praktijk) ervaring, de deelnemers beter in staat zijn elkaar te benutten om in voorkomende gevallen tot oplossingen te komen. De Transvaalbuurt zou er veel baat bij kunnen hebben.

[5] [www.presentie.nl]

Literatuur

Kal, D, Post, R & Scholtens, G. (2012). *Meedoen gaat niet vanzelf.* Amsterdam: Tobi Vroegh

Plooy, A (2007). *Stigma en stigma bestrijding.* Lezing gehouden op het kwartiermakerscongres Kwartiermaken in de Wmo. Den Haag

Scholtens, G. (2005). *Samenspraak in de psychiatrie.* Ongepubliceerd onderzoek

Schoffelen, M (2000). in: *Kwartiermakerskrant nr.10.* Zoetermeer

Schuyt, C.J.M. (1995). 'Bureaucratische onverschilligheid en creatieve zorg.' Uit: *Tegendraadse werkingen. Sociologische opstellen over de onvoorziene gevolgen van verzorging en verzekering.* Amsterdam: Amsterdam University Press

Tonkens, E. (2009). *Tussen onderschatten en overvragen. Actief burgerschap en activerende organisaties in de wijk.* Nijmegen: SUN

Ernst van den Hemel

Nederland als ontmoedigingsmachine

Ernst van den Hemel werkt als postdoc bij het *Centre for the Humanities* aan de Universiteit Utrecht. Eerder publiceerde hij *Calvinisme en Politiek: Tussen Verzet en Berusting* (2009), en *Alain Badiou's Inesthetiek: Filosofie, Kunst, Politiek* (2012). Op het moment onderzoekt hij de rol van religie bij opkomende nationalistische bewegingen in Europa. Daarnaast publiceert hij regelmatig over politiek, activisme en kunst.

Het was een belangrijk moment in de wereldgeschiedenis, 26 augustus 1789: *De Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger.* Het eerste artikel luidt: "De mensen worden vrij en met gelijke rechten geboren en blijven dit". Kortom, vanaf die datum hebben alle mensen aangeboren, onvervreemdbare rechten.
Maar, amper twee jaar later, in 1791, schreef Olympe de Gouges *De Verklaring van de Rechten van de Vrouw en de Burger.* Het eerste artikel hiervan luidt, in vrije vertaling: "Vrouwen worden vrij en met gelijke rechten geboren. Net als de man."
De universele rechten van de mens bleken de helft van de mensheid uit te sluiten. Meer nog, als je bedenkt dat andere vomen van uitsluiting nog eeuwen doorgingen. In zijn beroemdste speech verwees Martin Luther King naar de eveneens universele onvervreemdbare rechten die genoemd worden in de Onafhankelijkheidsverklaring en constateerde dat er ook in de twintigste eeuw nog genoeg te doen viel: "I have a dream that one day this nation will rise up and live up to its creed. We hold these truths to be self-evident: that all men are created equal".
In de jaren zestig in San Francisco, gebruikte homorechtenactivist Harvey Milk min of meer de zelfde woorden om te wijzen op het feit dat homoseksuelen geen aanspraak op deze aangeboren, onvervreemdbare gelijkheid konden maken.

Dus, in retrospectief, kunnen we zeggen dat deze onvervreemdbare, universele rechten in feite neerkwamen op rechten voor blanke, heterosexuele mannen.
Hoe kan dit? Hoe komt het dat universele, aangeboren, onvervreemdbare mensenrechten telkens weer geconfronteerd worden met mensen voor wie ze toch maar weinig bescherming bieden?

De Duitse filosofe Hannah Arendt schreef over dit paradoxale effect van mensenrechten in het stuk 'The Perplexities of the Rights of Man'. Arendt constateerde dat het steeds juist de rechtelozen zijn - diegenen voor wie mensenrechten überhaupt bedacht zijn - die de grootste moeite hebben hun recht te halen. Arendt wees erop dat ondanks de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog, en ondanks de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948, er nog steeds miljoenen statenlozen op drift waren, en Westerse staten maar moeizaam bereid bleken om op te komen voor deze non-burgers. Mensenrechten lijken voornamelijk te bestaan voor mensen die al rechten hebben. Het zouden dan ook eigenlijk burgerrechten moeten heten, zo stelde Arendt.
Wellicht. Maar er valt ook iets op aan de steeds terugkerende discussie rondom de universele dimensie van mensenrechten. Telkens weer worden mensen geconfronteerd met een blinde vlek, iets dat altijd al aanwezig, maar onzichtbaar was. Iemand die er wel bij hoort (het is immers een mens), maar toch geen, of in mindere mate, aanspraak kan maken op mensenrechten. Tot iemand een podium beklimt. Dan wordt het anders. Dan blijkt opeens de uitsluiting. En, erger nog, die uitsluiting kan blijken uit dingen die voorheen vertrouwd en neutraal waren. Bijvoorbeeld: een van de wijzen waarop de uitsluiting van de vrouw werd verdedigd was door haar te associeren met het huishouden. Een vrouw zou een huishoudelijk wezen zijn, geen politiek wezen, en daarom zou zij geen behoefte hebben aan basale burgerrechten. Door te claimen dat vrouwen ook politieke wezens kunnen zijn, politiseerde Olympe de Gouges dus ook de huiselijke sfeer. Of, nog een voorbeeld: een van de strategieën die Harvey Milk

inzette bestond eruit om alle homo's aan te zetten om uit de kast te komen (dit was in de jaren zestig in Amerika lang geen vanzelfsprekende of risicoloze handeling). Als zou blijken, het onvermijdelijk gevolg, dat iedereen wel een homosexueel in zijn of haar omgeving heeft, dan worden de ware gevolgen van de uitsluiting plotseling en van dichtbij pas zichtbaar. Als een zoon, dochter, buurman, buurvrouw, broer, zus, onderwijzer of vriend plotseling homo blijkt te zijn, worden vertrouwde dingen plotseling onderdeel van een politieke uitsluiting. Kortom, deze debatten rondom mensenrechten weten telkens ook de meeste vertrouwde zaken fundamenteel te bevragen, en zij bieden nieuwe mogelijkheden.

Dit is ook wat de Vluchtkerk doet voor het bestaan van illegalen in Nederland. Voor het eerst zijn het ´illegalen' zelf die actie voeren. En zij maken iets zichtbaar waarvan men misschien wel liever heeft dat het bedekt blijft. Het ongemak zit hem niet alleen in het feit dat Nederland volgens een hele trits aan organisaties de mensenrechten schendt (daar liggen klaarblijkelijk maar weinig mensen wakker van), maar misschien is het echte ongemak dat de behandeling van de ongedocumenteerde migrant iets zichtbaar maakt over ons huis, en de medeplichtigheid ervan.
De Franse filosoof Etienne Balibar stelt: De grenzen zijn niet langer bij de grenzen. De grenzen zijn, in deze tijden van migratie en globalisering, een beetje overal. Dat wil ook zeggen dat ogenschijnlijk neutrale, normale dingen kunnen functioneren als manieren om die grens te controleren en te handhaven. Voor een uitgeprocedeerde vluchteling kunnen normale zaken als een fietscontrole, gezondheidszorg, een achttiende verjaardag, openbaar vervoer, of een potje voetballen in de publieke ruimte, grenscontroles zijn. Het zijn de dingen die zo onlosmakelijk onderdeel zijn van ons leven dat we vaak niet eens meer doorhebben wat voor fundamentele rol ze spelen in ons leven; de dingen die ons huis tot ons huis maken hebben het in zich om grenscontroles te worden. De strafbaarstelling van illegaliteit is bijvoorbeeld een expliciet middel om, waar de migrant ook is, een constante grenscontrole uit te voeren. Zo wordt heel Nederland permanent ingezet om iemands wil om hier te blijven te breken, ook als deze persoon niet weg kan. Heel Nederland, heel ons vertrouwde huis, wordt ingezet om een ontmoedigingsbeleid uit te voeren. Het resultaat: Nederland als ontmoedigingsmachine.
Voor eenieder die de groep van de Vluchtkerk een beetje volgt is het eindpunt niet ondenkbaar: Als de grens overal is, is op een gegeven moment de Derde Wereld, de plek waarvan we, hoe cynisch ook, gewend zijn dat er humanitaire rampen gebeuren, de plek waarvan we gewend zijn dat mensenrechten er niet vanzelfsprekend zijn, deze plek is straks niet langer elders, het is de plek rondom de uitgeprocedeerde migrant. De dag komt naderbij dat het Rode Kruis wegens een humanitaire noodsituatie een vluchtelingenkamp in moet richten, niet in de Sahara, maar in Nederland.

Olympe de Gouges, Martin Luther King en Harvey Milk bedreven een politiek die allereerst iets zichtbaar maakte, die erop wees dat het vertrouwde zelfbeeld misschien nog eens opnieuw bekeken moest worden. Op een soortgelijke wijze vragen de mensen van de Vluchtkerk om meer dan alleen een humanitaire geste, ze dagen ons ook uit om onszelf te bevragen. Wat willen we van ons huis?
Neem deze avond. Ik krijg als spreker, als rechthebbende, als belastingplichtige burger met een ID op zak, betaald om het hier over een van meest prangende politieke zaken van het moment te hebben.

Maar diegenen over wie het eigenlijk gaat, die het het beste zeggen (Wij Zijn Hier), de mensen van de Vluchtkerk, die kunnen hier niet voor betaald krijgen. Als zij wel betaald zouden worden, volgt er een torenhoge boete. Terwijl zij juist de experts zijn, zij kunnen ons uit de eerste hand iets vertellen over ons vertrouwde Nederland wat wij doorgaans niet eens doorhebben.

Een oplossing is niet zo makkelijk gevonden. Vaak wordt een pasklare oplossing geëist voor er iets kan veranderen. Analyses klinken vaak naïef of ontoereikend. Andere mensen zijn bang dat een oplossing niet denkbaar is zonder het vertrouwde huis geweld aan te doen. Deze avond heet niet voor niets Duivelse Dilemma's. Maar wat de Vluchtkerk toont is dat ons huis al lang en breed onderdeel is van een ontmoedigingsmachine. Wegkijken is geen optie. Er is werk aan de winkel. We beginnen pas net met luisteren naar de moedige vluchtelingen die vanuit het buitenland dat Nederland heet tot ons spreken. Ik begin met het overmaken van mijn gage aan Wij Zijn Hier.

[Dit essay werd voorgedragen op de avond *Duivelse Dilemma's*, georganiseerd door debatcentrum De Balie in Amsterdam en de Humanistische Omroep (HUMAN).]

Ons leven is moeilijk.
Ieder mens bouwt zichzelf een leven.
Wij ook.
Maar op dit moment is het voor ons lastig iets te doen.
Wat kunnen wij er aan doen dat ons leven in ons land zo pijnlijk afgelopen is.
Dat wij voor onze veiligheid ons land moesten verlaten. Dat zij ons verraders noemen.
Wie denkt ooit dat je vluchteling kan worden.
Niemand ook ik niet.
Toen ik geboren werd en opgegroeide dacht ik dat ik Armeens ben en Armeens zou blijven.
Iemand anders Afrikaans, Afghaans, Indisch en zo kan ik doorgaan.
Maar helaas.
Ons lot heeft voor ons iets anders bedacht.
Ze heeft alle moeilijkheden aan ons gegeven.
Dat we in Europa vluchteling moesten worden.
Dat we in ons leven alle slechte en rotte dingen zullen zien.
Misbruik, geweld, dood....
Dat we anders zijn dan anderen
Dat we op straat moeten slapen
Honger lijden
Ziek kunnen worden
Je naaste verliezen....
Door deze moeilijkheden kunnen wij gek worden.
Ik kan het niet onder woorden brengen,
Omdat er geen woorden voor zijn.

IK BESTA

Edita Ghukasyan

Edita

Edita Ghukasyan is in 1985 in Armenië geboren.
Armenië wordt geteisterd door corruptie, politieke willekeur en wetteloosheid. Het land is verarmd en aan de rand van een financieel bankroet. Wereldwijd wonen er nu meer Armeniërs (7 miljoen) buiten dan in (3 miljoen) hun land.

In 2009 hebben Edita, haar moeder en broer hun leven in veiligheid gebracht door te vluchten. Ze vroegen asiel in Nederland, wat afgewezen werd. Geen huisvesting, medische zorg, werk of inkomen, alleen ‘n beetje onderdak en leefgeld van de Pauluskerk. De advocaat voert een procedure op medische gronden. De rechter wijst het toe, de IND gaat ertegen in beroep, enzovoort... tot aan de Raad van Staten toe.
Inmiddels zijn er 4 jaar verstreken, zonder rechten, met alleen maar wachten.

Edita doet vrijwilligerswerk in de Pauluskerk en zorgt zo goed mogelijk voor haar moeder, die kampt met depressieve gevoelens.

Andries Baart

Kwetsbaarheid gerehabiliteerd

Een pleidooi

Andries Baart, hoogleraar *Presentie en Zorg* aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht en tot voor kort aan de Universiteit van Tilburg. Hij is de geestelijke vader van de presentietheorie en de presentiebenadering

Zijn bijdrage aan deze bundel, die binnenkort ook zal verschijnen in het *Tijdschrift voor rehabiliatie en herstel*, varieert op het tweede hoofdstuk van het recent verschenen *De zorgval*. Daar vindt men ook een uitgebreide verantwoording en opgave van bronnen.

Baart, A. & Carbo, C. (2013). *De zorgval.* Amsterdam: Thoeris.

In *De zorgval* wordt, in aansluiting bij de presentietheorie, langs een aantal wegen beargumenteerd dat relatiegericht en zelfs relatiegestuurd werken de basis is van goede zorg. Zoals bekend is door een stortvloed van verplichte methodieken, richtlijnen, protocollen, stappenplannen, evidence-based werkwijzen, na te volgen best practices en door een straffe afrekencultuur de zorg echter stap voor stap ontdaan van haar relatiegerichtheid. Ze is, welke communicatiecursussen ook gevolgd en in de praktijk gebracht worden, dikwijls een tamelijk kille, berekenende productiewijze geworden en wie daaraan ten prooi valt, krijgt misschien wel professionele aandacht maar niet noodzakelijkerwijs fatsoenlijke of goede zorg. En toch is die relatiegerichte werkwijze of men dat nu leuk en verheffend vindt of niet, onontkoombaar doordat zorg naar haar eigen aard iets relationeels is. In *De zorgval* wordt dat, onder verwijzing naar een groot aantal films en documentaires, onder meer geïllustreerd aan de hand van complexe, irritante, onverbeterlijke en chronische zorgvragers: zonder relationele afstemming op hen, eindigt de zorg in gewelddadigheid en het wegdoen van wie onbegrijpelijk is. Dat goede zorg meer heeft van verstandig en liefdevol doormodderen dan van planmatig productie draaien, is een inzicht dat momenteel node wordt gemist en dat niettemin treffend verwoordt wat goede zorgverleners *in feite* doen: goed geïnformeerd, reflectief ingesteld, afgestemd op de zorgvrager virtuoos improviseren, plannen maken en deze even zo gemakkelijk laten vallen en niet, nooit, rechttoe rechtaan de gezondheid van de patiënt assembleren, zoals je auto's maakt.

Zo wordt ook naar twee andere kwesties gekeken: je kunt het (eindeloos) doorbehandelen - een urgent, pijnlijk en kostbaar probleem in de huidige zorg dat door perverse systeemprikkels niet te stuiten lijkt - pogen te beteugelen door paal en perk te stellen aan budgetten, quota, uitvoerders etc. Maar de meest verkieslijke weg van beteugelen is natuurlijk om de relatie met de patiënt aan te gaan en dáárin te bepalen wanneer het goed genoeg is en wanneer het zinloos wordt en je stoppen moet. Voorts brengt professionele hulp onvermijdelijk met zich mee dat de problemen van de hulpvrager óók bestendigd worden, in stand gehouden, soms verergerd - een oude vaststelling maar min of meer weer vergeten. Alle zorg, hoe goed ook, brengt ook zijn tegendeel met zich mee - dat is geen populair standpunt maar alleen als we dat bestendigende effect benoemen, onderkennen en begrijpen, kunnen we het, minstens ten dele, teniet doen. In *De zorgval* wordt die bestendiging (de val van de zorg) geanalyseerd en wordt aangetoond dat relationeel werken effectief helpt om zorg niet alleen aan de menselijke maat te houden maar ook te ontdoen van haar professionele bestending (ziek en ellendig(er) worden van de hulp die je krijgt).

Een van de mechanismen van 'de zorgval' hangt samen met de afkeer van kwetsbaarheid. Het is geleidelijk maar inmiddels onontwijkbaar over ons gekomen: het rotsvaste geloof in de autonome, krachtige, ondernemende burger die met zelfregie, zelfmanagement en zelfredzaamheid een geslaagde toekomst tegemoet gaat. In elk geval zelf, maar waarschijnlijk ook met anderen, hoewel het geloof daar wat minder duidelijk over is. In de nieuwe AWBZ, in de Wmo, in Vernieuwd Welzijn, in de gemeen-

telijke plannen voor de Jeugdzorg, voor de wijkregisseurs, mantelzorgers en gewone burgers: in alle plannen staat het, elke week is er een opgewonden congres over, de vakbladen wasemen het pagina na pagina uit en de onderzoeksprogramma's van hogescholen en universiteiten staan in dat teken. Als je subsidie wilt verwerven of een project hoopt binnen halen, moet je belijdend lid zijn van de kerk der *Zelfredzamen* of van *De Gemeente In Zelfbeheer.* Beleidsambtenaren kunnen het jaar rond op retraite om te leren dat pamperen voorbij is en hoe 'zelfredzaamheid aan te boren is'. De kwaliteit van je werk wordt bepaald met behulp van een zelfredzaamheidsmeter. Er is geen ontkomen aan: kwetsbaarheid moet ophouden, afhankelijkheid is uit en als iemand ondanks alles niet beter wordt, wijst op de inzet van ondeugdelijke methoden. Mij lijkt dat het toch allemaal een tikkeltje anders, complexer zit: dat er kwetsbare en kwetsbaar gemaakte mensen zijn die niet, nooit, aan dit beeld kunnen voldoen, wordt systematisch aan het gezicht onttrokken. En dat is een kleine ramp.
In de toonaangevende beleids- en visiedocumenten over 'kwetsbare mensen' van de laatste vijf jaar die ik bestudeerde en uit allerlei werksoorten plukte, deed ik een paar opmerkelijke ontdekkingen. Kwetsbaarheid speelt als een inhoudelijk uitgewerkt concept geen rol van betekenis. De centrale begrippen zijn herstel, participatie, rechten, volwaardigheid, ruimte krijgen, eigen regie voeren, zelfredzaamheid, autonomie, burgerschap, enzovoort. Samen te vatten als: kracht, recht en talent. Voor zover er al sprake is van kwetsbaarheid, gebeurt dat heel formeel: ze bestaat (en dat valt te betreuren), ze kent verschillende vormen zoals psychisch, sociaal, fysiek of economisch en je kunt haar werking begrijpen met heel eenvoudige metaforen en vergelijkingen (een balans, de rek in een veer, een rekenmodel van bekende risico's). Kwetsbaarheid stelt de zorg voor een lastige, zij het doenlijke opgave maar is verder niet constitutief voor de zorg, ze 'maakt' of 'vormt' de zorg niet.

Het is - maar dat terzijde - interessant dat de opgewonden blindheid van zulk beleidsgepraat deels opgevangen wordt door hartelijke, competente werkers die, als het om kwetsbaarheid gaat, wel beter weten en dagelijks ervaren wat niet weg geïdeologiseerd kan worden en wat, behalve hooggestemde idealen, vooral verstandigheid en liefdevolle afstemming vraagt.

We zien dat kwetsbaarheid in die richtinggevende documenten steevast opgevat wordt als het kenmerk van specifieke, met name te noemen groepen, levensstadia en desnoods wijken. Ze is in elk geval niet iets van ons allemaal. Kwetsbaarheid wordt als *categoriale* aanduiding neergezet. Er wordt, ten behoeve van de beleidsvoering, graag en veel onderzoek gedaan welke die groepen zijn, wie in de toekomst 'de kwetsbaren' zijn - daar komen overigens altijd dezelfde groepen uit omdat de definitie geen andere toelaat. En er is natuurlijk meteen ook een moderne reflex: meten, in dit geval in de vorm van het volgen van 'kwetsbaren' met instrumenten en schalen die kwetsbaarheid en zelfredzaamheid pretenderen vast te stellen. Kun je meteen zien welke aanpak succesvol is en dus subsidiëring verdient: nl. die kwetsbaarheid laat verdwijnen. Kwetsbaarheid is in dit moderne beleidsdiscours iets afkeurenswaardigs, een *onwaarde*: dat wat er niet zou moeten zijn en als het er wel is, bestreden en opgeheven moet worden. De opvatting dat kwetsbaarheid ook verbonden is met bijzondere en waardevolle gevoeligheid, met gehechtheid en fragiliteit van wat dierbaar is, komt slechts een hoogst enkele keer ter sprake. Dat

samenleven met kwetsbaren een maatschappij helpt te humaniseren en belet in de hoogste versnelling voort te jakkeren, zoek je tevergeefs in die geanalyseerde beleidsstukken. Eerder is het omgekeerde aan de orde: kwetsbaren die min of meer mee kunnen jakkeren gelden voor volwaardig, vooral als ze dat met een innerlijke overtuiging doen.

Intermezzo

In de buurt is een project begeleid wonen gekomen, in indrukkende nieuwbouw vol eenpersoons appartementen. Vanavond zijn we over de bouwplaats, door het zand, schuifelend over karton op de vloer en door de half afgebouwde ruimtes en gangen, in dit zaaltje - de toekomstige ontmoetingsruimte – neergestreken. De instelling stelt zich voor aan de buurtbewoners, met name aan ouders van de naastgelegen basisschool, want in de voorgesprekken is gebleken dat zij niet erg ingenomen zijn met de nieuwe buren. Er komen 34 jongeren te wonen, allemaal 'psychisch kwetsbaar', een deel van hen zit in de zaal, tussen de buurtbewoners, waar ze overigens niet opvallen. Toch wordt er, na de informatieve inleiding door het hoofd van de voorziening, een reeks verontruste vragen afgevuurd: hoeveel leiding en toezicht is er eigenlijk, welk nummer moet je bellen als er ineens zo'n jongere de school binnendringt, hoe gevaarlijk zijn de aandoeningen en over welke 'psychische kwetsbaarheid' hebben we het hier, is de leiding opgewassen tegen de risico's, als jongeren terugvallen of als hun ziekte weer opspeelt, wie constateert dat en worden ze dan binnengehouden of overgeplaatst? Men is bang, zoveel is wel duidelijk en kennelijk heerst de gedachte dat deze jongeren tikkende tijdbommen van gekte, razernij en ander gevaar zijn. De jongeren gaan staan, tonen zich en nemen enige verontrusting weg – ze zien er heel goed uit, komen uitstekend uit hun woorden, laten zich van hun beste kant zien – maar na een applausje voor hen volgt een nieuwe reeks vragen: waarom moet dat uitgerekend hier naast een basisschool, waarom is er niet eerder gecommuniceerd, waar zijn ze overdag, en ja sorry dat ik het vraag, maar welke risico's lopen onze kinderen, is er 's nachts ook toezicht en wie mag er op bezoek komen? De instelling en jongeren antwoorden open, adequaat en vriendelijk, zijn niet erg defensief (eerder nuchter, zakelijk en informerend), maar ik meen dat het allemaal maar weinig helpt. Zegt een aanwezige dat de buurtbewoners die hier zitten heus niet negatief zijn anders waren ze wel weggebleven zoals de andere buurtbewoners. Dit zijn de besten, de welwillenden, de geïnteresseerden; ze komen alleen op voor hun kinderen en willen veiligheid - niet heel raar natuurlijk. Na de pauze moet ik spreken en vrees het ergste.

En toch komt er een bescheiden wending. Basisschool naast RIBW, dat is toch kwetsbaar naast kwetsbaar? En wie is niet kwetsbaar, op dit moment, straks, via zijn ouders, partner? Wie nu stevig op zijn benen staat, gaat onderuit als er een adertje in zijn hoofd knapt; en de kwetsbare, baanloze zwerver van nu was nog slechts kort geleden een keurig getrouwde meneer met een keurig betaalde baan. De scheiding heeft hem genekt. En hier sta ik: mijn partner heeft kanker, ondergaat ingrijpende

behandelingen en mijn kwetsbaarheid is niet anders dan dat ik van haar houd. Daar begint het denken: straks ben ik - geslaagd hoogleraar - heel geslaagd dement en jij, en jij en jij, trouwens ook, mogen wij dan nog onder de mensen blijven of worden we als gevaarlijk en lastig verbannen? Ik ben vader en als mijn zoon psychisch ziek is en ik zou hem hier mogen bezoeken, wat zou ik ongelooflijk blij zijn dat zoiets als dit hier bestaat! Als een verwarde jongere de school zou binnenlopen, wat zou dan helpen: een alarmnummer draaien of hem kennen, tegemoet gaan en opvangen? Als iets of iemand je beangstigt, wat is dan wijs: op afstand gaan, ziektebeelden op internet opzoeken, bewaking en toezicht eisen, of dichtbij komen, ermee kennismaken, leren hoe de wereld er voor zo iemand uitziet en aanvoelt? En ja, natuurlijk je moet ook op je veiligheid letten en niet naïef zijn. Maar wat zou je willen als jezelf die kwetsbare was, of je eigen kind zo is, of je zus, of je oude vader? En niet romantisch doen: nee, soms gaat er iets fout, soms komt het niet meer goed, soms zijn hulp en zorg steeds nodig. Maar is dat reden kwetsbaren te verbannen als zouden ze uit de mensheid zijn gevallen? Als de kwetsbare vooral gekwetst is, seksueel verschrikkelijk te grazen genomen, de bommen en fundamentalisten is ontvlucht in een wrakkig bootje, of thuis jarenlang verwaarloosd en geterroriseerd, wat willen we dan: dat hij oprot, kortgehouden wordt of met wat liefde en gastvrijheid een thuis krijgt? Hoe zullen we denken over kwetsbaren? De kwetsbaren, dat zijn wij zolang we leven. In dat zaaltje gaan we nadenken: kwetsbaar zijn, wat betekent dat eigenlijk, is het alleen een te vermijden, te verdrijven, te isoleren onwaarde, is het alleen iets van anderen? Iets dat louter schreeuwt om kracht, recht en participatie? Nee toch?

Onbekend maakt onbemind, en kwetsbaarheid wegstoppen, niet werkelijk in beeld nemen, tot iets onbestaanbaars verklaren, iets waarover je niet hoeft na te denken omdat het vooral over kracht moet gaan, ja dat maakt ontzettend onbekend en zelfs gehaat. Wie het kwetsbare, vreemde in de ander niet verdraagt, haat waarschijnlijk het kwetsbare in zichzelf. Het gaat ons dagen, daar in het zaaltje. Ook dat kwetsbaarheid niets ergs is, iets van anderen, iets waar je je buiten zou moeten houden.

Kwetsbaarheid als een brekelijk maar kostbaar goed verbleekt in het optimistische, veel te scherpe licht van herstel en participatie. Daarmee is de idee van kwetsbaarheid als gewoon, alledaags menselijk lot, als een vast basisgegeven van mens-zijn, buiten beeld gedrukt. Ook dat een leven met kwetsbaarheid niet hetzelfde is als een slecht leven. Kwetsbaar zijn slechts de onfortuinlijke (of slappe, afhankelijke) anderen? Onzin natuurlijk. Dat we een wereld aan muziek, schilderkunst, poëzie, wiskunde, filosofie en literatuur te danken hebben aan kwetsbaren, wordt gemakshalve vergeten en dat de opgave om met kwetsbaren te leven een samenleving (ons) ook humaniseert, lees je nergens in die beleidsdocumenten. De opgave je voortdurend in te houden en af te stemmen, de wenselijkheid de ingewikkelde ander te begrijpen, bij hem aan te sluiten en met hem mee te bewegen: het is de neoliberale marktlogica een (te dure) gruwel en een blok aan het been.

Overigens wordt kwetsbaarheid in de bestudeerde documenten opmerkelijk smal ingevuld: dat vroegtijdige schoolverlaters en bijvoorbeeld uitgeprocedeerde asielzoekers en illegalen kwetsbaar zijn, wordt niet of hoogst zelden vermeld. Onder hen zitten meer dan genoeg mensen die helemaal niet kwetsbaar *zijn* maar kwetsbaar *gemaakt worden* door de onmogelijke eisen die aan hen gesteld worden, door een onbarmhartige wet die op hen toepasselijk is verklaard of doordat werkgevers hen ongehinderd kunnen uitbuiten. Hoezo, kwetsbaar? Hoezo eigen kracht en hoezo een gezonde balans vinden tussen draagkracht en draaglast? In Nederland hebben we het zo ingericht dat zo'n 11% van de burgers het moderne leven niet of nauwelijks kan bijbenen: het gaat te snel, het vergt hoogontwikkelde bureaucratische competenties, je moet vooral niet te gevoelig of fantasierijk zijn, zonder de juiste papieren kom je nergens en als je niet kunt stilzitten krijg je een diagnose en Ritalin. De idealen van zelfregie, herstel en participatie zijn op deze kwetsbaar gemaakte mensen niet berekend, net zo min als de gebruikelijke remedies, verklaringsmodellen en schaaltjes om hun kwetsbaarheid te meten.

De inzet voor kwetsbare mensen moet, in het nieuwe regiem, allereerst van henzelf komen (ze moeten participeren) en vervolgens van familieleden, mantelzorgers en naaste buren. Dan pas van professionele hulp- en zorgverleners. Zelfredzaamheid betekent dan ook niet dat iemand zelfredzaam is, maar vooral dat er geen professional naar hem of haar omkijkt. Programma's ter vermindering van kwetsbaarheid verschuiven bijgevolg van het zorgdomein naar welzijn, en van welzijn naar de burgers die, ook al heeft de marktwerking hen op elk denkbaar terrein tot concurrenten van elkaar gemaakt, vervolgens geacht worden van elkaar te houden en voor die liefde ook tijd in te ruimen.
Voor dat zoek maken van een fatsoenlijk begrip van kwetsbaarheid betalen kwetsbare mensen al snel een flinke prijs: ze worden even gemakkelijk opgejaagd en gestraft als verlaten omdat aan hen geen eer te behalen valt. Aan jongeren met een lichte verstandelijke beperking (LVB) is dit alles treurig genoeg goed te illustreren: meedoen of wegwezen. In onze gevangenissen, in de afkick en in het zwerfcircuit zijn LVB-ers verhoudingsgewijs zwaar oververtegenwoordigd. Hoewel inmiddels bekleed met rechten, burgerschap en normaliteit, kunnen ze ratrace van onze meritocratie niet volhouden. Werkgevers hebben liever Polen, net zo goedkoop maar veel productiever, en de sociale werkplaats leeft momenteel van opdrachten uit de vrije markt en kan zich allerlei trage en teutende types niet meer permitteren.

Kwetsbaarheid is in het huidige zorgdiscours een niet serieus te nemen maar te verdelgen kenmerk. Je zou het niet moeten zijn en je zou het ook niet moeten dulden. Welnu, dat steunt welbeschouwd op een primitief en onuitgewerkt begrip van wat kwetsbaarheid is. Waar in de (Franse of) Engelse literatuur 'kwetsbaarheid' uiteengelegd wordt in zulke concepten als *frailty, vulnerability, precariousness* en *touchability* waardoor gedacht kan worden in nuances, gebeurt dat bij ons nauwelijks. Toch is het zinvol broosheid, breekbaarheid, hachelijkheid en verwondbaarheid te onderscheiden en ook minder slordig te zijn met het verschil tussen kwetsbaar zijn, kwetsbaar gemaakt worden en feitelijk gekwetst zijn.

a) De diepste laag is de broosheid, een basisconditie die we als mens bezitten. Die kwetsbaarheid is een neutraal iets, er kan ons te allen tijden iets gebeuren en we zullen onherroepelijk vervallen en

sterven. In deze kwetsbaarheid verschillen we niet van elkaar, delen we eenzelfde lot en tegen deze kwetsbaarheid is uiteindelijk geen kruid gewassen en met geweld ertegenaan gaan helpt nauwelijks.
b) De tweede laag is die van de breekbaarheid. Het is een meer beïnvloedbare gestalte van kwetsbaarheid, de meest maak- en bestrijdbare omdat hier sociale factoren een grote rol spelen en beleid, veerkracht, macht en recht behulpzaam kunnen zijn. Ze doen overigens vrijwel niks met de broosheid, waarmee ze op een ingewikkelde wijze is vervlochten.
c) De derde laag van kwetsbaarheid betreft wat delicaat en hachelijk is. Deze bouwt zich op gedurende het leven; hoe meer ik me hecht aan anderen (geliefde, kinderen, vrienden), aan goederen of aan idealen des te kwetsbaarder ik ben. Vatbaar voor verlies, verdriet, verlatenheid. Een cynicus heeft daar natuurlijk geen last van. Deze vorm van kwetsbaarheid (in relatie staan en geven om de instandhouding ervan of lijden onder het verlies ervan) is op zijn beurt verweven met de volgende.
d) En ten slotte zijn er de raakbaarheid en verwondbaarheid: grotendeels een kwestie van morele sensibiliteit omdat het er hier om gaat of de ander mij wat doet, of ik gevoelig ben voor diens lijden (en welslagen), of ik ontvankelijk ben voor het appèl dat van de ander uitgaat. Indien zo, dan ben ik kwetsbaar. Dat ik kwetsbaar ben doordat ik geef om moreel hoogstaand leven of om de behandeling van de asielzoeker die bij mij in de klas zit, lijkt me geen zwakte waarvan ik me moet ontdoen door sterk te worden.

Dit bij elkaar is 'kwetsbaarheid': een ingewikkeld begrip waarvan ik de onderling verwerven dimensies nog eens bijeen zet in een samenvattende tabel:

Engels	**Frans**	**Wat betekent 'kwetsbaar' zijn?**	**Aard van die kwetsbaarheid**	**Bijbehorende waarde**	**Wie heeft er geen last van?**
Frail/frailty	Fragilité	Vergankelijk, broos gankelijkheid	Je mens-zijn en dus je ver- en lotsverbondenheid	Solidariteit nooit zieke mens	Bionische, onsterfelijke,
Vulnerability	Vulnérabilité	Brekelijk, breekbaar	Niet bestand zijn tegen de destructieve invloed van de omgeving	Afstemming zoeken op en ruimte maken voor het anders-zijn	De volledig toegeruste, sterke mens, die vluchten kan en de middelen heeft om het leven naar zijn hand te zetten
Precarious-ness/preca-rity	Precarité	Delicaat, hachelijk	De gehechtheid aan wat van waarde is en weg, kapot gaat	Voorzichtigheid en be-scherming bieden kunst niet hechten zal	Stoïcijn, de onbewogene die zich dankzij zijn levens-
'Je kwetsbaar maken/ opstellen'		Verwondbaar, raakbaar	Je (emotionele/morele) gevoeligheid voor de ander referentieel.	Verantwoordelijk en aanspreekbaar zijn	Dikke Ik, de lomperik die afgestompt is en zelf-

Kwetsbaarheid kent dus vele gestalten en lagen, en stelt ons voor talloze subtiele opgaven. In *De zorgval* wordt deze kwestie indringend onder de loep genomen en wordt de stelling verdedigd dat elk pleidooi voor 'empowerment' royale ondersteuning verdient maar pas werkelijk deugt als het tegelijk een positieve waardering van de veelvormige kwetsbaarheid met zich meebrengt. Ik ben een hartstochtelijk voorstander van empowerment en herstel, van het toekennen van rechten en het scheppen van participatiemogelijkheden, van het uitgraven van het miniemste talent en het scheppen van ruimte, voorzieningen en een welkom onthaal in de samenleving voor wie anders is, of kwetsbaar, of lastig en belastend in de omgang. Met mijn pleidooi stel ik me daar niet tegenover op. Ik wil slechts dat het pleidooi voor empowerment en herstel niet verder gecorrumpeerd raakt noch eindigt in goedkope harteloosheid, professionele verlating van zorgbehoeftigen. Of in het overvragen en opjagen van wie niet zomaar meekomt. In het over de AWBZ-schutting gooien van wie niet snel genoeg normaliseert en maar niet in staat is op ons, geslaagde, krachtige, nette burgers te lijken. In Nederland gaat de ambitie van empowerment, zo mooi begonnen en zo goed bedoeld, inmiddels te vaak over in een bitter en diep verlangen om af te straffen wie ondanks alles achterblijft, onverbeterlijk is en almaar moeilijk doet. Op wie de moderne professionaliteit geen vat krijgt. Zulke ondankbaarheid is de bedoeling niet als je burgerschap cadeau krijgt. Nu de nieuwe professionals via aanbestedingscontracten uit de markt worden gehaald, wordt het er met de barmhartigheid en coulantie jegens kwetsbaren zeker niet beter op want er moet gepresteerd en gescoord worden. Vandaar: wie als professional wil werken aan empowerment en herstel moet in theoretisch, moreel en in praktisch opzicht minstens net zo veel werk maken van kwetsbaarheid als van empowerment, en conceptuele gemakzucht op dat terrein krachtig afschudden. Op één been kan men niet lopen, hooguit hinken.

Het pleidooi voor kwetsbaarheid is tegelijk ook het pleidooi voor ruimte in de zorg om de ander open waar te nemen en om relationeel af te stemmen, een pleidooi voor barmhartigheid, voor de mogelijkheid van de zorgbehoeftige zich aan de zorggever toe te vertrouwen als hij het (even) niet meer kan. Een pleidooi dat professionele deugden weer gaan tellen: professionals die niet alleen zakelijk competent willen zijn maar ook menslievend, trouw, belangstellend, welwillend. Die mededogen een plek in hun zorg durven geven, die beschikken over een moreel werkkapitaal en bij wie emoties omtrent de situatie van de ander een morele intuïtie kunnen losmaken: dat staat ons te doen en hier gaan we vandaan. Het is het pleidooi voor professionele moed om niet te wijken als het lastig wordt, om zelf in te schikken en waar nodig een niche te scheppen waarin de ander wel kan leven. Dat is dus tegelijk een pleidooi voor kwartier maken: voor inschikken en ruimte maken voor wie anders is en bij ons hoort, voor wie we zelf zullen zijn als het tij keert. Het pleidooi zegt dat zulke kwaliteiten wel degelijk bij moderne zorg horen, dat er een belabberd soort paternalisme bestaat dat neerbuigend is, net zo goed als een liefdevol en verstandig soort. Het is het pleidooi tegen maatschappelijke onverschilligheid die zorgbehoeftigen met rechten en plichten overlaadt en zich zo van hen afmaakt, het is het pleidooi voor een humanisering van de zorg. Pleiten voor een rehabilitatie van kwetsbaarheid is tegelijk een pleidooi voor relatiegericht werken: de menselijk maat in zorg en welzijn.

Jean Pierre Wilken

Kantelen met kwartiermaken

Kansen voor sociale teams

Jean Pierre Wilken is lector *Participatie, Zorg en Ondersteuning* bij het Kenniscentrum Sociale Innovatie van Hogeschool Utrecht

Sociale teams zijn in. In snel tempo werken tal van gemeentes aan de vorming van teams die op lokaal niveau geïntegreerde zorg en ondersteuning kunnen bieden. Gemeentes geven hiermee invulling aan de verantwoordelijkheid die zij in de Wmo krijgen voor ondersteuning aan de inwoners die dit nodig hebben. In deze bijdrage schets ik eerst kort de huidige stand van zaken. Vervolgens ga ik in op de kansen die kwartiermaken en daaraan verwante benaderingen bieden voor sociale teams.

Stand van zaken

Inmiddels bestaan er vele varianten van sociale teams, de meeste nog in experimentele vorm. Teams verschillen qua samenstelling, grootte, doelstellingen en aanpak.
Qua samenstelling bestaan sommige teams uit alleen hulpverleners en anderen kennen een mix van zorg- en welzijnswerkers. Soms zijn hulpverleners afkomstig uit de tweedelijns zorg, zoals mensen uit de GGz en VGz, soms zien we ook hulpverleners uit de eerstelijnszorg, zoals wijkverpleegkundigen er deel van uitmaken. Er zijn ook teams waarin bijvoorbeeld de wijkagent en een consulent van de woningcorporatie zitten. Een enkele keer maken ook ervaringsdeskundigen en andere 'gewone burgers' er deel van uit, maar dat is uitzonderlijk. De grootte van een team kan variëren van ongeveer 3 personen tot wel 15 mensen. Er zijn teams die vooral opereren als 'zorgteam', waarbij hulpverlening op de voorgrond staat, en teams die zorg en welzijn combineren. Veel teams gaan uit van het idee van generalist-specialist (Scholte, Sprinkhuizen en Zuithof, 2012). Hierbij hebben alle medewerkers hetzelfde takenpakket, ze werken als het ware 'generalistisch', maar daarnaast heeft iedereen een bepaald specialisme, zoals kennis van psychische problematiek, schulden of verslaving.

Ieder team probeert zijn eigen aanpak te ontwikkelen. Hierbij worden de principes van 'de Kanteling' en 'het keukentafelgesprek' veelal als uitgangspunt genomen (Rijnkels en De Man, 2010). Centraal hierbij staat een omslag van aanbodgericht werken (voorzieningen en hulpmiddelen) naar vraaggericht werken (wat individueel nodig is voor participatie en zelfredzaamheid). In een gesprek met de persoon met een ondersteuningsvraag wordt nagegaan of er nog 'vragen achter de vraag' zijn, en wat de eigen mogelijkheden van de persoon en diens netwerk zijn. Sociale teams worden beschouwd als een basisvoorziening voor alle burgers, betaald uit algemene middelen van de Wmo.[1] Er zijn sociale teams die tevens de toegang tot individuele middelen regelen (vooruitgeschoven Wmo-loket). Andere teams bereiden de aanvraag voor, waar vervolgens door de gemeente over wordt beslist (Wmo-loket is apart geregeld). Als het individuele of gezinsondersteuning betreft, is de volgende stap om te kijken of medewerkers van het team zelf de hulpverlening ter hand (kunnen) nemen, of dat hiervoor meer specialistische hulp ingeschakeld wordt. Bij gezinnen met complexe problematiek is het de bedoeling

[1] In de overgangsfase tot de transitie van de extramurale begeleiding in 2015 wordt de inzet nog deels bekostigd vanuit AWBZ-middelen.

dat er waar mogelijk gewerkt wordt vanuit het principe: één huishouden, één plan, één hulpverlener. Als meerdere hulpverleners noodzakelijk zijn, is er vanuit het team een werker die de coördinatie op zich neemt.
Een interessante vraag is of, en in hoeverre kennis die tot dusver in aparte sectoren ontwikkeld is (GGz, VGZ, Jeugdzorg), zich zal mengen tot één *body of knowledge*.[2] Soms lijkt het of opnieuw het wiel moet worden uitgevonden,[3] terwijl bijvoorbeeld vanuit de psychosociale rehabilitatie en supportbenadering veel kennis aanwezig is die prima te gebruiken is (zie o.a. Wilken en Dankers, 2012).

Invoeging

Zoals gezegd: de teams bevinden zich nog in een experimentele fase. Er heerst een optimistisch pioniersenthousiasme. Deze ontwikkeling biedt volop kansen om kwartiermaken, de presentiebenadering, ervaringsdeskundigheid en herstelondersteunende werkwijzen in te voegen. Dit is een unieke kans om vanuit de marge in de 'mainstream' terecht te komen. Immers: de ontwikkeling van sociale teams breekt met een lange traditie van 'oude zorg'. De zorg is niet langer onderworpen aan het institutionele regiem van klassieke zorginstellingen. De ondersteuning vindt plaats in de buurt waar mensen leven. Het sociale netwerk is in het Wmo-denken erg belangrijk.

Waarom is het invoegen van kwartiermaken belangrijk? Ten eerste is het een belangrijk gedachtengoed om in de *visie* van het team op te nemen. Opvattingen over het omgaan met 'de vreemde ander', over het opschorten van oordelen, over het creëren van toegang tot de samenleving, vormen fundamenten voor teams die de kwetsbare positie van burgers willen verbeteren door middel van sociale verbindingen. Kwartiermaken als vorm van normatieve professionalisering, helpt de nieuwe sociaal professionals zich vanuit 'grote waarden', zoals Harry Kunneman (2013) dat noemt, te bewegen in de 'moerassigheid' van de dagelijkse praktijk. Ten tweede is kwartiermaken ook belangrijk omdat er, op basis van de richtinggevende principes, ook veel bruikbare manieren ontwikkeld zijn die deze principes in praktijk brengen. Op deze manier komen 'burgervriendschap' en andere vormen van sociale cohesie tot stand.

Het gaan opereren vanuit de *presentiebenadering* is van belang om niet in de 'zorgval' te trappen, zoals Andries Baart en Christa Carbo (2013) dit treffend beschreven hebben. De nieuwe sociale teams laten zich nogal drijven door de 'eigen kracht' en 'zelfredzaamheid' gedachte, een opvatting over de autonome burger, waarbij de kwetsbaarheid die ons allen eigen is, gemakkelijk overlopen wordt. De presentiebenadering lijkt mij een onmisbare vertrekbasis voor sociale teams. Zij helpt professionals de kwetsbaarheid te erkennen (en als waarde te zien), het anders-zijn te respecteren en werkelijk in de leefwereld nabij te komen. Bovendien kan de presentiebenadering onnodige of zelfs schadelijke professionele interventies voorkomen. Het helpt leden van een sociaal team ook steunend te zijn als er sprake is van onverhelpbaar lijden.

Sociale teams zijn er bij gebaat om *ervaringskennis* en persoonlijke kwaliteiten als een belangrijke bron van het professionele handelen te beschouwen. Sociale teams beogen zo dicht mogelijk bij de mensen te opereren, zowel letterlijk als figuurlijk. De burger met zijn leefsituatie en ondersteuningsvraag staat centraal. Als dat zo is, dan is het belangrijk om de ervaringen van de burger-als-cliënt als uitgangspunt te nemen. Dit betekent: niet alleen luisteren naar zijn ervaringen als een vorm van professionele assessment, maar als wezenlijk van belang om goed aan te kunnen sluiten. In de eigen ervaringen van burgers schuilt hun kracht. Het gaat hier niet alleen om de ervaringen van burgers met een ondersteuningsbehoefte, maar om de ervaringen van alle burgers in het werkgebied van het sociale team. Kwartiermaken beoogt o.a. aansluiting tussen mensen te bewerkstelligen door collectieve ervaringen te creëren. Daar waar ervaren wordt, dat mensen niet eng of vreemd zijn, of positiever: iets kunnen betekenen voor elkaar, ontstaat aansluiting. Verbinding is essentieel om mensen elkaars hulpbron te laten zijn.
Het inbouwen van ervaringsdeskundigheid in het team is een stap die logisch verbonden is met het bovenstaande. Ervaringsdeskundigen zijn vaak goed in staat om aan te sluiten bij de leefwereld van de ander. Bovendien is bij hen zelf ervaringskennis de natuurlijke basisbron, waardoor zij gevoeligheid hebben voor de situatie van anderen in kwetsbare omstandigheden. Tegelijkertijd kunnen zij als rolmodel functioneren.

Een vierde kennisbron voor sociale teams wordt gevormd door kennis over *herstel* en herstelondersteunende methoden. Herstel is het persoonlijke proces waarin mensen die te kampen hebben met ernstige aandoeningen leren leven met die aandoening, hun kracht en identiteit (her)vinden en betekenisvolle rollen kunnen vervullen in de samenleving. Dit herstelproces is beschreven bij mensen met psychiatrische aandoeningen, maar ook bij mensen met verslavingen en niet aangeboren hersenletsel (o.a. Wilken, 2006; Tjaden, 2010; Weerman e.a., 2013; Witteveen e.a., 2010). Het delen van ervaringen met anderen, en steun door ervaringsgenoten, bijvoorbeeld in de vorm van herstelgroepen,[4] draagt bij aan herstel. Er wordt hier actief een beroep gedaan op eigen kracht en de steun van een sociaal netwerk, beiden belangrijke componenten van het Wmo-denken. Hetzelfde geldt voor rehabilitatiemethoden, en daarop gebaseerde specifieke toepassingen zoals supported living en arbeidsreïntegratie, die tot de standaard toerusting van een sociaal team dienen te behoren (zie o.a. Den Hollander en Wilken, 2011).

[2] De Wmo-werkplaatsen leveren een belangrijke bijdrage aan het ontwikkelen en ontginnen van kennis uit verschillende bronnen voor gebruik in het kader van de Wmo en Welzijn Nieuwe Stijl [www.wmowerkplaatsen.nl]. Bij Movisie loopt een project om alle kennisbronnen van sociaal werk bijeen te brengen [www.bodyofknowledgesociaalwerk.nl].

[3] Zie bijvoorbeeld de publicatie Het Gesprek (Wicher Pattje, 2013, *Het Gesprek. Deel IV: Nieuwe doelgroep, ander Gesprek*. Den Haag: VNG), waarin op een tamelijk basaal niveau uitgelegd wordt hoe je een gesprek zou kunnen aanpakken met mensen met 'bijzondere problematiek'.

[4] [www.hee-team.nl]

Al de bovengenoemde kennis is van belang omdat zij kan helpen voorkomen dat teams terugvallen op de oude leest van de klassieke zorgbenaderingen, en dat een unieke kans van fundamentele transformatie gemist wordt. Presentie en Kwartiermaken, ervaringskennis en herstelkennis, zijn van wezenlijk belang voor een *echte* kanteling.

Inclusie

De Boer en Van der Lans (2013) pleiten er voor dat de in wijkteams interdisciplinair werkende professionals mét burgers en hun sociale verbanden problemen integraal aanpakken. Zij schrijven: 'Burgers zijn in het post-verzorgingsstaattijdperk niet meer in de eerste plaats cliënt, maar eigenaar en 'producent'. Dat brengt met zich mee dat ze in grote mate de agenda van het wijkteam bepalen.'
Ik ondersteun dit pleidooi, maar wel met de aanvulling dat hierbij uitgegaan moet worden van inclusie. Dat wil zeggen dat iedere burger in de gelegenheid gesteld moet worden om mede-eigenaar en co-producent te zijn. Er mag dus in geen geval een tweedeling ontstaan tussen 'kwetsbare' en 'actieve' burgers (een tweedeling die je in een aantal beleidsstukken van gemeentes ziet ontstaan, met name als er een scheiding gemaakt wordt tussen zorg en welzijn; zorg is dan voor de 'kwetsbare burger' en welzijn voor de 'actieve burger' [5]). Daar waar het sociale weefsel van een wijk zwak is, is het van groot belang dat er professionele 'community developers' helpen dit weefsel te versterken. Kwartiermaken helpt dan aan twee kanten: aan de kant van burgers in een kwetsbare positie, en aan de kant van de lokale samenleving.

5 Bijvoorbeeld het model dat een sociaal team bestaat uit zorgprofessionals en dat los daarvan in de wijk onder de naam 'sociale makelaar' een opbouwwerker tot taak heeft burgerinitiatieven te ondersteunen.

Literatuur

Baart, A. & Carbo, C. (2013). *De zorgval.* Amsterdam: Uitgeverij Thoeris.

Boer, N. de & Lans, J. van der (2013). Zonder burgerkracht geen wijkteams. In: T*ijdschrift voor Sociale Vraagstukken, nr. 3*, p. 49-52.

Hollander, D. den & Wilken, J.P. (2011, vierde druk 2013). *Zo worden cliënten burgers. Praktijkboek Systematisch Rehabilitatiegericht Handelen.* Amsterdam: SWP.

Kunneman, H. (2013). *Kleine waarden en grote waarden. Normatieve professionalisering als politiek perspectief.* Amsterdam: SWP. Oratie bij het aanvaarden van het hoogleraarschap Sociale Filosofie aan de Universiteit van Humanistiek.

Rijnkels, H. & Man, S. de (2010). *Kantelen in de Wmo. Handreiking voor visieontwikkeling en organisatieverandering.* Den Haag: VNG.

Scholte, M., Sprinkhuizen, A. & Zuithof, M. (2012). *De generalist. De sociale professional aan de basis.* Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Tjaden, B. (2010), *En nu U. Mindfulness en creativiteit in de verslavingszorg.* Amsterdam: SWP.

Weerman, A. e.a. (2013). *Deskundig door de verslaving. Praktijken en dilemma's bij de inzet van ervaringsdeskundigheid.* Amsterdam: SWP.

Wilken, J.P. (2006), Herstel van schizofrenie: een hoopvol perspectief. In: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid,* maart 2006.

Wilken, J.P. & Dankers, T., red. (2012). *Supportgericht Werken in de Wmo.* Utrecht: Movisie/Wmo-werkplaatsen.

Witteveen, E., Admiraal, L., Visser, H. & Wilken, J.P., red. (2010), *Begrijpen we elkaar? Communicatie bij hersenletsel.* Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Doortje Kal

Verder met kwartiermaken

Van incidenteel naar structureel

Als een rode draad door de dialogen liep de vraag hoe we de verhalen zoals die door de deelnemers werden verteld, op een hoger plan kunnen tillen. Kunnen ze 'samen verteld' een grotere impact hebben? Deze bundel kan - ook dankzij de bijdragen van de genodigde auteurs - gezien worden als een zoektocht naar die *hefboomfunctie* van kwartiermaken. Oftewel: hoe kan je met relatief kleine krachten, een grote(re) beweging bewerkstelligen?

Daarvoor doe ik een oprechte uitnodiging om met iedereen die inclusie ter harte gaat *verder* kwartier te maken, te dialogiseren, te confereren, participatief onderzoek te verrichten, te getuigen èn belangen te behartigen - soms om het bestaande te verdedigen: de nichediversiteit die er is te behouden; vaker om op nieuwe manieren aan sociale inclusie te werken.

Gezien worden, meedoen in de wereld, ertoe doen: het zijn heel gewone menselijke verlangens. Maar vaak onhaalbare doelen voor mensen die om wat voor reden dan ook in de marge van de samenleving zijn beland. *Kwartiermaken* richt zich op het aan de orde stellen en wegnemen van maatschappelijke blokkades om aan dat verlangen gestalte te geven, op een wijze die recht doet aan zowel de kracht als de kwetsbaarheid van de mensen om wie het gaat.

Nu de overheid de participatiesamenleving heeft afgekondigd ontstaan daarvoor nieuwe kansen, maar er doemen ook nieuwe gevaren op. Welke deze gevaren zijn, en wat ervoor nodig is om de kansen aan te grijpen, vormde één van de rode draden in de vijf *kritische dialogen* die door bijzonder lector Kwartiermaken Doortje Kal afgelopen jaar werden georganiseerd bij Hogeschool Utrecht. Deze hadden als doel kennis, inzichten en opvattingen vanuit meerdere perspectieven bij elkaar te brengen over thema's die met inclusie te maken hebben, zoals de zichtbaarheid van mensen die gebukt gaan onder uitsluiting, de rol van kunst daarbij, de betekenis van 'burgervriendschap', wijkgericht werken, inclusieve economie, eigen regie, en het belang van diversiteit.

In deze bundel wordt verslag gedaan van deze dialogen, gevolgd door een reflectie over het besprokene door Doortje Kal, alsmede een aantal beschouwingen, verdiepingen en praktijktoepassingen van de hand van betrokken auteurs.
De dialogen leveren een agenda op voor de komende jaren. We willen immers, zonder voorbij te gaan aan fricties en ongemakkelijkheden, verder met kwartiermaken en alles waar dat voor staat, op weg naar de oprechte verwelkoming van diversiteit.

9 789078 761389 >

Uitgeverij Tobi Vroegh

KENNISCENTRUM
SOCIALE INNOVATIE
HOGESCHOOL
UTRECHT